

**J. CANAL, J. ARÓSTEGUI, J. TORRAS, J. FONTANA,
J. AGIRREAZKUENAGA, J. M. ORTIZ, P. ANGUERA i J. MILLÁN**

EL CARLISME. SIS ESTUDIS FONAMENTALS

CÒRSIA, 7

L'Aveng
SCEH

**EL CARLISME.
SIS ESTUDIS FONAMENTALS**

Còrsia, 7

EL CARLISME.
SIS ESTUDIS FONAMENTALS

Coordinació i introducció:
JORDI CANAL

JULIO ARÓSTEGUI
JAUME TORRAS
JOSEP FONTANA
J. AGIRREAZKUENAGA
J. M. ORTIZ DE ORRUÑO
PERE ANGUERA
JESÚS MILLÁN

L'AVENÇ
i la
SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Barcelona, 1993

Consell editor: Daniel Fernández, Gaspar Feliu i Joan Serrallonga

©1993, els autors i L'Avenç, S. L.

Disseny i realització de la col·lecció: L'Avenç, S. L.

Consell de Cent, 278 -08007 Barcelona

Impressió i enquadernació: Arkab Gràfiques, S. L.

ISBN: 84-85905-97-0

Dipòsit Legal: B-29514-93

EL CARLISME. NOTES PER A UNA ANÀLISI DE LA
PRODUCCIÓ HISTORIOGRÀFICA DEL DARRER
QUART DE SEGLE (1967-1992)

Jordi Canal i Morell

This One

6737-44Q-CFS0

Els darrers anys han vist la llum un nombre gens negligible de llibres i articles amb un tema comú: el carlisme. Aproximadament, entre 1980-89 es van publicar 177 monografies, i només els anys 1990-91, un total de 64, mentre que la dècada dels setanta en sumava 120, la dels seixanta, 59, i la dels cinquanta, 77.¹ El darrers catàlegs de la madrilenya llibreria Marcial Pons ofereixen una mitjana de dues o tres novetats sobre aquesta qüestió. A mitjan dècada dels vuitanta varen néixer una revista, un premi i una editorial especialitzats en el carlisme. El 1992 van tenir lloc un seminari a Solsona i un curs d'estiu a El Escorial amb aquesta mateixa temàtica comuna. Han augmentat, així mateix, les tesis i tesines llegides i en preparació.

Com guiar-se entre aquest impressionant munt de lletra impresa és, precisament, l'objectiu d'aquesta introducció. No es tracta d'analitzar un a un els textos, ni tan sols d'esmentar-los tots, sinó més aviat d'oferir les principals claus per a la seva lectura.² El fet d'escollir el darrer quart de segle no és aleatori.

1. Les dades són extretes de BULLÓN DE MENDOZA, A., *La Primera Guerra Carlista*, Actas, Madrid, 1992, p. 5. He escrit «aproximadament» a consciència, ja que, si les dades tenen el mateix marge d'error i d'oblit que la bibliografia de la fi del llibre, són simplement orientatives.

2. Comptem, a hores d'ara, amb algunes interessants anàlisis histo-

Acabar a la fi de 1992 em sembla indispensable; començar l'any 1967, aclaridor. Aquest any va veure la publicació del llibre de Jaume Torras sobre els malcontents, que, juntament amb el que ell mateix publicà uns anys més tard —*Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823* (1976)— i amb el de Julio Aróstegui sobre el carlisme alabès (1970), constitueixen el veritable inici de la renovació científica sobre la història del carlisme. Aquest any, d'altra banda, contempla els moments àlgids del conflicte a l'interior de la Comunió tradicionalista entre integristes i renovadors, i de l'enfrontament d'aquests amb el règim franquista, ben simbolitzat en l'expulsió d'Espanya, l'any següent, de Carles Hug de Borbó-Parma. Aquests fets són el preludi de la consolidació d'una opció progressista que va rescridre la història del carlisme per tal de poder-ne justificar la coherència. De tot plegat en tornaré a parlar a les pàgines següents.

Abans de 1967 es van publicar nombrosos textos, entre els quals, amb excepcions remarcables, abundaren els panegírics i les crítiques des del bàndol contrari. No em sembla incorrecte, si fem les matisacions pertinents, diferenciar, en l'anàlisi del carlisme fins al moment que ens ocupa, una línia historiogràfica liberal, que arribaria fins a Vicens Vives, Seco Serrano i Artola, i una de carlina, amb Rodezno, Oyarzun o Del Burgo com a integrants. Hi ha un parell d'autors que simbolitzen

riogràfiques sobre el tema carlista. Vegeu GONZÁLEZ CALLEJA, E., «La producción del último medio siglo sobre el carlismo en el proceso de la revolución española», a *Hispania*, núm. 176, 1990, pp. 1321-1347, i ANGUERA, P., «Sobre las limitaciones historiográficas del primer carlismo», a *Ayer*, núm. 2, 1991, pp. 62-77. En el moment d'escriure aquestes línies —gener de 1993— està a punt de veure la llum l'article d'URQUIJO, J. R., «Historiografía sobre la Primera Guerra Carlista», a *Bulletin de l'histoire contemporaine de l'Espagne*.

aquestes tendències, tot constituint punts de referència ineludibles per a la historiografia posterior. Es tracta d'Antonio Pirala i Melchor Ferrer, autors de dues magnes obres, publicades a mitjan segle XIX i a mitjan segle XX, de sis i trenta volums, respectivament.³ Escriure, així, sense més, com en alguna ocasió s'ha fet, que la *Historia del Tradicionalismo Español* de Ferrer hauria de ser eliminada de les bibliografies, em sembla una reacció filla d'una limitada i poc acurada lectura de l'obra, especialment pel que fa als volums més contemporanis. Malgrat parcialitats i errors, ambdós textos són, encara avui dia, de consulta necessària.

3. PIRALA, A., *Historia de la guerra civil y de los partidos liberal y carlista. Segunda edición. Refundida y aumentada con la historia de la Regencia de Espartero*, 6 vols., Imp. de los señores F. de P. Mellado y Cía., Madrid, 1868-1869 (la primera edició és de 1853-1856); FERRER, M., (amb Domingo TEJERA i José F. ACEDO), *Historia del Tradicionalismo Español*, 30 vols., Editorial Católica Española, Sevilla, 1941-1979. Sobre Pirala, vegeu l'estudi de ARÓSTEGUI, J., «Antonio Pirala en la historiografía española del siglo XIX», a PIRALA, A., *Historia de la guerra civil y de los partidos liberal y carlista*, Turner-Historia 16, vol. I, Madrid, 1984, pp. VII-LXVIII, i les notes de BULLÓN DE MENDOZA, A., «Antonio Pirala y la Historia de la guerra civil y de los partidos liberal y carlista», a *Congreso de Jóvenes Historiadores y Geógrafos. Actas*, Universidad Complutense, Madrid, 1990, pp. 381-388. Melchor Ferrer no disposa de cap estudi semblant al d'Aróstegui sobre Pirala. Vegeu, mentre aquest no existeixi, GAMBRA, R., *Melchor Ferrer y la «Historia del Tradicionalismo Español»*, Editorial Católica Española, Sevilla, 1979, i el text inèdit de MORENO BERRAQUERO, J. J., *Melchor Ferrer, lealtad sin transacciones* (1979), conservat a l'Archivo Melchor Ferrer (Sevilla).

LA CONSTRUCCIÓ D'UNA NOVA HISTÒRIA CARLINA DEL CARLISME

Quan l'any 1967 les publicacions carlines SUCCVM, amb la voluntat «*de ayudar a la hora de dilucidar un futuro y de dar a conocer al príncipe, en el que muchos españoles tienen puestas sus esperanzas*», editaven el llibret *Don Carlos-Hugo, príncipe para el futuro*,⁴ es portaven a terme els darrers esforços per tal de convertir aquest personatge en candidat a la successió del general Franco. En el període que s'escola entre 1957, l'any de la primera participació de Carles Hug en els actes de Montejurra —punt culminant d'allò que Lavardín anomenà la «invenció» d'un príncep—⁵ i de l'anada d'un grup de carlistes a Estoril per tal d'acatar Joan de Borbó, i els anys 1968 i 1969, que corresponen a l'expulsió de la família Borbó-Parma d'Espanya i el nomenament de Joan Carles com a successor del dictador, l'actitud del carlisme basculà entre el distanciament ideològic del franquisme i el col·laboracionisme estratègic. A partir d'aquest moment es va intensificar el procés de radicalització política i d'oposició al règim per mitjà d'un programa que ells mateixos anomenaren «socialista autogestionari». El 1972 Carles Hug assumí el control, a tots els nivells, del partit —que des del 1937 havia patit múltiples pugnes internes i escissions, especialment evidents a partir de la darrereria dels anys cinquanta, paral·lelament a la incorporació de nous militants provinents de sectors concrets de la joventut antifranquista—, a causa de la malaltia del seu pare, que uns anys després, el 1975, abdicà d'una manera formal. Entre 1972 i 1979, quan Carles Hug dimití, juntament amb una bona part dels seus col·laboradors, com a cap del Partit Carlista i marxà

4. *Don Carlos-Hugo, príncipe para el futuro*, SUCCVM, Saragossa, 1967.

5. LAVARDÍN, J., *El último pretendiente*, Ruedo Ibérico, París, 1976.

d'Espanya, es desenvolupà un carlisme nou, políticament i socialment progressista.⁶

L'evolució i la reformulació polítiques de l'etapa 1972-1979 anaren acompanyades d'una reescriptura de la història del carlisme —ja que, a parer dels nous dirigents, aquesta història havia estat escrita fins aleshores pels enemics del carlisme o pels tradicionalistes—, feta per membres del partit mateix i destinada a justificar-ne i a legitimar-ne l'evolució.⁷ Foren els

6. Per a la història del carlisme entre 1957 i 1979 disposem de diversos estudis. Per a una visió general, vegeu BLINKHORN, M., «Élites in Search of Masses: the Traditionalist Communion and the Carlist Party, 1937-1982», a LANNON, F., i PRESTON, P., eds., *Élites and Power in Twentieth-Century Spain. Essays in Honour of Sir Raymond Carr*, Clarendon Press, Oxford, 1990, pp. 179-201, i «Tradicionalisme, populisme i socialisme: la causa carlista, 1931-1981», a *L'Avenç*, núm. 154, 1991, pp. 56-65. També general, però des de l'interior del partit, la visió de CLEMENTE, J. C., «La actitud del carlismo», a *Dossier Mundo*, núm. 2, 1971, pp. 36-45, i *Historia del carlismo contemporáneo 1935-1972*, Grijalbo, Barcelona, 1977. Sobre aspectes, zones o períodes més concrets, vegeu REGO, M., *El carlismo orensano 1936-1980*, s.ed., Vigo, 1985; MACCLANCY, J., «GAC: Militant Carlist Activism, 1968-1972», a DOUGLASS, W. A., ed., *Essays in Basque Social Anthropology and History*, University of Nevada, Reno, 1989, pp. 177-185; CUBERO, J., «El Partido Carlista. Oposición al Estado franquista y evolución ideológica (1968-1975)», a TUSELL, J., ALTED, A., MATEOS, A., coords., *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*, vol. I.1, UNED, Madrid, 1990, pp. 399-407, i MIRANDA, F., GAITA, R., SANTAMARÍA, J. i MAIZA, C., «La oposición dentro del régimen. El carlismo en Navarra», a *ibíd.*, vol. I.2, pp. 469-480.

7. BLINKHORN, M., «History in the Service of Politics: The *Partido Carlista* and the Carlist Past», a *Harvard University Center for European Studies Working Paper Series*, núm. 13, 1988.

anys dels diferents Congressos del Poble Carlista i de l'Assemblea Federal del Front Obrer del Partit Carlista, de la incorporació del partit a la Junta Democràtica d'Espanya (1974), de l'escissió dels sectors integristes i del cèlebre enfrontament de Montejurra (1976), del retorn a Espanya de Carles Hug com a cap de partit i no ja com a pretendent, i, també, del fracàs electoral, superat per d'altres forces progressistes. Mentrestant, els seus dirigents maldaven per oferir al públic un ampli conjunt de publicacions doctrinals. Això fou especialment evident en els anys del postfranquisme. Carles Hug de Borbó-Parma i la seva germana Maria Teresa publicaren un parell de llibres cadascun, mentre que l'altra germana, Cecília, un, igualment com la muller del pretendent, Irene. Era una estratègia, preparada des de la direcció política del partit, destinada a prestigiar la dinastia, tot dotant-la d'una aurèola d'intel·lectualisme.⁸ José María Zavala i Josep Carles Clemente —a *Partido Carlista* i *Nosotros los carlistas*, respectivament—, i també d'altres publicistes, completaren la labor de clarificació i difusió ideològiques. La creació de l'editorial EASA el 1978

8. BORBÓN-PARMA, Carlos Hugo de, *Qué es el carlismo*, La Gaya Ciencia, Barcelona, 1976, i *La vía carlista al socialismo autogestionario*. El proyecto carlista de socialismo democrático, Grijalbo, Barcelona, 1977; BORBÓN-PARMA, María Teresa de, *El momento actual español, cargado de utopía*, Cuadernos para el Diálogo, Madrid, 1977, i *La clarificación ideológica del Partido Carlista*, EASA, Madrid, 1979; BORBÓN-PARMA, Cecilia de, *Diccionario del carlismo*, Dopesa, Barcelona, 1977, i BORBÓN-PARMA, Irene de, *La mujer y la sociedad*, Plaza y Janés, Barcelona, 1979. Mentre que els llibres de Carles Hug i Maria Teresa de Borbó-Parma foren escrits per ells mateixos, el de Cecília fou obra de Josep Carles Clemente i Carles S. Costa —els autors del reportatge sobre els esdeveniments de l'any 1976 a Montejurra— i el d'Irene, va ser escrit per Clemente i supervisat per l'«autor a». *Conversa amb Josep Carles Clemente*, Madrid, 18 desembre 1990.

anava encaminada a facilitar-la. Desaparegué, però, com moltes d'altres coses, l'any següent, amb un total de mitja desena de llibres en el catàleg.

Dels cinc textos editats per EASA, dos eren d'història. Es tracta d'*Aproximación al carlismo andaluz en la Guerra de los Siete Años (1833-1840)*, de García Villarrubia, i *Los orígenes del carlismo*, de Clemente.⁹ A aquest parell cal afegir la *Historia del carlismo contemporáneo, 1935-1972*, del mateix Clemente, i *Montejurra 76. Encrucijada política*, de Clemente i Costa,¹⁰ i també els diferents treballs d'Evarist Olcina sobre carlisme i autonomisme.¹¹ La història del carlisme seria, segons aquests autors, la d'un moviment popular, progressista i autonomista —«*En el carlismo, lo autonómico no es un medio, o una excusa propagandística, sino un fin insoslayable*», escriu Olcina—,¹² en continu enfrontament amb el liberalisme i el capitalisme, que representarien les característiques dicotòmiques. «*El*

9. GARCÍA VILLARRUBIA, F., *Aproximación al carlismo andaluz en la Guerra de los Siete Años (1833-1840)*, EASA, Madrid, 1979; CLEMENTE, J. C., *Los orígenes del carlismo*, EASA, Madrid, 1979. Uns anys abans, CLEMENTE havia publicat ja «Los orígenes del partido carlista», a *Historia y Vida*, extra 6, 1976, pp. 17-23.

10. CLEMENTE, J. C., *Historia del carlismo contemporáneo...*; CLEMENTE, J. C. i COSTA, C. S., *Montejurra 76. Encrucijada política*, La Gaya Ciencia, Barcelona, 1977.

11. OLCINA, E., «El Partit Carlí al País Valencià: intent d'una nova interpretació històrica», a *Primer Congreso de Historia del País Valenciano (Valencia, 14-18 abril 1971)*, vol. IV, Universidad de Valencia, València, 1974, pp. 141-152; íd., *El carlismo y las autonomías regionales*, Seminarios y Ediciones, Madrid, 1974, i íd., *Carlisme i autonomia al País Valencià*, Eliseu Climent ed., València, 1976.

12. OLCINA, E., *El carlismo y las autonomías...*, p. 19.

Partido Carlista se configuró, pues —apunta Clemente—,¹³ como resultado decidido de una voluntad popular, que rehusó, a toda costa, que se le impusiera una determinada moda política. La moda política del centralismo liberal, la moda política del liberalismo centralizador y uniformador. La moda de una democracia formal y caciquil, que dibujaba ya el capitalismo dictatorial y opresivo sobremanera, a partir de su falaz corolario económico del «dejar hacer, dejar pasar», tan propio del liberalismo burgués explotador y egoístamente individualista hasta extremos insospechados.» I en lluita, així mateix, amb les successives infiltracions reaccionàries en el partit mateix, ja siguin absolutistes, neo-tradicionalistes, mellistes o integristes, totes alienes a la seva essència. L'autèntic carlisme, és a dir aquell en el qual els aspectes social i autonòmic s'anteposaven als aspectes religiós i dinàstic, i existia, alhora, una fluida relació poble-rei, se'ns presentaria en plenitud en tres moments històrics: en el decurs de la Guerra dels Matiners, en el jaumisme i, a l'últim, en l'etapa que ells vivien, la de Carles Hug de Borbó-Parma. La història del carlisme que rescrigueren aquests autors —sense apel·lació a fonts primàries, d'estil periodístic i, sovint, basant-se en citacions d'autoritat, entre les quals la de Marx era la preferida—¹⁴ és el fruit de plasmar les

13. CLEMENTE, J. C., *Los orígenes del carlismo*, p. 52.

14. Josep Carles CLEMENTE sempre dedica un apartat en tots els seus textos a uns paràgrafs de Karl Marx sobre el carlisme. Vegeu *Historia del carlismo contemporáneo...*, p. 11; «La inevitable cita de Carlos Marx», a *Nosotros los carlistas*, Cambio 16, Madrid, 1977, pp. 143-144, i «Una opinión de Karl Marx sobre el carlismo», a *Los orígenes del carlismo*, pp. 50-52. L'autor reproduïx aquesta citació també en tots els nombrosos llibres publicats després de l'any 1979. De fet, la referència a Marx és general entre els publicistes carlins dels setanta. Vegeu, per exemple, GÓMEZ TUTOR, J. M., «Partido Carlista», a LOMBAO, M. i

seves preocupacions presentistes en el passat, d'entroncar el seu viratge dins el carlisme amb el «veritable» carlisme i, ras i curt, de legitimar-se.

La indissociabilitat entre evolució política, clarificació ideològica i escriptura de la història del carlisme mateix és fonamental si es vol entendre qualsevol dels tres aspectes. Un exercici comparatiu sobre una qüestió concreta ens en mostra la coherència. El 1975, després de molts anys de conflictes, els sectors integristes abandonen el Partit Carlista. L'explicació que ofereix la direcció és clara: *«El integrismo tradicionalista (los integristas infiltrados en el Carlismo, hoy fuera de él) representa la derecha del franquismo. [...] El integrismo, históricamente, ha intentado hacer del carlismo un baluarte de sus intereses morales y materiales y por ello se infiltró en el mismo para utilizarlo en aquellos momentos en que sus motivaciones eran en algo análogas a los intereses del integrismo, como podría ser la fe religiosa y la defensa de las comunidades regionales. [...] En diversas circunstancias el integrismo se introdujo en el Carlismo y también, de diversas formas, [fue] expulsado de él.»* La dels publicistes carlins és paral·lela: *«El integrismo y el inmovilismo son una heterodoxia. Han soterrado al Carlismo ortodoxo.»* O bé *«Llegaron los voluntarios del Pueblo y alzaron la bandera de Fueros y Rey. Más tarde llegaron los integristas y añadieron los de Dios y Patria. Esos mismos hombres introdujeron una filosofía política que llamaron tradicio-*

SACALUGA, M. A., *Aragón*, La Gaya Ciencia, Barcelona, 1977, p. 81; CABRÉ, J., *Influència del carlisme sobre Carles Marx*, s. ed., Barcelona, 1979; «Centenario de la muerte de Carlos Marx», a *Avancem!* (òrgan del Partit Carlí de Catalunya), núm. 4, 1983, p. 8, o, fins i tot, la introducció de GARADUY, R., al llibre de BORBÓN-PARMA, Carlos Hugo de, *La vía carlista al socialismo autogestionario...*, pp. 11-12.

nalismo.» L'historiador Evarist Olcina, finalment, escriu que «*en toda la historia del carlismo, el partido se ha visto infeccionado y hasta controlado, en la mayoría de sus momentos decisivos, por elementos ajenos a su propia razón de ser, que la desvirtuaron, haciéndole moverse en terrenos y a favor de causas que lo invalidaron o llevaron al fracaso, condenándole temporalmente al anquilosamiento o, incluso, al retroceso ideológico.*».¹⁵ La coherència és, doncs, innegable. I lògica, si tenim en compte que polítics, publicistes i historiadors es confonen en l'elaboració d'aquest projecte.

Josep Carles Clemente fou, fins al 1979, tal com hem anat veient, membre de la direcció del partit, un dels principals agitadors i publicistes i, finalment, amb Olcina, també el més important dels historiadors neocarlins. Va abandonar el carlisme amb Carles Hug. Això suposà la renúncia a les dues primeres facetes. Això no obstant, aquest autor ha publicat posteriorment nombrosos llibres sobre la història del carlisme, ja siguin estudis sobre les guerres civils del vuit-cents, recopilacions de documents o textos de síntesi.¹⁶ La darrera obra que ha vist la llum, al final del 1992, és la monumental *Historia general del*

15. *El integrismo tradicionalista, extrema derecha del franquismo, ciclostil*, 1975, f. 1; CLEMENTE, J. C., *Nosotros los Carlistas*, pp. 104 i 108; OLCINA, E., *El carlismo y las autonomías...*, pp. 27-28.

16. CLEMENTE, J. C., *Las guerras carlistas*, Península, Madrid, 1982; *Bases documentales del carlismo y de las guerras civiles de los siglos XIX y XX*, 2 vols., Servicio Histórico Militar, Madrid, 1985; *La guerra de los «Matiners» (1846-1849). Aspectos sociales y militares*, Estado Mayor del Ejército, Madrid, 1987; *Los carlistas*, Istmo, Madrid, 1990, i *El Carlismo. Historia de una disidencia social (1833-1976)*, Ariel, Barcelona, 1990.

carlismo, recopilació de tots els textos anteriors de Clemente, amb l'única novetat d'un capítol sobre la premsa carlina.¹⁷ Tant aquest llibre com els publicats tot al llarg de l'última dècada responen als mateixos pressupòsits dels de l'etapa 1972-1979, sense cap mena de variació.¹⁸

El component autonomista que atribueixen aquests historiadors al carlisme era i és compartit per d'altres que, des de fora del partit, estaven interessats a ressaltar-lo com a pre-nacionalisme o nacionalisme. Això em sembla especialment evident per a Catalunya i el País Basc. *El carlismo y las autonomías regionales* d'Olcina conté un pròleg de Josep Benet, en el qual n'assumeix plenament els arguments.¹⁹ El catolicisme progres-

17. CLEMENTE, J. C., *Historia general del carlismo*, ed. l'autor, Madrid, 1992.

18. «Las revoluciones carlistas fueron radicales enfrentamientos entre la España estamental y burócrata y la España federal y populista. Representaron el enfrentamiento de las actitudes centralistas y ancladas en el pasado frente a la actitud carlista que proponía un cambio de las estructuras oligárquicas basado en su tradicional democracia popular. [...] Amparándose en su cualidad democrática interna, hubo épocas que ingresaron en el Carlismo grupos de la derecha tradicionalista y de la integrista. Esas minorías, aunque intentaron influir en su ideología y en su línea política, nunca arraigaron en él y la base siempre los rechazó.» Ibíd., p. 24. És interessant de constatar que, malgrat l'intent de l'autor d'oferir una completa bibliografia sobre el carlisme a la fi del volum, no hi trobem pràcticament cap dels nombrosos llibres i articles apareguts en els darrers tretze anys, és a dir, més o menys, des de 1979.

19. D'aquesta manera, per exemple, podia fer referència a «los grupos que, desde la extrema derecha, instrumentaron las masas y aspiraciones populares carlistas en favor de causas ajenas al carlismo». BENET, J., «Prólogo» a OLCINA, E., *El carlismo y las autonomías...*, p. 10.

sista i la lluita comuna contra el franquisme, encara que des d'opcions diferents, identificaven aquests autors. Més que no pas insistir en aquesta connexió, que em sembla clara i filla de l'època, voldria remarcar un element del pròleg de Benet que ha esdevingut amb els anys un lloc comú per a una part de la historiografia catalana. Segons ell, «*en los Países Catalanes, durante el ochocientos, el carlismo y el republicanismo federal —ambos, pues, federalistas— fueron los dos únicos movimientos auténticamente populares*», i, insisteix, «*uno de los puntos fundamentales de la doctrina carlista que más contribuyó a movilizar las masas populares en el País Vasco y los Países Catalanes [fue] el federalismo*». ²⁰ El carlisme —com el republicanisme federal en altres historiadors que comparteixen la visió identificadora entre història de Catalunya i història del catalanisme— esdevé, a partir de l'intent de ressaltar un component secundari respecte d'altres que l'integren, un catalanisme més o menys conscient. Amb petites matisacions, comparteixen aquesta opció, a banda de Benet, les obres de Joan Camps sobre els «matiners» i d'Isabel Peñarrubia sobre el cas mallorquí, ²¹ i, així mateix, n'estan empeltats els seminaris sobre el carlisme a Solsona (1990 i 1992) i l'exposició —excel·lent compendi d'aquesta línia historiogràfica— *Les Bases de Manresa, 1892-1992. Cent anys de catalanisme* (1992). Pel que fa al País Basc, la línia directa que conduïa des del foralisme carlí al nacionalisme basc ha esdevingut un tòpic entre molts historiadors —de fet, des de la darrereria del segle passat i, en especial, a partir

20. *Ibíd.*, pp. 10 i 11.

21. CAMPS i GIRÓ, J., *La Guerra dels Matiners i el catalanisme polític (1846-1849)*, Curial, Barcelona, 1978; PEÑARRUBIA, I., «Carlisme i autònisme a Mallorca durant la Restauració», a *Revista de Catalunya*, núm. 59, 1992, pp. 35-45, extret de la seva tesi doctoral publicada a l'Abadia de Montserrat (1992).

del desenvolupament del peneubisme—, des d'Emilio López Adán a Idoia Estornes, entre d'altres contemporanis, però especialment evident en les històries generals.²² L'oblit de l'existència d'un important foralisme liberal²³ i una anàlisi, més o menys rigorosa segons els autors, encaminada a privilegiar un component d'explicació del fenomen pel damunt dels altres, o fins i tot com a totalitat, indueixen a una lectura cautelosa.

LA HISTORIOGRAFIA NEOTRADICIONALISTA

El fet que l'any 1979 un important grup de dirigents abandonessin el Partit Carlí no significà, tanmateix, la fi d'aquesta agrupació política. S'ha mantingut, malgrat que en una posició

22. LÓPEZ ADÁN, E., (*Beltza*), «Sobre las bases sociales del carlismo y del nacionalismo vasco en Alava», a *Saioak*, núm. 1, 1977, pp. 128-135, i *Del carlismo al nacionalismo burgués*, Txertoa, Sant Sebastià, 1978; ESTORNES, I., *Carlismo y abolición foral. En torno a un centenario, 1876-1976*, Auñamendi, Sant Sebastià, 1976. A aquests autors, potser els més representatius, se'n podrien afegir d'altres, com Francisco Letamendía Ortzi o, anteriorment, Ildefonso Gurrutxaga, de qui s'ha recuperat fa poc un dels seus textos més representatius. Vegeu GURRUTXAGA, I., «Las guerras carlistas en el siglo XIX y su significación en la historia vasca», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUJO, J. R., ed., *150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839*, Parlamento Vasco, Vitòria, 1990, pp. 105-136.

23. Sobre el foralisme liberal, vegeu, entre alguns altres, els interessants treballs de MINA, M. C., *Fueros y revolución liberal en Navarra*, Alianza ed., Madrid, 1981; BLANCO OLAETXEA, C., *Los liberales fueristas guipuzcoanos, 1833-1876*, Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa, Sant Sebastià, 1982, i FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, J., *La génesis del fuerismo. Prensa e ideas políticas en la crisis del Antiguo Régimen (País Vasco, 1750-1840)*, Siglo XXI, Madrid, 1991.

absolutament marginal, fins als nostres dies. Subsistien, també, altres grupuscles identificables amb l'«altre» carlisme, el tradicionalista, que havien estat fruit de múltiples escissions, no només en l'etapa carleshuguista, sinó d'abans, com és el cas dels adeptes a l'anomenada «regència d'Estella». A partir del 1983, coincidint amb la celebració del centenari de la primera carlinada, s'iniciaren tot un seguit de converses que van conduir al Congreso para la Unidad del Carlismo, que tingué lloc a El Escorial entre els dies 1 i 4 de maig de 1986. Allí es refongueren la Comunion Católica Monárquica, la Unión Carlista i la Comunion Tradicionalista per conformar, novament, la Comunion Tradicionalista Carlista (CTC). Aquest nom era, tal com feien constar en la declaració final de la trobada, el que «para sus leales indicó, durante la II República su último Rey directo, Don Alfonso Carlos I». L'oblit essencialista dels Borbó-Parma i de les seves vel·leitats aperturistes era clarificador. La CTC, des de llavors fins al moment actual, ha anat obrint alguns centres, editant periòdics i llibres i fent trobades sovintejades, sobretot a partir dels nuclis navarrès, madrileny i andalús, sempre en un pla de clara secundarietat política.²⁴

Si el maig de 1986 renaixia la Comunió Tradicionalista, el mes de març del mateix any havia sortit al carrer el primer número d'una revista d'història contemporània, especialitzada en el tema carlista, amb el títol d'*Aportes*. Ho feia, sobretot, sota el guiatge dels historiadors Francisco Asín Remírez de Esparza i Alfonso Bullón de Mendoza y Gómez de Valugera,

24. Sobre la CTC i el seu ideari, vegeu «Ideario de la Comunion Tradicionalista Carlista», a *Acción Carlista*, núm. 1, (1987), pp. 3-5, i *Carlismo otra vez*, CTC, Madrid, 1989. Per comparar, és interessant de veure els plantejaments d'una bona part del carlisme tradicionalista en els anys del carleshuguisme, a UN REQUETÉ, *Así pensamos*, Tradicionalista, Madrid, 1977.

primers director i president del Consell Editorial de la publicació, respectivament. De tota manera, tal com Asín mateix reconeixia dos anys després,²⁵ no hauria estat possible d'impulsar-la «*sin que se hubieran asociado a ella hombres tan desinteresados como: Javier Lizarza, Miguel Garisoain, Santiago Arellano, Javier Nagore y Luis Hernando de Larramendi*», és a dir, en poques paraules, que l'editorialista evidentment no escriu, sense la major part dels membres de la cúpula de la CTC. A partir del número 10, Luis Hernando de Larramendi passà a ocupar la presidència del Consell Editorial i, al mateix temps, a signar alguns dels editorials de la revista (núm. 11 i 14). Francisco Javier Lizarza, aleshores secretari general de CTC, feia un balanç historiogràfico-polític dels darrers anys en l'editorial del número 15 d'*Aportes*. La seva conclusió era molt significativa: «*Nos congratulamos como revista de haber sido pioneros en el renacimiento cultural de estos días. La creación de la sociedad Aportes XIX, SA, madre de la revista, ha sido, creemos, causa, o por lo menos aliciente, calor y apoyo del resurgimiento de los estudios históricos carlistas. No hay, pues, ocaso del Tradicionalismo, sino al contrario, estamos en un momento feliz, presagio de tiempos aún mejores.*»²⁶

Quan parlem d'*Aportes* no ens podem limitar a fer-ho d'una revista, sinó també d'una editorial i, fins i tot, de la convocatòria d'un premi per a treballs històrics. Comporta —i això em sembla important— fer referència a la principal tribuna, avalada per prop d'una vintena de números, existent actualment a Espanya d'estudi i difusió de la història del carlisme. Combina la propaganda i la crònica tradicionalista —s'hi poden trobar nombrosos textos dels principals membres de la CTC— amb una producció historiogràfica que, encara que no

25. ASÍN, F., «Editorial», a *Aportes*, núm. 9, 1988, p. 1.

26. LIZARZA, F.J., «Editorial», a *Aportes*, núm. 15, 1990-1991, p. 4.

militant com la que hem pogut veure en l'apartat anterior, li és propera i sobreviu i es difon mercès a l'aparell de l'opció política en qüestió. Malgrat tot, vull apartar la possible imatge absolutament identificativa dels historiadors que col·laboren en la revista amb la CTC, àdhuc pel que fa als més assidus i els responsables. Aquests historiadors que tenen en *Aportes* el seu portaveu representen una línia historiogràfica d'estudi del carlisme —que he anomenat «neotradicionalista», tot i que alguns autors prefereixin el qualificatiu de «neoconservadora»²⁷ que reprèn la vella línia carlina (Ferrer, Gamba, Del Burgo, etc.), tot integrant-hi els plantejaments de l'escola navarresa suárezverdegueriana i, finalment, dotant-la d'una aparença científica que abans no tenia, basada en el miratge positivista. Anem, però, a pams.

Aquesta revista, segons el seu director, «*pretendía construir una Historia en libertad sin condicionamientos políticos ni tesis preconcebidas que condicionasen las conclusiones tal como acontece a veces con la Historiografía marxista*».²⁸ En aquesta afirmació apareixen dos temes recurrents en la historiografia neotradicionalista. En primer lloc, la seva total objectivitat; segonament, la seva crítica —o particular «croada»— contra la historiografia marxista.²⁹ En tot cas, l'evolució de la publicació qüestiona el plantejament públic del seu responsable científic.

27. González Calleja fa referència al «*grupo conservador revisionista*», mentre que Urquijo a les «*corrientes neoconservadoras carlistas*». Vegeu GONZÁLEZ CALLEJA, E., «La producción historiográfica...», p. 1331, i URQUIJO, J. R., «Historiografía sobre la...», f. 11.

28. «Presentación en la Biblioteca Nacional del libro *Carlismo y sociedad*», a *Aportes*, núm. 7, 1988, p. 62.

29. «*Por último, no estará de más hacer notar que es cierto que existe una historia involutiva, una historia cuyos métodos y postulados han sido superados por el propio desarrollo de los hechos, y a la que todavía si-*

El número 4 és dedicat a la Capitania General d'Aragó, mentre que els números 11 i 13 són dedicats a Zumalacárregui, a qui s'al·ludeix com el seu «*caudillo invicto*». Més significatiu és encara el volum destinat a donar una visió diferent de l'habitual de la Revolució Francesa. Francisco Asín reconeix a l'editorial que el tema «*se aborda desde la perspectiva de las corrientes de pensamiento tradicionalistas*».³⁰ Hi participen Miguel Ayuso com a coordinador —que contraposa, com ho feren els carlins ja l'any 1889, el bicentenari de la Revolució Francesa amb el catorzè centenari del III Concili de Toledo, «*que supuso el comienzo de la España católica*»—, juntament amb personatges

guen adscritos los que no quieren enterarse de la caída del muro o del fracaso del golpe de estado contra Gorbachov. Nos referimos, fácil es adivinarlo, a la historiografía marxista. Historiografía que siempre se ha caracterizado por su carácter dogmático, como se hace evidente cada vez que sus adeptos responden a las críticas que se les formulan, o enjuician la obra de quienes no piensan como ellos.» BULLÓN DE MENDOZA, A., «Ciertamente, la historia involutiva», a *Historia Abierta*, núm. 6, 1991, p. XIII. Aquestes afirmacions s'han de situar en el context de la polèmica que aquest autor va sostenir a les planes d'*Historia Abierta* amb Juan Pan-Montojo, arran del llibre d'aquest darrer, *Carlistas y liberales en Navarra (1833-1839)*, que sembla va continuar al curs d'estiu d'El Escorial «Las guerras carlistas» (1992), dirigit pel mateix Bullón de Mendoza i amb Asín com a secretari. Vegeu GARRALDA, J. F., «Las guerras carlistas: Curso de verano en El Escorial», a *Aportes*, núm. 20, 1992, pp. 4-22. En un text posterior, en referir-se a Jesús Millán, Bullón de Mendoza escriu: «*A decir verdad se trata de un caso atípico, pues es el único historiador marxista que ha cuestionado sus planteamientos iniciales (no muy diferentes a los de Ardit), encabezando lo que podríamos llamar un revisionismo marxista.*» BULLÓN DE MENDOZA, A., *La Primera Guerra Carlista*, p. 442.

30. ASÍN, F., «Editorial», a *Aportes*, núm. 12, 1989-1990, p. 3.

com Jean Dumont, Thomas Molnar o Federico Suárez Verdeguer. En un número del mateix any 1990 apareix el mateix article que a la primera pàgina de l'òrgan oficial de la CTC, obra del mateix Asín.³¹ És, però, en els números 18 i 19, de la darrera del 1991 i de la primera meitat del 1992, on la ideologia tradicionalista emergeix amb més força. Es tracta dels números dedicats a la commemoració del cinquè centenari de la «Unidad de España» i del «Descubrimiento». La justificació que donen de la inclusió d'aquests temes —i en especial del primer— en una revista d'història contemporània és altament aclaridora: *«Deseamos que nuestros suscriptores y lectores disculpen nuestro anacronismo temático, y aprecien las razones que a ello nos empujan: El recuerdo de este injustamente olvidado Centenario del reencuentro de Las Españas, que bajo una unidad visigótica, herencia de la uniformidad romanizadora, volvieron, por mutuo acuerdo, tras el paréntesis de defensa y reconquista frente al invasor árabe, a configurar, decidida y voluntariamente, una unidad común, España, que preservando sus diferencias, volvía a ser su Patria, o lo que es lo mismo, la tierra de sus padres que, con ellos, son hoy también los nuestros.»*³²

31. ASÍN, F., «Un folleto antcarlista», a *Aportes*, núm. 14, 1990, p. 82, i «Folleto antcarlista», a *Acción Carlista*, núm. 15, 1990, p. 1. Així mateix, el títol del número 20 de la revista *Aportes* (1992) és «Carlismo otra vez», no casualment el mateix que obria el primer número del butlletí intern de la CTC, l'any 1987, i que el llibre que exposa la ideologia d'aquest grup polític, esmentat a la nota 24.

32. «Una aclaración necesaria (por qué una revista de historia contemporánea dedica sus trabajos a la efemérides de la celebración del Quinto Centenario de la Unidad de España)», a *Aportes*, núm. 18, 1991-92, p.7.

A la darrereria del 1992, d'altra banda, componien el catàleg de l'editorial Aportes XIX, SA set títols. *Carlismo y sociedad 1833-1840* i *Cancionero histórico carlista* foren els dos primers que veieren la llum, obra d'Asín i Bullón de Mendoza, i de Bonifacio Gil amb pròleg i estudi introductor i dels dos autors anteriors, respectivament.³³ Seguiren les dues obres premiades en el I Premio Nacional de Historia del Carlismo Luis Hernando de Larramendi,³⁴ atorgat per primera volta el 1990 amb l'objectiu d'«*apoyar a los libros que aportan conocimientos objetivos para la verdad, no la verdad falsificada, no la verdad sectaria, sino la verdad a secas.*»³⁵ Eren paraules d'Ignacio

33. ASÍN, F., i BULLÓN DE MENDOZA, A., *Carlismo y sociedad 1833-1840*, Aportes XIX, Saragossa, 1987; GIL, B., *Cancionero histórico carlista*, Aportes XIX, Madrid, 1990.

34. ARÓSTEGUI, J., *Los combatientes carlistas en la Guerra Civil española 1936-1939*, 2 vol., Aportes XIX, Madrid, 1991; MONTERO, J., *El estado carlista*, Aportes XIX, Madrid, 1992. Aquests llibres, no obstant això, no coincideixen amb la línia ideològica de l'editorial, tal com bé s'ha mostrat en diverses ocasions. Així, per exemple, Javier Nagore ha retret a Aróstegui no haver explicat que la Guerra Civil de 1936-1939 va ser «*una lucha entre buenos y malos; al menos en el sentido de que en un lado se deseaba una España no marxista y en el otro lado una España sovietaizada*». Ignacio Hernando de Larramendi, per la seva banda, en el discurs que pronuncià en el lliurament del premi constata: «*El siglo XIX necesita un libro objetivo, como el de Julio Montero, aunque incluya algún contenido ideológico.*» Vegeu NAGORE YARNOZ, J., «*Reseña crítica*», a Aportes, núm. 18, 1991-92, p. 78, i «*Premio Nacional de Historia del Carlismo Luis Hernando de Larramendi. Acto de la entrega del Primer Premio celebrado en la Gran Peña. Madrid, 10 de Mayo de 1990*», a Aportes, núm. 14, 1990, p. 77.

35. *Ibid.*, p. 79. En aquestes pàgines faig referència a tres generacions dels Hernando de Larramendi. Luis fou un important polític car-

Hernando de Larramendi, advocat i empresari, membre de la CTC, president de la Fundación MAPFRE i de la Fundación Hernando de Larramendi, creada en honor del seu pare Luis, polític carlista, amb una triple missió: el foment de la caritat cristiana, el suport a institucions socials i a investigacions i activitats científiques, i l'impuls d'estudis sobre la influència històrica del carlisme en la societat espanyola. Aquesta fundació convoca el premi, al mateix temps que fi nança part de les activitats editorials d'Aportes XIX. *La otra frontera. Un requeté italiano de la España, en lucha* d'Alfredo Roncuzzi, i *Tercio de requetés Valvanera: Semblanzas y canciones*, de Manuel Bellosillo, són els darrers títols que han aparegut.³⁶ Incideixen en un dels temes preferits, juntament amb les dues carlinades, per l'entourage d'Aportes, és a dir, la Guerra Civil i, encara més especialment, la participació en ella dels requetés. Trobaríem nombrosos articles sobre aquesta qüestió —històrics, però sobretot memorialístics— a la revista, alguns dels quals dels mateixos autors que dos llibrets que incideixen en el mateix, editats per CTC.³⁷ El setè volum del catàleg editorial no és pròpiament

lista. Ignacio és el seu fill, mentre que Luis, president del Consell Editorial d'Aportes, n'és el nét.

36. RONCUZZI, A., *La otra frontera. Un requeté italiano de la España en lucha*, Aportes XIX, Madrid, 1992. Els primers capítols d'aquesta obra foren publicats en els números 15-17 de la revista Aportes. BELLOSILLO, M., *Tercio de requetés Valvanera: Semblanzas y canciones*, Aportes XIX, Madrid, 1992.

37. CASAS DE LA VEGA, R., *La Guerra de España. El Requeté, Comunión Tradicionalista Carlista*, Madrid, 1988; NAGORE YARNOZ, J., *Espíritu y vida en los Tercios de Requetés (1936-1939)*, Comunión Tradicionalista Carlista, Madrid, 1990. Aquesta mena d'obres connecten molt bé amb les que tot al llarg de l'etapa que ens ocupa ha editat ECE-SA (Editorial Católica Española, de Sevilla) o els mateixos ROMERO

d'Aportes XIX, sinó que més aviat es tracta d'un fons en distribució. Faig referència als *Apuntes y documentos para la historia del tradicionalismo español: 1939-1966*, que en més d'una trentena de volums reprèn la «narració» en l'any que Melchor Ferrer la va deixar. La Fundación Hernando de Larramendi ha subvencionat els darrers que han aparegut. Tanmateix, el panorama descrit no restaria complet sense una referència més o menys explícita a l'editorial Actas, bàsicament creada per tal de publicar llibres preparats o bé escrits per Alfonso Bullón de Mendoza.³⁸

Tal com s'ha posat de manifest en els paràgrafs anteriors, Francisco Asín i Alfonso Bullón de Mendoza constitueixen, a banda dels principals contactes amb l'engranatge polític tradicionalista, els membres més destacats de la historiografia neotradicionalista. Se'ls associen, a més a més, historiadors com Julio Brioso i José Fermín Garralda, que han publicat la majoria dels seus treballs a *Aportes*, sobre carlisme i Església i sobre reialisme i carlisme, respectivament. Amb lleugeres matisacions, podríem afegir a la nòmina Josep M. Mundet i els seus estudis sobre el primer carlisme a Catalunya.³⁹

RAIZÁBAL, I. o BURGO, J. del, l'exemple més clar de la continuïtat de la historiografia tradicionalista, refosa en la neotradicionalista.

38. Barón de los VALLES, *Un capítulo de la historia de Carlos V, por El...*, (1837), Actas, Madrid, 1991; BULLÓN DE MENDOZA, A., *La Primera Guerra Carlista*.

39. MUNDET I GIFRÉ, J. M., *La Primera Guerra Carlina a Catalunya. Història militar i política*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1990. BULLÓN DE MENDOZA va publicar una ressenya elogiosa d'aquest llibre, amb un retret, tanmateix: que fos escrit en català. «Crítica de libros», a *Aportes*, núm. 15, 1990-1991, p. 88. Mundet ha fet una descripció del carlisme català a les tres guerres del segle XIX en un heterogeni volum col·lectiu coordinat per RODRÍGUEZ DE CORO, F. i titulat

Asín, a banda de múltiples articles de revista —la prolificitat és una de les seves característiques, només superada pel seu company Bullón de Mendoza—, és autor de diversos llibres, tot plegat deutor de la seva tesi doctoral sobre el carlisme aragonès durant la guerra dels anys trenta del segle XIX, presentada el 1983.⁴⁰ A *El carlismo aragonés, 1833-1840*, malgrat que d'una manera més matisada —el procés d'ideologització tradicionalista de les obres d'aquest autor ha augmentat progressivament—, apareixen ja alguns dels trets que caracteritzen aquest corrent historiogràfic, en especial la consideració de l'extensa popularitat del carlisme.⁴¹ És, però, a *Carlismo y sociedad, 1833-1840*, escrit a duet amb Bullón de Mendoza —associats, llavors, ja en el projecte *Aportes*—, on són exposats amb més claredat. A la quarta dècada del vuit-cents, el carlisme fou, segons aquests autors, majoritari, popular i interclassista. Així, al

Los carlistas 1800-1876, ed. Fundación Sancho el Sabio, Vitòria, 1991.

40. ASÍN, F., *El carlismo aragonés 1833-1840*, Librería General, Saragossa, 1983; íd., *La cincomarzada*, Ibercaja, Saragossa, 1989. Entre els molts articles de l'autor —a banda dels nombrosos publicats a *Aportes*— cal destacar «Carlismo y rebelión rural en Aragón, durante la guerra de los Siete Años», a *Letras de Deusto*, núm. 29, 1984, pp. 5-21, i «El carlismo en la primera guerra: la importancia de los estudios regionales y la necesaria revisión de algunas cuestiones», a *Príncipe de Viana*, annex 9 (*Primer Congreso General de Historia de Navarra. 4. Comunicaciones. Historia Moderna. Génesis de la Navarra Contemporánea*), 1988, pp. 265-278.

41. En unes ressenyes que aparegueren poc després de la publicació del llibre, ja es retreia a l'autor la confusió entre base social i base militar del carlisme. PEIRÓ, A., «De mitología carlista», a *Andalán*, núm. 397, 1984, pp. 43-44, i, del mateix autor, «De concepciones paranoicas de la historia. La historiografía reaccionaria sobre la crisis del Antiguo Régimen en Aragón», a *Andalán*, núm. 415, 1984, pp. 36-39.

País Basc i Navarra «*todo apunta a una casi general adscripción al Carlismo*».⁴² Un carlisme sovint actiu i voluntari —la crítica a la voluntarietat en el bàndol carlista ha estat convinentment plantejada, entre d'altres, per Urquijo, Anguera o Lázaro Torres, tal com veurem més endavant—, però complementat per un altre de passiu, els quals, en conjunt, possibiliten aquesta «*general adscripción*». Pel que fa a la representativitat social de l'opció carlina, a banda de majoritària és fidel reflex de la societat del moment: «*El Carlismo cuenta con una base social representativa de la sociedad de la época y es el liberalismo el que tiene una representación atípica en cuanto que la mayor parte de sus militantes pertenecen a sectores minoritarios aunque ascendentes de la sociedad*».⁴³

Tanmateix, l'obra que reflecteix amb més nitidesa i elaboració la interpretació històrica sobre el carlisme de la que he anomenat la historiografia neotradicionalista, és *La Primera Guerra Carlista* —III Premio Nacional de Historia del Carlismo Luis Hernando de Larramendi, *ex aequo* amb un treball de Jaime del Burgo sobre Carles VII—, un voluminós llibre publicat l'any 1992 fruit de la tesi doctoral d'Alfonso Bullón de Mendoza. Amb les distàncies pertinents, fa pensar força en la *Historia general del carlismo* de Clemente, per una raó estructural. Bona part del contingut ja ha estat exposat en els abundants articles i llibrets de l'autor,⁴⁴ amb la qual cosa la idea de compendi i màxim expo-

42. ASÍN, F. i BULLÓN DE MENDOZA, A., *Carlismo y sociedad...*, p. 24.

43. *Ibíd.*, p. 35.

44. BULLÓN DE MENDOZA, A., *La expedición del general Gómez*, Editora Nacional, Madrid, 1984; *íd.*, *Auge y ocaso de Don Carlos. La Expedición Real*, Arca de la Alianza Cultural, Madrid, 1986. La llista dels seus articles sobre carlisme —com Asín, publicats a *Aportes* majoritàriament— és molt extensa. Es pot veure a la bibliografia del seu lli-

nent historiogràfic surt reforçada.⁴⁵ La idea preconcebuda a la qual tot el llibre està destinat a ser una «demostració» —forçada i poc convincent— és que ens trobem davant d'«una *España cuya gran mayoría se encuentra mucho más acorde con los principios defendidos por don Carlos que con el liberalismo*», o d'un carlisme que comptava amb «el apoyo de la enorme mayoría del pueblo español». O, més clarament encara: «*De querer proceder a una fácil simplificación —escriu—, sería mucho más apropiado decir que la guerra carlista fue una guerra mantenida entre el pueblo y el estado, que merced a su estructura civil y militar logró imponerse sobre el primero.*»⁴⁶ De tota manera, on el grau de paroxisme arriba a uns nivells més intensos és en l'explicació final de les causes que preocupaven el combatent carlí: «*Para él se luchaba por algo mucho más próximo, mucho más inmediato, por uno de los primeros y fundamentales derechos del hombre: el derecho a poder continuar siendo él mismo, a no tener que cambiar sus tradiciones, su forma de vida y pensamiento, si así no lo desea.*»⁴⁷ La coherència entre l'ahir i l'avui del carlisme resulta, d'aquesta manera, exemplar. No és casualitat, doncs, que el lema «*España, sé de una vez tu misma*» tanqués la declaració de l'any 1987 de la Comunió Tradicionalista Carlista a Isusquiza...⁴⁸

bre *La Primera Guerra Carlista*, pp. 658-659. Són sobretot destacables els que ha dedicat al suport de la noblesa al carlisme.

45. BULLÓN DE MENDOZA, A., *La Primera Guerra Carlista*. El llibre consta de sis grans parts: precedents i inicis del conflicte; els exèrcits ferrandí, liberal i carlí; el desenvolupament de la guerra; la intervenció estrangera; carlisme i societat, i la ideologia carlista.

46. *Ibid.*, pp. 126, 647 i 476.

47. *Ibid.*, p. 648. Pràcticament amb les mateixes paraules finalitza també la col·laboració de BULLÓN DE MENDOZA, A., «Carlismo y sociedad», a RODRÍGUEZ DE CORO, F., coord., *Los carlistas*, p. 142.

48. «Declaración de Isusquiza 1987», a *Acción Carlista*, núm. 2 (1987), p. 3.

EL CARLISME, OBJECTE D'ANÀLISI CIENTÍFICA

El fet d'haver dedicat un espai considerable a les formulacions «neo-carlines», d'un signe o un altre, es justifica per la presència constant de les seves manifestacions a les llibreries i en d'altres àmbits. No, evidentment, per les seves aportacions científiques, sovint ben migrades. La veritable renovació dels estudis sobre el carlisme ha tingut lloc paral·lelament als aspectes descrits fins aquí. Per aquesta raó hem de retrocedir de bell nou a la darrereria dels seixanta i principi de la dècada següent, quan es van publicar *La Guerra de los Agraviados*, de Jaume Torras, el 1967, i, poc després, el 1970, *El carlismo alavés y la guerra civil de 1870-1876*, de Julio Aróstegui. És en aquests dos llibres on cal cercar l'origen de la renovació —tot i alguna escadussera aportació anterior, provinent d'elaboracions generals—, és a dir, l'inici d'una anàlisi del carlisme amb ulls nous i nova metodologia.

Tant Torras com Aróstegui partien de moments històrics perifèrics a allò que havia estat el nucli d'interès de la historiografia anterior —la Primera Guerra Carlina—, per tal d'abordar-lo en un segon terme i oferir pautes per a una explicació globalitzadora del fenomen, en relació dialèctica amb el liberalisme. Per aquesta raó el llibre sobre els malcontents és indissociable del recull *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, publicat el 1976,⁴⁹ i el d'Aróstegui sobre el carlisme alabès de la seva aportació al Congrés de Santiago.⁵⁰ Els treballs de Jaume

49. TORRAS, J., *La Guerra de los Agraviados*, Cátedra de Historia General de España-Universidad de Barcelona, Barcelona, 1967; íd., *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Ariel, Barcelona, 1976. Sobre els malcontents, vegeu també, del mateix autor, «Societat rural i moviments absolutistes. Nota sobre la guerra dels malcontents (1827)», a *Recerques*, núm. 1, 1970, pp. 123-130.

50. ARÓSTEGUI, J., *El carlismo alavés y la guerra civil de 1870-1876*,

Torras se centren en la dècada dels vint del segle XIX i, més concretament encara, en dues etapes: el Trienni Liberal i la Guerra dels Malcontents. L'objectiu és analitzar les raons de l'antiliberalisme camperol i la seva convergència en el reialisme, circumstància obviada o simplistament «resolta», en un sentit o en un altre, pels estudis anteriors. L'explicació proposada, tanmateix, transcendeix volgudament aquest moment històric i, sobretot a l'influent treball «¿Contrarrevolución campesina?», ofereix pautes per a la interpretació global del carlisme, i es converteix en un punt de referència ineludible —estímul, suggerència i discussió es confonen— per a la historiografia posterior.

Julio Aróstegui, al seu torn, iniciava significativament el seu llibre amb les consideracions següents: «*No son estas páginas, a pesar de ello, la crónica de una guerra, sino, valga la expresión, la del pueblo que hubo de vivirla. Y, si hemos acertado, la de las causas que llevaron a estas gentes alavesas a tomar las armas unas contra otras. No me parece excesivo, pues, afirmar que si algún valor tiene esta obra es el proceso metodológico nuevo empleado en el estudio de un tema todavía polémico como el carlismo, en un ámbito delimitado y a los cien años del último conflicto armado en el que se puso en juego su viabili-*

Diputación Foral de Álava, Vitòria, 1970; íd., «El carlismo en la dinámica de los movimientos liberales españoles. Formulación de un modelo», a *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas. IV. Historia Contemporánea*, Universidad de Santiago-Fundación Juan March, Santiago de Compostela, 1975, pp. 225-239. Del mateix autor, es pot veure també «El manifiesto de la Federación de realistas puros (1826). Contribución al estudio de los grupos políticos en el reinado de Fernando VII», a *Estudios de Historia Contemporánea*, vol. I, CSIC, Madrid, 1976, pp. 119-185, i «El carlismo y la guerra civil», a JOVERZAMORA, J. M., dir., *Historia de España. XXXIV. La era isabelina y el Sexenio democrático*, Espasa Calpe, Madrid, 1988, pp. 69-139.

dad.»⁵¹ L'anàlisi del conflicte bèl·lic i dels seus protagonistes, entre la sublevació del 1870 i l'any 1876, les característiques del govern carlí del territori i l'estudi de les repercussions socioeconòmiques, obrien pas a un darrer capítol dedicat a la sociologia del carlisme, que posava en qüestió tota una sèrie de tòpics i obria múltiples vies d'anàlisi: heterogeneïtat social del carlisme, importància dels sectors urbans, i posava en dubte la «pura reacció pagesa» malgrat que fonamental,⁵² diferenciàció element directiu-adeptes, entre d'altres. A Santiago, reapareixien totes aquestes qüestions, però en el marc de la formulació d'un model per comprendre en conjunt el fenomen carlí, d'una manera interactiva amb el liberalisme i en una etapa històrica prolongada (reialisme-carlisme-tradicionalisme). Aróstegui, a di-

51. ARÓSTEGUI, J., *El carlismo alavés...*, p. XXI.

52. «*La constatada presencia en el carlismo de un grupo proletario tradicional urbano —el estrato artesanal—, o del subproletariado —empleados diversos, patronos de oficios— e, incluso, de la pequeña clase media—comerciantes, propietarios, sacerdotes, estudiantes— debe ser motivo de reflexión sobre el aspecto sociológico del problema. El hecho manifiesta, en principio, que un planteamiento de la sublevación carlista, según viene haciéndose últimamente, como un choque entre un campesinado con psicología social y formas de vida arcaicas, amenazado en sus fundamentos religiosos y en sus realizaciones jurídicas y, por otra parte, el elemento urbano ilustrado y liberal, no explica totalmente los hechos de la guerra alavesa de 1872. La imagen de un enfrentamiento entre las estructuras agrarias y las urbanas debe ser descartado por demasiado simplista.*» Ibid., p. 271. A les jornades santiagueses, d'altra banda, afegia amb contundència: «*Efectivamente, se observa que el carlismo no fue nunca la respuesta de un grupo social único. Niego, pues, que pueda ser caracterizado como exclusivo fenómeno campesino. Ni, tampoco, que se explique como la masa campesina manejada por el clero.*» ARÓSTEGUI, J., «*El carlismo en la dinámica...*», p. 233.

ferència de Torras, ha continuat estudiant fins avui aspectes vinculats al carlisme, en especial a l'etapa de la II República i la Guerra Civil, però també el que fa referència a la tan debatuda qüestió foral, on destaquen, així mateix, les aportacions de Mari Cruz Mina i Javier Fernández Sebastián.⁵³

Amb ben poques excepcions, podem afirmar que les vies obertes per Torras i Aróstegui no tingueren continuïtat en els primers anys de la transició democràtica. El carlisme, com a objecte d'estudi seriós, interessava poc. El moviment obrer i els grups polítics d'«esquerres» centraven les recerques en els terrenys de la història social i política. Així doncs, no fou gens estranya la incidència i la repercussió que tingué l'article publicat l'any 1980 a la revista *Recerques* —juntament amb un altre de Pere Pascual, i també el de Joaquín del Moral aparegut l'any anterior a *Agricultura y sociedad*—,⁵⁴ amb el títol «Crisi camperola i revolta carlina», obra de Josep Fontana.⁵⁵ Fontana ha-

53. ARÓSTEGUI, J., «El carlismo y los fueros vasconavarros», a *Historia del Pueblo Vasco*, vol. 3, Erein, Sant Sebastià, 1979, pp. 71-135. He esmentat els treballs de MINA, M. C., i FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, J., a la nota 23. També BULLÓN DE MENDOZA ha publicat alguns treballs sobre aquest tema, amb ben poc interès. Vegeu «Ideología carlista y régimen foral 1833-1845», a *Príncipe de Viana*, annex 5 (*I Congreso de Historia de Navarra de los siglos XVIII-XIX y XX, t. II*), 1986, pp. 271-285, i «Nuevas notas sobre el Carlismo y los Fueros», a *Príncipe de Viana*, annex 9 (*Primer Congreso General...*), 1988, pp. 291-297.

54. MORAL RUIZ, J. del, «Carlismo y rebelión rural en España (1833-1840): algunas notas aclaratorias e hipótesis de trabajo», a *Agricultura y Sociedad*, núm. 11, 1979, pp. 207-251; PASCUAL, P., «Crisi i societat rural, la guerra dels Set Anys a la Conca d'Odena (la visió d'un pagès: Martí Vidal, de Gallardes)», a *Recerques*, núm. 10, 1980, pp. 51-91.

55. FONTANA, J., «Crisi camperola i revolta carlina», a *Recerques*, núm. 10, 1980, pp. 7-16.

via analitzat en textos anteriors el primer carlisme, però era en aquest treball on el convertia en fenomen privilegiat de la seva atenció. De la suggerent anàlisi que en feia es poden destacar un parell d'aspectes. En primer lloc, la distinció que s'estableix entre «el partit carlí» i les masses camperoles que el van seguir «en la lluita contra un enemic comú». Aliança, aquesta, generadora d'una línia doble de conscient benefici: «Entre els ultres — els carlins, més tard — i els camperols hi ha, sobretot, coincidència en la lluita contra un enemic comú: contra un govern que esclafa els pagesos amb càrregues fiscals molt dures [...]. Tampoc no s'ha de menysprear el fet que els camperols, que tenen grans dificultats per crear formes d'organització d'una certa amplitud i per formular les seves reivindicacions en termes de programa polític, trobaran un avantatge considerable en l'aprofitament de l'aparell organitzatiu dels ultres i en l'adopció de la cobertura ideològica que els facilita l'Església. Sols no poden emprendre altra cosa que revoltes locals; enquadrats pel carlisme arribaran a protagonitzar, amb esperances més o menys fonamentades de victòria, una guerra civil.»⁵⁶ Segonament, la situació del predomini carlí a les zones empo-bridades, després de la prosperitat setcentista, més que no pas a les zones pobres. Aquesta observació, especialment vàlida en l'anàlisi del carlisme català, ha estat convincentment represa pel mateix Fontana en un ambiciós i reeixit llibre publicat a la darreria dels anys vuitanta.⁵⁷

56. *Ibid.*, pp. 8 i 12.

57. FONTANA, J., *La fi de l'Antic Règim i la industrialització 1787-1868* (vol. V de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre VILAR), ed. 62, Barcelona, 1988, p. 269 i ss. Sobre l'anàlisi del carlisme que fa Fontana en aquest llibre, vegeu les interessants reflexions de LLUCH, E., «Los orígenes del carlismo catalán», a *La Vanguardia*, 26 gener 1989, p. 5.

La convergència de nuclis dirigents i amplis grups de les classes subalternes, qüestió essencial que es troba en el centre de la preocupació pel carlisme dels autors anteriorment tractats, ha estat represa per Jesús Millán en diferents treballs publicats tot al llarg de la darrera dècada.⁵⁸ Parteix d'una doble constatació. D'una banda, la llarga durada del carlisme, com a opció armada enfront del liberalisme en el vuit-cents i, més endavant, com a opció conservadora amb possibilitat de mobilització de masses, que el diferencia d'altres moviments europeus

58. De Jesús MILLÁN, vegeu especialment els treballs següents: «Antiliberalisme, protesta i subordinació popular al sud del País Valencià. El tradicionalisme polític en el desenvolupament d'una agricultura intensiva», a *Recerques*, núm. 16, 1984, pp. 101-123; «Los rentistas valencianos entre el reformismo ilustrado y la revolución liberal», a ALBEROLA, A. i LA PARRA, E., eds., *La Ilustración española. Actas del I Coloquio Internacional celebrado en Alicante, 1-4 octubre 1985*, Instituto Juan Gil-Albert - Diputación Provincial de Alicante, Alacant, 1986, pp. 497-520; «Els militants carlins del País Valencià central. Una aproximació a la sociologia del carlisme durant la revolució burgesa», a *Recerques*, núm. 21, 1988, pp. 101-123; «La resistencia a la revolución en el País Valenciano: oligarquías y capas populares en el movimiento carlista», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUIJO, J. R., eds., *150 años del Convenio de...*, pp. 431-471; «La resistència antiliberal a la revolució burgesa espanyola: insurrecció popular o moviment subaltern?», a FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments absolutistes*, EUMO, Vic, 1990, pp. 27-58; «Contrarevolució i mobilització a l'Espanya contemporània», a *L'Avenç*, núm. 154, 1991, pp. 16-23; i «Radicalismo, pasividad, contrarrevolución. Política y conflictividad en la sociedad agraria española durante el ascenso del capitalismo», a *Idearium*, I, 1992, pp. 75-90. I també, evidentment, el llibre *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano 1680-1840*, Instituto Juan Gil-Albert, Alacant, 1984.

similars. De l'altra, la destacada capacitat de mobilització popular del moviment, malgrat que amb tendència a l'erosió amb el pas dels decennis i concentrada en determinades zones geogràfiques. «Des de 1820-1823 —escriu Millán— la mobilització antiliberal fou possible allà on determinades elits ultres trobaren ressò entre les capes populars. L'absolutisme com a moviment no fou una derivació de conflictes populars, sinó un fruit (localitzat) de l'agitació ultra feta per sectors relativament benestants i molt sovint urbans.» L'antiliberalisme —que no és incompatible amb la ideologia burgesa del carlisme— és, doncs, junt amb la presència d'un discurs socialment poc compromès que conjumina religió, rei, pàtria i furs, l'element que permetia d'enllaçar sota una mateixa bandera ultres i grups dominats, en el marc d'«un moviment accentuadament interclassista». El plantejament que es fa és intencionadament obert i, en aquest sentit, molt suggeridor. Així, posem per cas, s'escriu: «Un dels avenços més importants de les noves investigacions a partir de Jaume Torras ha estat el plantejament d'una protesta popular (o «camperola»), que tenia motius propis i que no s'ha de confondre amb els projectes dels dirigents de la contrarevolució. No és difícil, de fet, trobar un malestar social important al primer terç del segle XIX, originat per la baixa dels preus agraris, la renovada pressió fiscal, l'avenç en la privatització de la terra, la crisi de la indústria domèstica, etc. Amb tot, no n'hi ha prou amb això per explicar el contingut social del moviment, perquè tot això no explica com el malestar popular es traduí en una manifestació específica com el carlisme. Caldria relacionar els motius reals de conflicte amb les característiques globals i duradores del fenomen, sobretot: la manca de compromisos i reivindicacions socials i el predomini determinat de l'antiliberalisme polític; la capacitat mobilitzadora d'un discurs polític autoritari; i la capacitat (per bé que limitada) de les elits ultres per desviar, en un sentit políticament con-

dicionat —antiliberal— i dirigit per elles, l'agressivitat potencial de les capes populars. És aquest el terreny en el qual s'ha avançat menys.»⁵⁹ Tot plegat fa que, a hores d'ara, els textos de Jesús Millán, en especial els més recents, constitueixin una font inexhaurida d'hipòtesis i propostes de treball, indispensables de cara a qualsevol aprofundiment en el fenomen carlí.

Millán ha participat, significativament, en tres dels projectes col·lectius que han vist la llum els darrers anys. Es tracta de *Carlisme i moviments absolutistes, 150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839* i del dossier «El carlisme», publicat per la revista *L'Avenç* a la darrereria de 1991.⁶⁰ Són, sens cap mena de dubte, aportacions molt importants al coneixement del carlisme, especialment en les primeres fases de desenrotllament. En el primer cas ens trobem davant les actes d'una reunió científica, el II Seminari Internacional d'Història (Girona, 22-24 setembre 1988), «Carlisme i moviments absolutistes a l'Europa de la primera meitat del s. XIX»; mentre que en el segon, davant un volum compilat en ocasió d'una commemoració. Contenen estudis sobre els precedents i el desenvolupament del primer carlisme a les diferents zones de l'Estat espanyol i, així mateix, a d'altres regions europees. El dossier publicat a la revista *L'Avenç*, d'altra banda, analitza el carlisme a llarg termini, en els segles XIX i XX, amb un doble objectiu: constituir un estat de la qüestió i oferir una eina bàsica de treball.⁶¹

59. La primera i la darrera de les citacions corresponen a MILLÁN, J., «Contrarevolució i mobilització...», pp. 20 i 21, respectivament. La segona, a íd., «La resistència antiliberal a...», p. 35.

60. FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments...*; AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUIJO, J. R., eds., *150 años del Convenio de...*; ANGUERA, P., BLINKHORN, M., CANAL, J., MILLÁN, J., i TOLEDANO, L-F., «El carlisme», a *L'Avenç*, núm. 154, 1991, pp. 15-65.

61. Abans d'aquest dossier, n'havien aparegut alguns altres en dife-

Tanmateix, els plantejaments d'anàlisi general del carlisme han estat, quantitativament, l'excepció. Fins i tot, els dos volums que he ressenyat en el paràgraf anterior constitueixen en bona part sumes —sumes interessants— d'estudis regionals. I és que, de fet, quan el carlisme sigui motiu de nombrosos treballs, és a dir a la segona meitat de la passada dècada i principi de l'actual, aquests seran geogràficament concrets. Monografies regionals seria la denominació més apropiada. Dues característiques més que els poden aglutinar —no tan universalment com l'altra, però— són les següents: d'una banda, el moment històric privilegiat, que és la Primera Guerra Carlina (1833-1840) i els seus precedents, i, de l'altra, la seva preocupació per reconstruir la composició sociològica del carlisme. Hi ha alguna excepció molt notable, no obstant això, com ara el conjunt de treballs de José Ramón Urquijo sobre les relacions internacionals del carlisme.⁶² També cal remarcar que en els darrers anys han aparegut tot un conjunt d'estudis sobre el liberalisme i la revolució burgesa que, tot i no tenir el carlisme

rents revistes d'història. Vegeu ARÓSTEGUI, J., BLINKHORN, M., FENÁNDEZ CUADRADO, M. i TORRE ACOSTA, J. M. DE LA, , «Los carlistas», a *Historia* 16, núm. 13, 1977, pp. 57-90 (reeditat a *Cuadernos de Historia* 16, núm. 280); i també el número extraordinari de *Letras de Deusto* (núm. 29, 1984), dedicat a «Las guerras carlistas».

62. URQUIJO, J. R., «El carlismo y Rusia», a *Hispania*, núm. 169, 1988, pp. 599-623, i id., «Antecedentes del Abrazo de Vergara», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUIJO, J. R., eds., *150 años del Convenio de...*, pp. 227-267. Està a punt d'aparèixer un estudi del mateix autor a *Hispania* sobre les relacions entre Espanya i els regnes italians durant la primera carlinada, presentat al congrés «Italia e Spagna nell'età del Risorgimento» (1989). Així mateix, en el treball «Historiografia sobre la...», José Ramón URQUIJO fa interessants reflexions sobre aquest tema d'estudi.

com a objecte privilegiat d'estudi, han aportat elements bàsics per comprendre'l. Faig referència aquí a un seguit d'historiadors que van des de Pedro Ruiz Torres fins a Mari Cruz Romeo, tot passant, entre d'altres, per Anna M. Garcia, Isabel Burdiel o Manuel González de Molina.⁶³

On més treballs s'han concentrat, d'una manera paral·lela a la mateixa importància del territori pel que fa a la implantació carlina, és a Navarra i al País Basc. Sobre Navarra destaquen un parell d'investigacions, concretades en cada cas en un llibre i diversos articles, referida als antecedents de la guerra, la primera, obra de Ramón del Río, i als anys de desenvolupament del conflicte, l'altra, de Juan Pan-Montojo.⁶⁴ Pel que fa al País

63. Són molts els llibres i articles que es podrien citar. Per tal d'evitar una nota bibliogràfica extensíssima, només esmentaré tres treballs que n'assagen, precisament, un balanç historiogràfic. Vegeu RUIZ TORRES, P., «Algunos aspectos de la revolución burguesa en España», a *El jacobinisme*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1990, pp. 9-39; íd., «Liberalisme i revolució a Espanya», a *Las burguesías en el mundo contemporáneo*, t. I, UIMP, València, 1992, s.f., i MILLÁN, J., «Burguesia i canvi social a l'Espanya del segle XIX», a *Ibíd.*, s.f..

64. RÍO ALDAZ, R. del, *Orígenes de la guerra carlista en Navarra (1820-1824)*, Gobierno de Navarra, Pamplona, 1987; íd., «Liberales, absolutistas moderados y ultras en la crisis del Antiguo Régimen en Navarra», a GONZÁLEZ PORTILLA, M., MALUQUER DE MOTES, J., i RÍQUER, B. de, eds., *Industrialización y nacionalismo. Análisis comparativos*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1985, pp. 329-338; íd., «Revolucionarios y contrarrevolucionarios en la Navarra del Trienio Liberal», a *Trienio*, núm. 11, 1988, pp. 151-205; íd., «Rebel·lió reialista i revoltes camperoles a la Navarra del Trienni Liberal», a FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments...*, pp. 187-205. PAN-MONTOJO, J., *Carlistas y liberales en Navarra (1833-1839)*,

Basc, si deixem de banda els influents estudis d'història social i econòmica realitzats en els anys setanta per Emiliano Fernández de Pinedo i Pablo Fernández Albadalejo —que, juntament amb alguns treballs de Manuel Ardit i Josep Fontana per a d'altres zones, han aportat fèrtils perspectives en l'anàlisi del carlisme—,⁶⁵ hem de concentrar l'atenció en historiadors com Renato Barahona i John F. Coverdale —molt més interessant l'obra del primer que la del segon—,⁶⁶ o en Joseba Agirreazkuenaga —el seu treball sobre el carlisme dels notables bascs, amb Ortiz de Orruño, és d'un interès francament re-

Gobierno de Navarra, Pamplona, 1990; íd., «Las bases del carlismo navarro: 1833-39», a *Príncipe de Viana*, annex 5 (*I Congreso de Historia...*), 1986, pp. 23-35; íd., «El carlismo y el medio rural en Navarra: 1833-1839», a *Príncipe de Viana*, annex 9 (*Primer Congreso General...*), 1988, pp. 437-440.

65. FERNÁNDEZ DE PINEDO, E., *Crecimiento económico y transformaciones sociales en el País Vasco 1100-1850*, Siglo XXI, Madrid, 1974; FERNÁNDEZ ALBADEJO, P., *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa, 1766-1833. Cambio económico e historia*, Akal, Madrid, 1975; ARDIT, M., *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)*, Ariel, Barcelona, 1977; FONTANA, J., *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Ariel, Barcelona, 1973.

66. BARAHONA, R., *Vizcaya on the Eve of Carlism. Politics and Society, 1800-1833*, University of Nevada Press, Reno, 1989; íd., «On the Origins of Carlism in the Basque Provinces: Vizcaya during the Ominous Decade (1823-1833)», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUJO, J. R., eds., *150 años del Convenio de...*, pp. 137-176; COVERDALE, J. F., *The Basque Phase of Spain's First Carlist War*, Princeton University Press, Princeton, 1984.

marcable—⁶⁷ i José Ramón Urquijo,⁶⁸ o, més recentment, en Rosa María Lázaro Torres,⁶⁹ sense oblidar l'existència de nombrosos articles de divulgació sobre la primera carlinada —que aquí no tractaré ja que no és aquest l'objectiu del meu treball— publicats en mil-i-una de revistes. Entre els anteriors, Urquijo ha fet aportacions molt destacables, no només en el camp de les relacions internacionals del carlisme, sinó també sobre premsa,⁷⁰

67. AGIRREAZKUENAGA, J. i ORTIZ DE ORRUÑO, J. M., «Algunes puntualitzacions sobre la insurrecció carlina al País Basc: l'actitud dels notables rurals», a FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments...*, pp. 169-186; AGIRREAZKUENAGA, J., «La vía armada como método de intervención política: análisis del pronunciamiento carlista (1833)», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUIJO, J. R., eds., *150 años del Convenio de...*, pp. 177-226. Vegeu també, del mateix autor, *Vizcaya en el siglo XIX (1814-1876): Las finanzas públicas de un estado emergente*, Universidad del País Vasco, Bilbao, 1987.

68. URQUIJO, J. R., «Prensa carlista durante la primera guerra (1833-1840)», a *La prensa en la Revolución liberal*, Universidad Complutense, Madrid, 1983, pp. 319-336; íd., «Represión y disidencia durante la Primera guerra carlista. La policía carlista», a *Hispania*, núm. 159, 1985, pp. 131-186; íd., «Empréstitos y ayudas financieras en favor del pretendiente carlista (1833-1834)», a *Estudios históricos*, vol. I, Diputación Foral de Guipúzcoa, Ormaiztegui, 1990, pp. 107-127. Vegeu també els treballs esmentats a la nota 62.

69. LÁZARO TORRES, R. M., *La otra cara del carlismo vasconavarro (Vizcaya bajo los carlistas 1833-1839)*, Mira ed., Saragossa, 1991; íd., «Poder carlista y respuesta popular», a *Sancho el Sabio*, núm. 2, 1992, pp. 109-130.

70. Sobre la premsa basca, vegeu també MADARIAGA, J., TAMAYO, J. Á., «Lehen Karlistada inguruko Karlisten prentsa ofiziala: Gazeta Oficial eta Boletín de Navarra y Provincias Vascongadas (1835-1839)», a *Historia eta gizarte-zientzien urtekaria*, núm. 2, 1982, pp. 73-321.

aspectes financers de la contesa o sobre aparell repressiu. Concretament, amb referència a aquest darrer tema, és important la constatació que estableix respecte a la creació d'una policia carlista, entitat «*tendente a realizar un control político ante el desmoronamiento del apoyo popular al carlismo*». ⁷¹ Si les recerques d'Urquijo qüestionen el suposat suport massiu al carlisme i el mite del voluntariat —reinventat per la historiografia neotradicionalista—, també ho fan les de Lázaro Torres. La conclusió d'aquesta historiadora és ben clara: «*El término voluntarios con que aparecen responde más bien a una denominación derivada de los «voluntarios realistas» existentes ya con Fernando VII, y no a una realidad de la que podamos afirmar que sea un acto de libre adhesión al carlismo*». ⁷²

A la resta de territoris peninsulars els estudis són molt menys abundants. A Galícia, excepcionalment, disposem d'un conjunt de treballs publicats en els anys setanta, mentre que a Astúries i Cantàbria es disposa dels resultats de les interessants recerques de Vicente Fernández Benítez i Miguel Angel Sánchez Gómez. ⁷³ Pel que fa als altres, la manca de materials és gran i sovint sorprenent (si fem excepcions, com ara els estudis

71. URQUIJO, J. R., «Represión y disidencia durante la...», p. 185.

72. LÁZARO TORRES, R. M., *La otra cara del carlismo...*, p. 97.

73. BARREIRO, J. R., *El carlismo gallego*, Pico Sacro, Santiago de Compostel·la, 1976 (aquest llibre abasta, no obstant, molt més enllà de la primera carlinada); CASTROVIEJO, M. F., *Aproximación sociológica al carlismo gallego. La primera guerra carlista en la provincia de Lugo*, Akal, Madrid, 1977; SAURÍN DE LA IGLESIA, M. R., «Algunos datos para el estudio del carlismo gallego (1833-1839)», a *Hispania*, núm. 135, 1977, pp. 139-202; SÁNCHEZ GÓMEZ, M. Á., *El primer carlismo montaños: Aspectos sociales y localización geográfica*, Tantin, Santander, 1985; FERNÁNDEZ BENÍTEZ, V., *Carlismo y rebeldía campesina. Un estudio sobre la conflictividad social en Cantabria durante la crisis final del*

de Millán a partir del sud del País Valencià, que ja hem referit). N'existeixen, però, alguns i les perspectives de futur no poden ser del tot pessimistes.⁷⁴ Potser un cas a part el constitueix Catalunya, on es concentren un nucli prou nodrit de treballs, tot i que fruit dels dos o tres darrers anys.⁷⁵ Em refereixo als de

Antiguo Régimen, Siglo XXI-Ayuntamiento de Torrelavega, Madrid, 1988, i íd., «Moviments populars: pagesia i carlisme a les regions del Cantàbric (Astúries i Cantàbria)», a FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments...*, pp. 227-244.

74. GARCÍA VILLARRUBIA, F., *Aproximación al carlismo andaluz...*; AUNÓN OLIVER, J. F., et al., «Partidos y grupos en los orígenes del carlismo andaluz», a *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía, diciembre de 1976*. Andalucía Contemporánea (siglos XIX y XX), vol. I, Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba, Còrdova, 1979, pp. 19-37; ASENSIO, M., *El carlismo en la provincia de Ciudad Real 1833-1876*, Diputación de Ciudad Real, Ciudad Real, 1987; íd., «El movimiento carlista (1821-1840): entre el liberalismo y la reacción», a *Cuadernos de Estudios Manchegos*, núm. 17, 1987, pp. 97-122; RODRÍGUEZ DE GRACIA, H., «Reflexiones sobre el carlismo toledano (1834-1840)», a *I Congreso de Historia de Castilla-La Mancha. Tomo IX. Transformaciones burguesas, cambios políticos y evolución social (1)*, Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, s. ll., 1988, pp. 69-76; BULLÓN DE MENDOZA, A., «El Carlismo Extremeño», a RODRÍGUEZ DE CORO, F., coord., *Los carlistas*, pp. 231-243; GUERRA, A. M., *Guerra e indefensión. Realidad y utopía en la antigua provincia de la Mancha Alta durante la primera guerra civil española (1833-1839)*, Universidad de Murcia, Murcia, 1983; ASÍN, F., *El carlismo aragonés...*; RUJULA, P., *Rebeldía campesina y primer carlismo: los orígenes del carlismo aragonés*, Universidad de Zaragoza, tesi de llicenciatura, 1990. En aquesta relació és evident que no apareixen tots els estudis existents, molts dels quals són d'àmbit estrictament local.

75. Encara al seminari de Girona (1988), Anna M. Garcia feia notar que era ben simptomàtic que des de l'aparició, el 1935, del llibre de

Ramon Arnabat sobre els aixecaments reialistes o de Manuel Lladonosa sobre el carlisme lleidatà, entre alguns altres,⁷⁶ però sobretot als de Pere Anguera sobre els territoris del sud de Catalunya.⁷⁷ Cal destacar, en primer lloc, l'edició que ha emprès de diversos textos de carlins que, a diferència de la ma-

Ferran de Segarra sobre la Primera Guerra Carlina no hi hagués hagut cap altre intent d'aproximar-se seriosament a aquest tema. GARCIA, A. M., «Guerra carlina i revolució liberal, unes reflexions», a FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments...*, p. 252 n. 1.

76. ARNABAT, R., «Els aixecaments reialistes: reacció política o revolta camperola? L'exemple del Penedès i l'Anoia 1820-1823», a *El jacobinisme*, pp. 57-75; íd., *Els aixecaments reialistes i el Trienni Liberal (1820-1823). El cas del Penedès i l'Anoia*, Rafael Dalmau ed, Barcelona, 1991; LLADONOSA, M., «El carlisme a la zona liberal (Lleida)», a ANGUERA, P., et al., *El carlisme i la seva base social*, Llibres de l'Índex-Fundació Francesc Ribalta, Barcelona, 1992, pp. 17-52. També cal esmentar els treballs sobre el carlisme a Andorra de PERUGA, J., i LÓPEZ, E., «Andorra i la Primera guerra carlina», a *L'Avenç*, núm. 151, 1991, pp. 8-13, i íd., «Carlins i liberals: els inicis de la qüestió d'Andorra», a *Annals 1991*, Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Barcelona, Barcelona, 1992, pp. 99-138. I, finalment, entre alguns altres, la «Presentació» de FRADERA, J. M. i GARRABOU, R. al volum *Carlisme i moviments...*, pp. 9-25; l'article sobre Balmaes i el carlisme, obra de FRADERA, J. M., «Jaume Balmaes i el carlisme: l'experiència de la desfeta», a ANGUERA, P., et al., *El carlisme i la seva base...*, pp. 145-163; el treball de SANTIRSO, M., *La Primera guerra carlista en Catalunya: guía de estudio*, UAB, treball de recerca, 1990, i el volum col·lectiu *Guerrilles al Baix Llobregat. Els «carrasquets» del segle XVIII, i els carlins i els republicans del segle XIX*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1986.

77. ANGUERA, P., «Aproximació al primer carlisme al Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat», a *Recerques*, núm. 23,

joria que coneixíem fins llavors, no pertanyien a la direcció del moviment, i que ens acosten, doncs, a les motivacions populars d'adscripció.⁷⁸ D'altra banda, Anguera, mercès al seu coneixement històric de la zona, ha pogut plantejar la seva anàlisi en una línia seqüencial extensa —dels malcontents als matiners, per simplificar— que li atorga una perspectiva més àmplia de cara a identificar i quantificar els carlins i intentar d'entendre les seves motivacions. La seva recerca, en tant que es troba en curs, si fem cas dels resultats coneguts fins al moment actual, promet novetats en la imatge que fins avui es té del carlisme català i, més concretament, dels combatents carlins catalans.

El primer carlisme ha preocupat, més que qualsevol altre, els historiadors. Els paràgrafs anteriors volien posar-ho de manifest. Potser si agrupéssim l'etapa que va fins al 1876, amb la fi de la tercera carlinada, veuríem que s'hi concentren la majoria

1990, pp. 37-52; íd., «Sobre las limitaciones historiográficas...»; íd., «Els malcontents del corregiment de Tarragona», a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, pp. 145-174; íd., «Sobre els components socials del primer carlisme a la Catalunya meridional», a ANGUERA, P., *et al.*, *El carlisme i la seva base...*, pp. 53-80; íd., «Components i algunes motivacions del primer carlisme català», a *Revoltes populars contra el poder de l'estat*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1992, pp. 75-93.

78. TORNÉ I DOMINGO, F., *Los veinte años de inscripción: Una visión carlina de les turbulències de la primera meitat del segle XIX. Reus 1800-1853*, edició i pròleg a cura de Pere Anguera, Centre d'Estudis Comarcals Josep Iglésies, Reus, 1990; ANGUERA, P., «La guerra dels Set Anys segons un sastre carlí, a pagès», a *Revista de Catalunya*, núm. 38, 1990, pp. 36-46; Diversió de realistes i desengany de lliberals. *Un poema carlí de la Selva del Camp*, a cura de ANGUERA, P., i SUNYER, M., Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Ajuntament de la Selva del Camp, Barcelona, 1991.

dels estudis sobre el fenomen. Això respon, com a mínim, a dos fets: d'una banda, a la persistent identificació entre carlisme i guerres carlines, i, de l'altra, a la progressiva pèrdua d'influència del carlisme, que passa a ser una opció entre moltes altres. No obstant això, algun dels treballs dedicats al carlisme posterior al 1876 han de ser considerats entre el grup dels destacats. Penso, molt concretament, en *Carlism and Crisis in Spain, 1931-1939* de Martin Blinkhorn. Així doncs, la guerra dels anys setanta i els seus precedents han estat objecte d'estudi en diversos moments del darrer quart de segle i des d'angles diferents.⁷⁹ L'últim dels treballs apareguts analitza els pressupòsits i les realitzacions de l'incipient estat carlí, obra de Julio Montero. L'etapa de la Restauració, al contrari, no ha atret gaire l'atenció, i només en els últims anys ha generat alguns treballs, mentre que per al període comprès entre 1923 i 1975 valdria la mateixa asseveració si no fos per la Guerra Civil de 1936-1939,

79. ARÓSTEGUI, J., *El carlismo alavés...*; DÍEZ CANO, L-S, «Carlismo en Salamanca en el Sexenio. Notas sobre un movimiento marginal», a *Studia Historica*, núm. 4, 1986, pp. 33-49; EXTRAMIANA, J., *Historia de las guerras carlistas*, 2 vols., L. Haranburu, Sant Sebastià, 1979-1980; GARMENDIA, V., *La Segunda Guerra Carlista (1872-1876)*, Siglo XXI, Madrid, 1976; íd., *La ideología carlista (1868-1876). En los orígenes del nacionalismo vasco*, Diputación Foral de Guipúzcoa, Zarautz, 1985; MONTERO, J., *El estado carlista*; PREMISLER, S., «L'émigration politique espagnole en France (1872-1876, 1894-1912)», a *Revue Caravelle*, núm. 21, 1973, pp. 117-135; RODRÍGUEZ DE CORO, F., *San Sebastián. Revolución liberal y IIª Guerra Carlista (1868-1876)*, Publicaciones Grupo Doctor Camino, Sant Sebastià, 1986; RODRÍGUEZ-MOÑINO, R., *El exilio carlista en la España del XIX (Carlistas y «demócratas» revolucionarios)*, Castalia, Madrid, 1984; SESMERO, E., «La Asociación Católica de Bilbao (1870-1871): religión, revolución y carlismo», a *Ernaroa*, núm. 5, 1988, pp. 193-232; TERRADAS, I., *El Cavaller de Vidrà. De l'ordre i el desordre*

inspiradora de treballs al mateix nivell que el carlisme del segle XIX, tot i que sovint ben poc elaborats.⁸⁰

Tant el primer dels apartats d'aquest treball com el segon concloïen amb una obra compiladora. No ha d'estranyar la no existència de quelcom semblant entre els treballs inclosos en aquest tercer. Hi he analitzat un grup d'obres i autors que no constitueixen una línia historiogràfica homogènia. Els uneix, això sí, l'interès per un tractament científic del tema del carlis-

conservadors a la muntanya catalana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987; TOLEDANO, L.-F., «Consideracions i problemes sobre l'estudi de les bases socials del carlisme català, 1868-1876», a ANGUERA, P., et al., *El carlisme i la seva base...*, pp. 187-200; URIGÜEN, B., *Orígenes y evolución de la derecha española: el neo-catolicismo*, CSIC, Madrid, 1986; VILLACORTA, J. L., *La derrota intelectual del carlismo. Aparisi y Guizarro frente al siglo*, Instituto Diocesano de Teología y Pastoral, Bilbao, 1990; VILLANUEVA HERRERO, J. R., *Alcañiz (1868-1874). Entre la legalidad septembrina y la insurrección carlista en el Bajo Aragón*, Diputación Provincial de Teruel, Terol, 1986.

80. ÁLVAREZ REY, L., «El carlismo en Andalucía durante la IIª República», a BRAJOS, A., et al., *Sevilla, 36: sublevación fascista y represión*, Muñoz, Moya y Montraveta eds., Brenes, 1990, pp. 17-79; ARÓSTEGUI, J., «La tradición militar del carlismo y el origen del requeté», a *Aportes*, núm. 8, 1988, pp. 3-23; íd., *Los combatientes carlistas...*; BLINKHORN, M., *Carlism and Crisis in Spain, 1931-1939*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975 (trad. esp. *Carlismo y contrarrevolución en España, 1931-1939*, Crítica, Barcelona, 1979), i els estudis esmentats a les notes 7 i 8; CANAL, J., «Els militants carlins a la fi del segle XIX. Una aproximació a la base social del carlisme», a ANGUERA, P., et al., *El carlisme i la seva base...*, pp. 227-255; CANAL, J., CLARA, J., DUARTE, À., GONZÁLEZ CALLEJA, E. i RÍQUER, B. de, «El carlisme entre dues guerres, 1876-1936», a *Revista de Girona*, núm. 147, 1991, pp. 54-88; MINA, M. C., «La escisión carlista de 1919 y la unión de las derechas», a

me. I aquest tractament genera problemes i dubtes que s'han de resoldre, ja que l'interès per conèixer el fenomen en tota la seva complexitat hi condueix necessàriament. És una historiografia oberta, no conclosa, en contínua elaboració. Aquesta circumstància fa que a vegades la seva presència a les llibreries i en indrets públics sigui menor i menys espectacular que d'altres, però la fa, en canvi, molt més convincent.

GARCÍA DELGADO, J. L., ed., *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*, Siglo XXI, Madrid, 1986, pp. 149-164; PRATS I SALAS, J., *El carlisme sota la Restauració. El partit carlí a la província de Tarragona (1885-1907)*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1990; REAL CUESTA, J., *El carlismo vasco, 1876-1900*, Siglo XXI, Madrid, 1985; RÍQUER B. de, «Burgos 1937: Divergències polítiques entre falangistes i carlins catalans», a *Haciendo historia: Homenaje al Prof. Carlos Seco*, Universidad Complutense, Madrid, 1989, pp. 573-579; VALLS, R., *La Derecha Regional Valenciana (1930-1936)*, Alfons el Magnànim, València, 1992; WINSTON, C. M., «The Proletarian Carlist Road to Fascism: Sindicalismo Libre», a *Journal of Contemporary History*, núm. 4, 1982, pp. 557-585; id., *Workers and the Right in Spain, 1900-1936*, Princeton University Press, Princeton, 1985 (trad. esp. *La clase trabajadora y la derecha en España, 1900-1936*, Cátedra, Madrid, 1989).

**EL CARLISME EN LA DINÀMICA DELS MOVIMENTS
LIBERALS ESPANYOLS. FORMULACIÓ
D'UN MODEL**

Julio Aróstegui

SUPÒSITS I OBJECTIUS

Carlisme: el problema

En el context de la societat espanyola del segle XIX, la designació carlisme va néixer destinada al vocabulari polític, i va ser encunyada, precisament, per aquells grups als quals no afectava l'extensió d'aquest terme. És evident que, en el transcurs d'unes quantes dècades, aquesta extensió s'ha modificat en els seus components —des del nivell sociogràfic a l'ideològic— i, sobretot, en les seves relacions internes i amb l'«ambient». El terme semblava deixar fora fenòmens essencialment idèntics —el reialisme—, va arribar a identificar-se amb una connotació suficientment diferent —el tradicionalisme— i, en tot cas, la seva inadequació a l'entitat representada és notable en el lapse de temps que manté la seva màxima significativitat, que podem delimitar, en principi, entre 1833 i 1876. L'origen polèmic d'una paraula, com és el cas, ens introdueix en els primers problemes historiogràfics.

A l'observació dels coetanis, el carlisme es presenta de manera primordial com un grup polític. Però, des de molt aviat, les més àmplies arrels i implicacions del fenomen —que no es confonen amb les peripècies de la lluita pel poder polític— són posades en relleu. En efecte, la seva connivència amb certes ca-

pes socials, amb unes especials formacions sòcio-econòmiques, àrees geogràfiques i interessos, i també l'ús de postulats ideològics ben coneguts, s'insinuen o s'assenyalen sense embuts, tot i que, generalment, amb simplificació. No s'ocultava a ningú, per exemple, que la guerra civil iniciada el 1833 era el resultat d'un procés molt anterior, que continuava sent encarnat, a més, per les mateixes persones. El marquès de Miraflores, Evaristo San Miguel, el comte de Toreno, entre els seus més subtils enemics, i F. Raull, Escudero o Heninngsen entre arbitristes i combatents (no oblidem el caràcter purament il·lustratiu d'aquestes cites) representen bé aquesta ampliació del punt de vista interpretatiu, encara que el component polític constitueixi el nucli de les seves observacions.

La controvèrsia que la presència del carlisme va desencadenar a la mort de Ferran VII descansava, per una part i per l'altra, sobre la constatació genèrica d'una subversió. De manera que les paraules «usurpació» i «facció» eren sintetitzadores de la caracterització que cada bàndol fa del contrari. Tanmateix, aquest problema de subversió era, com tothom sap, molt anterior a la mort del rei i es remunta almenys a la revolució de 1820. En aquest sentit, reialistes, malcontents i carlistes són manifestacions seqüencials, o encara millor, denominacions no substantives de fenòmens integrats en un procés únic que és, precisament, el que requereix una definició.¹ L'aparició d'una qüestió dinàstica no altera en el fons, al meu entendre, la tipologia del fenomen. La rellevància màxima del carlisme es troba a nivell de conflicte social, només subsidiàriament com a conflic-

1. Dissenteixo, per tant, dels autors que veuen el naixement del carlisme en la Guerra de la Independència, o en connexió amb el problema dels malcontents, o que anomenen, senzillament, precarlisme el procés anterior al 1833.

te ideològic i encara menys com a jurídic-polític. En realitat, les definicions que els coetanis proposen del carlisme són absolutament dispers. Per als contraris es tracta o bé de bandidatge o bé de disputa econòmica, dinàstica o religiosa. Els reialistes-carlistes parlen de «tron», «altar», llibertats forals, i *status* socio-econòmics que s'han de conservar. Penso que en tot això ja s'hi troben els elements que van integrar des d'aleshores les «interpretacions» donades al conflicte i que, més o menys, s'han perpetuat fins avui.

Aquesta disparitat és difícil per a la historiografia. En el seu aspecte lògic, una «explicació» històrica no pot amalgar, sense més ni més, aquests elements que, en el si del complex al qual pertanyen, es troben diferenciats. I d'altra banda, el procediment a base de selecció dels fets o de «selecció de les causes» no pot pretendre donar veritables explicacions.²

Aquests problemes que hem remarcat comporten dificultats de tipologia i són d'ordre sincrònic. Però se'ls afegeixen significatives complicacions d'ordre temporal. Em refereixo a la clara mutació —al·ludida en el primer paràgraf— que s'ha produït en el carlisme, la qual cosa, potser, no afecta decisivament la seva situació de referència en el conjunt dels grups polítics espanyols en el segle XIX, però sí els seus específics continguts socials o ideològics i, per tant, les seves manifestacions. Si per carlisme hem d'entendre, com sembla correcte, la resposta a una pertorbació introduïda en un sistema social concret, és deduïble que la seva presència i trajectòria estiguin en funció de l'evolució global d'aquest sistema. Així, una consideració, di-

2. Cfr. VILAR, P., «El método histórico», a *Althusser, Método histórico e Historicismo*, Barcelona, 1972, pp. 15-17. DRAY, W., *Laws and Explanation in History*, Londres, 1970 (reed.) pp. 13 i ss. i cap. IV. CARR, E. H., *What is History*, Nova York, 1961, cap. IV: «Causation in History».

guem-ne, de «sintaxi» donaria compte de la mutació social i ideològica operada en el si del carlisme, com la pot donar de les forces que retolem sota el nom de liberalisme. L'aparell polític espanyol de la primera part del segle XIX, en definitiva, es desenvolupa en el si d'un moviment general que podem representar com la pertorbació del sistema sòcio-econòmic de l'Antic Règim. L'aparició del carlisme coincideix amb el complex grup de fenòmens que donaran lloc a la implantació d'un nou sistema econòmic i, encara més significativament, amb els primers intents de remoció dels obstacles que s'hi oposen. Només en aquest context es pot intentar la seva explicació.

Carlisme: la Historiografia

Aquesta complexitat, estructural i conjuntural, aclareix el fet que el fenomen del carlisme en l'Espanya contemporània sigui d'explicació difícil, tal com mostra la bibliografia existent. Podríem distingir quatre tipus de publicacions que no formen, rigorosament parlant, una seqüència cronològica³ i de les quals ara no podem oferir un panorama complet, tot i que mostrarem les seves línies generals. Els escrits, en general, responen a una d'aquestes quatre intencions:

1. L'exposició polèmica d'idees i actituds. Acostumen a coincidir amb les guerres civils —legitimisme, justificacions, vicissituds bèl·liques— i la seva extensió varia des del Manifest al llibre. 2. Les síntesis narratives de base ideològica. Des de la dècada dels quaranta del segle XIX, apareixen escrits que tenen per títol «Història...», la intenció avaluativa i reivindicadora dels quals és palpable. Aquí es troben, això no obstant, els pri-

3. Em refereixo a escrits no necessàriament historiogràfics. [Prego al lector no obliidi que això s'escribia el 1976. Encara que aquesta classificació continua sent vàlida, la bibliografia sobre carlisme no ha deixat d'enriquir-se des d'aquella època. N. de l'A, 1992.]

mers esforços que podríem qualificar d'historiogràfics. El tipus s'ha mantingut fins avui. 3. La Historiografia mateixa, particularitzada o global de l'Espanya contemporània, on el carlisme, amb més o menys atenció i fortuna, queda explicat en la seva relació amb el desenvolupament general de la societat espanyola del temps, generalment en un d'aquests dos sentits: a/ com a element residual o eficient de l'esdeveniment històric espanyol. b/ com a revalorització del reialisme i l'antirevolucionarisme popular. 4. Els escrits apologetics de la «tradició». Tradició és molt relacionable amb la trajectòria mateixa del carlisme però no confusible amb aquesta. La tendència, encara que anterior, adquireix força en els anys subsegüents al 1868. Des d'aleshores es mostra persistent i, com tothom sap, s'agreuja a partir de 1939.

Les deficiències explicatives

Aquesta situació denota l'existència d'unes diferències explicatives, almenys pel que fa al carlisme dels dos primers terços del segle XIX. Una enumeració de les principals seria de la manera següent:

1. Manca d'una explicació generalitzada i suficient del carlisme com a resposta a un canvi d'ordre socio-econòmic. 2. Manca d'una explicació de les condicions relacionals —a tots els nivells— que lliguen el carlisme amb els intents d'implantació d'un règim polític liberal, i d'aquí, la seva interacció amb els moviments d'aquest grup. 3. Manca d'un aclariment més profund de la connexió del carlisme amb altres moviments europeus, particularment francesos i portuguesos, amb els quals presenta evidents analogies però també diferències. 4. Manca d'una anàlisi, tan detallada com ho permetin les fonts inexplorades, dels components socials del reialisme-carlisme, en el qual fins avui no s'ha passat del nivell de les generalitzacions. 5. Manca d'una explicació, finalment, de les mutacions socio-ideològiques d'aquest grup

anomenat genèricament carlista i dels mecanismes mitjançant els quals ha arribat a assumir la caracterització de tradicionalisme.

Objectius generals d'una investigació

En l'estudi de la societat espanyola i la seva evolució en les dates de què tractem, la historiografia ha estereotipat, sota les denominacions de liberalisme i carlisme, dues particulars actituds polítiques i —menys detingudament— dos grups d'interessos. Cap d'ells és, en un principi, identificable com una classe social determinada; sobretot per la inadequació d'aquest tipus de concepte a la societat del temps. En dates posteriors, la societat espanyola acusa els perfils de les classes; sorgeix un tercer conjunt, l'obrer, la presa de consciència progressiva del qual han demostrat molts estudis, mentre que les seves possibles connexions amb la circumstància carlista han estat suggerides en part per Brenan.⁴ En qualsevol cas, aquests grups són el resultat d'un fenomen històric sociològic de llarg abast: l'escissió de l'antiga societat en noves agrupacions socials que manegen unes peculiars idees força i que evolucionen i s'interrelacionen a l'interior d'un sistema. Teòricament, doncs, i atès aquest caràcter «sistemàtic», és factible l'expressió d'aquesta interrelació mitjançant un model. La significativitat màxima del carlisme es presenta abans que la consciència obrera sigui un fet. D'aquí que sigui aquest el moment cronològic que hem d'abordar primer.

4. BRENAN, G., *El laberinto español*, París, 1962, especialment pp. 141 i ss.

BASES EPISTEMOLÒGIQUES I METODOLÒGIQUES

La qüestió metodològica i les seves implicacions

És molt important l'aportació recent dels estudis encaminats a determinar la validesa científica del coneixement que ofereixen les ciències socials i la història. Tampoc no és discutible la raó de P. Vilar en afirmar que *«para progresar, las ciencias no han esperado nunca a contar con la bendición de los epistemólogos»*.⁵ K. R. Popper ha acusat de «cientifisme» a *«ciertos historiadores profesionales... que tratan de copiar el método de la ciencia natural no tal i como realmente es sino como erróneamente se pretende que sea»*. I afegeix: *«Este pretendido pero inexistente método es el de recoger observaciones y "luego sacar conclusiones de ellas"». Este supuesto método no puede ponerse en práctica jamás. No es posible recoger observaciones, ni testimonios documentales, si primero no se tiene un problema...»*⁶ La qüestió sembla perfectament exposada i, a part d'això, el seu coneixement per part dels historiadors és tan vell com la fal·làcia que denuncia. Això ja ho sabia Lord Acton i ho repeteix amb insistència L. Febvre.⁷ Tanmateix, ¿quants exemples actuals no podríem citar d'aquest ingenu fetitxisme del document? Per aquest motiu, la qüestió no és aquí tan ociosa com es podria pensar, ja que hem denunciat l'existència d'unes deficiències metodològiques. Un mètode —o mètodes— és com un sistema de control intersubjectiu de l'objectivitat. Un codi, o una regla de joc, en el coneixement d'un objecte.

5. VILAR, P., *op. cit.*, p. 7.

6. POPPER, K.R., «Sobre la teoria de la inteligencia objetiva» a *Simposio de Burgos. Ensayos de Filosofia de la Ciencia*, Madrid, 1970, p. 232. El subratllat és de l'autor.

7. FEBVRE, L., *Combates por la Historia*, Barcelona, 1970, pp. 90 i ss. i 235-236.

La relació entre hipòtesi i dades en el coneixement històric haurà de ser reconsiderada segons la resolució de la principal dificultat: la inadequació entre un objecte de coneixement i els mitjans dels quals es disposa. L'escull no és exclusiu de la història, sinó del conjunt de les ciències socials, bé es formuli com la necessitat de «*paradigmas organizativos adaptados a sistemas complejos*», bé com la «*elaboración de conceptos que vuelvan accesible ese objeto acontecimental [de la història] a un pensamiento estructural*».⁸ Formulacions diverses de l'anomenada teoria de les «lleis de cobertura» han fet pensar en la troballa d'aquest paradigma requerit.⁹ Però abans d'experimentar-se ja es considera fallit. W. Dray creu que es tracta d'una falsa solució i P. Veyne ha fet referència a aquestes *covering laws* amb el contundent apel·latiu de «*perogrulladas en plural*».¹⁰ El camí pot ser un altre, que J. Marczewski ha definit a propòsit de la història quantitativa; aquell mètode que permet desplaçar el moment en el qual intervé la necessària «*elección del observador*» de tal manera que «*en lugar de intervenir durante [pendant] la observación de la realidad que hemos de describir, se manifieste en el momento de la construcción de un sistema de*

8. BRUSCHI, A., *La teoria dei modelli nelle scienze sociali*, Bolonya, 1971, p. 28, i GRANGER, G., «Acontecimiento y estructura en las ciencias humanas», a *Estructuralismo e Historia*, Buenos Aires, 1969, p. 42, respectivament.

9. El millor expositor del model Popper-Hempel, aplicat a la història, introduint-hi nous matisos, és GARDINER, P., *The nature of historical explanation*, Londres, 1952. Un llibre de divulgació a bon nivell és el de ANTISERI, D., *Didattica della Storia ed Epistemologia contemporanea*, Roma, 1971, on, malgrat el títol, pràcticament no es parla de didàctica.

10. DRAY, W., *op.cit.*, pp. 18 i ss. però tota l'argumentació del llibre és aquesta. VEYNE, P., *Como se escribe la Historia. Ensayo de Epistemología*, Madrid, 1972, p. 295.

referencias que servirá para enumerar los hechos convertidos así en conceptualmente homogenios».¹¹ Ens sembla que no és necessari insistir en la importància d'aquesta proposició.

Correlativament, la situació de la qüestió historiogràfica espanyola que aquí ens ocupa va ser descrita per J. Vicens, millor del que podríem fer-ho nosaltres, en dir que *«el empuje de la modernidad europea y la resistencia de la tradición aparecen como temas usuales en toda clase de interpretaciones del siglo XIX español, aunque son juzgados con muy distinto valor según el colorido político e ideológico del tratadista que los analiza...»*¹² per afegir després que en aquest afer els historiadors espanyols no havien superat la «fase del partidisme actiu». F. Suárez ha exposat repetidament el falsejament pertinaç al qual la historiografia liberal va sotmetre el carlisme; els investigadors lligats al seu magisteri hi han insistit molt. És inútil detallar les lamentacions dels tractadistes carlistes des del segle XIX fins a Oyarzun, Ferrer i Del Burgo, per esmentar-ne uns quants. De contraccops també en tenim uns quants. Es tracta, doncs, d'un problema de quantitat d'informació?... La resposta no és dubtosa.

Especificacions sobre el «model històric»

Entenem per model: a/ un esquema conceptual hipotètic aplicat globalment a un sistema social determinat, capaç de definir els seus elements i explicar les seves relacions. b/ una xarxa de relacions —extensa— que utilitza com a element rellevant en la seva descripció el carlisme (com se'n podria utilitzar

11. MARCZEWSKI, J., *Introduction a l'Histoire Quantitative*, Ginebra, 1965, p. 13.

12. VICENS, J., *Historia de España y América*, Barcelona, 1959, V, p. 338.

qualsevol altre, amb l'objectiu de sumar les perspectives) per explicar un context sincrònic. c/ un artifici d'explicació diacrònica de les reacomodacions dels elements del sistema, i d'aquest sistema amb el seu ambient. d/ Finalment, en tractar-se d'un model diacrònic, té més aviat caràcter de macromodel, en els seus elements i nivells d'explicació.¹³

És molt clar l'aspecte rudimentari i provisional que ha de tenir aquest artefacte, però em sembla que posseeix certes virtuts heurístiques. Pot, si s'acompleixen unes condicions mínimes, simplificar un sistema complex i proporcionar una via d'investigació que, enriquint-ne els detalls, comprovi i disprovi la seva adequació. Per Braudel, els models dels historiadors «*a penas son más que explicaciones*», que s'han de contrastar contínuament amb la realitat per fixar millor el seu contingut i establir el seu temps de validesa.¹⁴ Braudel és molt conscient del perill que amenaça aquests sistemes d'hipòtesi a convertir-se en simples tipologies de fets que ens sembla veure repetits amb certa regularitat. D'altra banda, l'aïllament d'un sistema té tots els inconvenients que tenen els artificis explicatius, és a dir, la seva convencionalitat. Perquè totes les variables capaces d'afectar un sistema es poguessin tenir en compte —la qual cosa constitueix l'ideal— la descripció d'una «estructura temporal» s'hauria de fer, com ha remarcat Morazé, en el marc mundial.¹⁵

13. BRUSCHI, A., *op. cit.*, cap. XIV: «Mutamento e conflitto», sobre la diacronia.

14. BRAUDEL, F., *La Historia y las Ciencias Sociales*, Madrid, 1968, pp.85-88.

15. MORAZE, CH., «Las estructuras temporales» a *Sentidos y usos del término estructura...*, Buenos Aires, 1971, pp. 103-104.

EL MODEL DE LA INTERACCIÓ LIBERAL-CARLISTA

Mecanisme de les interrelacions

Equilibri. La idea de l'equilibri d'un sistema social concret, utilitzada per economistes i sociòlegs, és molt il·lustrativa si l'apliquem a la realitat de la societat espanyola, que canvia des de les estructures de l'Antic Règim fins al sistema liberal-carlista. La utilitat d'aquest concepte i la seva aplicació necessiten, no obstant això, algunes matisacions. La primera, que aquest equilibri no es presenta de fet, sinó només la tendència cap a ell, en certs intervals de temps. La segona, que és erroni assimilar equilibri a estatisme; equilibri no és el contrari de conflicte. Els grups socials espanyols responen directament o mitjançant la interacció amb altres grups a estímuls que intenten transformar els mitjans i les relacions de producció; elaboren, en aquestes respostes, unes ideologies i conceben unes formes *ad hoc* del poder polític. Per mitjà d'aquest mecanisme d'estímul-resposta, les forces acaben convergint a l'empara de certes decisions polítiques que faciliten una relativa reacomodació de grups i d'idees en nous contextos. Concretament, aquests processos reacomodatius els podem observar en la societat espanyola del segle XIX a partir de 1823, 1843 i 1875.

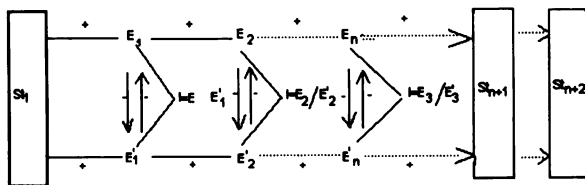
Ruptura. Parlar d'aquesta tendència pressuposa l'existència d'una ruptura d'estructures anteriors, sota la influència d'algun element de perturbació, intern o extern. El moviment liberal, el carlista, l'obrerisme, l'aparició i desaparició d'estrats socials són, en la primera meitat del segle XIX —i com abans he insinuat— el resultat d'un fenomen que R. R. Palmer i J. Godechot han caracteritzat com a «procés revolucionari occidental» i en el qual J. B. Duroselle veu un efecte de reacomodament que dura fins al 1871. La conjuntura espanyola fins aquell moment pot ser explicada segons aquest context general i les seves variants, i també s'hi poden descobrir, com era d'es-

perar, certs fenòmens específics que justifiquen, o almenys to-
leren, la formalització d'un model parcial.

Punts de ruptura. Els punts de ruptura dels quals parteix
cada nou procés conflictiu de les forces socials i polítiques es-
panyoles es poden relacionar amb fenòmens d'ambient com
són les vicissituds de la transformació econòmica espanyola, la
receptivitat a les influències estranyes, les crisis de tipus «la-
broussià» i alguns altres. Aquestes forces, repeteixo, troben en
aquest tipus de fenòmens impulsos, però, alhora, els modifi-
quen. En termes generals els processos conflictius de les forces
socials espanyoles en les dates que tractem s'han desenvolupat
segons aquest esquema: experiència liberal → resposta car-
lista → radicalització d'experiència i resposta → reacomoda-
ment.

Evidentment, les convencions lingüístiques hi tenen el seu pes.
Rigorosament, on diem liberal hauríem de dir transformadora i
on diem carlista conservadora, és a dir, de signe contrari —però
amb l'excepció que aquesta darrera, al final del procés global,
1876, no l'hauríem d'anomenar contrària sinó alternativa.

Model d'interacció. El model de la interacció conflictiva
d'aquestes forces i el seu resultant respon a l'esquema general
següent:

St= estructura o estat social donat.

E, E'= forces transformadores o conservadores.

I= fase en la qual cedeix el conflicte per reacomodament; els signes més o menys en
els vectors indiquen que es tracta d'accions convergents o contràries respectivament.

Traduïts a termes substancials, el model postula la sincronia de les experiències amb les seves respostes (en el nostre cas, liberal i carlista), subsegüentment la radicalització de les posicions i després un procés de reacomodament on el predomini d'un dels corrents està en funció de les seves solucions típiques i dels elements que ha d'admetre de la contrària.

El carlisme representaria en aquest procés el factor rellevant. És a dir que desencadenant-se el procés de la transformació de les condicions del sistema a partir d'un impuls de l'ambient i sent el seu receptor immediat el liberalisme, la presència d'una oposició molt qualificada i forta, el carlisme, determina la radicalització d'ambdues i el fracàs parcial de l'impuls inicial. D'aquesta manera, hem de considerar el carlisme com un factor decisiu en la trajectòria del liberalisme espanyol entre 1820 i 1876. L'experiència liberal era comuna a Occident, però no ho va ser la resistència trobada, si no en la seva qualitat, almenys en el seu grau. Convertir el nostre model formal en proposicions substancials equival a adjudicar valors —sens dubte que l'ideal seria que fossin quantificats— als elements tipus E i E', d'acord amb els seus continguts socials, i posar el procés en relació amb els espais on es desenvolupa més significativament. Estiguem alerta, doncs, a aquests dos darrers tipus d'operacions.

Però abans, ¿entre quins límits temporals el model descriu bé els mecanismes? La veritat és que només la sola resistència a la transformació de certes estructures socials espanyoles —és a dir, resistència significativa i determinant— no explica del tot el funcionament de la nostra història contemporània. Cal destacar la debilitat mateixa del nostre liberalisme —absència d'una burgesia potent, pèrdua d'Amèrica, base predominant agrària. Les condicions de l'estat inicial no poden ser subvalorades. Ara bé, no considero que aquest estat inicial es pugui trobar, amb tots els seus elements, en els conflictes de la Guerra de la Independència;

la presència estrangera, la inexistència de recanvis de masses i de cap mecanisme de reacomodament, impedeixen veure el punt de partida global de les transformacions espanyoles contemporànies. Correlativament, el paper del carlisme s'ha alterat profundament després de la Restauració dels Borbons el 1875. La seva base social va quedar modificada, va deixar de ser un moviment de masses, va acceptar el joc electoral i se'n van separar fraccions importants. L'obrerisme serà des d'aleshores l'agent de les mutacions de la societat espanyola. Utilitzant la suggestiva metàfora de Fernand Braudel, el nostre vaixell naufraga fora de les dates compreses entre 1820 i 1876, entre les ones d'unes estructures diferents i uns esdeveniments que són conseqüència d'aquestes.¹⁶

Els continguts socials i ideològics

Quins grups, estrats, classes, intenten la transformació social i quins s'hi resisteixen? ¿Són homogenis, considerats al principi i al final del procés? Com abans he remarcat, les forces polítiques espanyoles no són, en el nostre període, identificables com a classe social. Sens dubte, s'ha anat operant una progressiva identificació entre aquests dos tipus de realitats. Així, el liberalisme ha anat matisant, en les seves opcions polítiques, els diferents estatus de les capes urbanes, adscrites als sectors secundari i terciari del procés econòmic, i comprenen des dels primers grups obrers fins a la gran burgesia de negocis, incloent-hi l'exèrcit, la major part de l'aristocràcia —que, tal com es creu avui, ha acabat imposant el seu estil— i alguna petita porció del clergat. Tota aquesta diversitat ha cristal·litzat en moderats, exaltats, progressistes, demòcrates, republicans, federalistes i altres. L'obrerisme, una vegada trobat el camí de la seva autonomia, clarificarà encara més aquest panorama de les no-

16. BRAUDEL, F., *op. cit.*, p. 93.

ves classes espanyoles i les seves opcions polítiques. Doncs bé, les tendències poc permeables a les transformacions, és a dir, el corrent reialista-carlista-tradicionalista mai no va ser homogènia socialment. Aquest és un punt difícil i decisiu. Entenc que la causa de la major part de les deficiències explicatives que he manifestat es troba en aquest punt.

Efectivament, s'observa que el carlisme mai no va ser la resposta d'un grup social únic. Nego, doncs, que pugui ser caracteritzat com a exclusiu fenomen pagès. Ni, tampoc, que s'expliqui com la massa pagesa manejada pel clergat. Que el carlisme estigués compost, majoritàriament, per les capes agràries espanyoles, és perfectament coherent amb l'estructura social espanyola del temps i amb els demostrats fenòmens retardataris als quals això dona lloc. Però existeixen altres condicions socials en el si del corrent que expliquen formes mentals específiques i les seves corresponents idees-força —el foralisme, per anomenar-ne alguna—, les seves elaboracions sobre el poder i, sobretot, expliquen la variació de les solucions carlistes en correlació amb la variació de la seva composició social, des de les posicions d'una resistència tancada fins al plantejament de possibles solucions alternatives al liberalisme. Per desgràcia, sobre les circumstàncies socials del carlisme amb prou feines podem disposar d'estudis localitzats o d'observacions fragmentàries. I caldria poder arribar a contrastacions quantificades.

En els problemes de la dècada dels vint, els components del corrent són, d'una manera evident, la pagesia i el clergat. Però convé advertir que la caracterització «poble» que s'utilitza a vegades és tan confusa que no té cap valor d'explicació. Progressivament, s'han anat afegint al carlisme elements de les condicions següents: de l'exèrcit —que només sembla actuar com a intermediari de les classes baixes—, part de l'aristocràcia i la burocràcia ferrandina, composició que caracteritza el carlisme —més els elements anteriors— en la dècada dels

trenta. Tanmateix, quan la industrialització assoleix modestes cotes i molt clares localitzacions, en la dècada dels quaranta i posteriors, és perceptible l'evolució en sentit carlista de certes capes de l'artesanat urbà, i de propietaris rurals benestants assimilats a la burgesia, fenomen que es consuma a partir de 1886, com jo mateix he comprovat anteriorment.¹⁷ El més significatiu i decisiu per al carlisme és la incorporació d'un percentatge notable de la mesocràcia intel·lectual més moderada entre la liberal. Fins i tot elements que havien servit a Isabel II, com ja hem remarcat. Antics diputats, periodistes i un important contingent de militars, antics carlistes o no. També, i pràcticament en bloc, l'element conservador foralista, apaivagat durant la llarga etapa moderada pels seus interessos econòmics i exacerbat ara pel radicalisme liberal. El foralisme no és nou en el carlisme, però és ara quan adquireix valor pragmàtic. No oblidem tampoc el nou clergat enfortit sota l'impuls de la desamortització, el *Syllabus* i el ressorgiment de l'activitat eclesiàstica. Tot això va formar la nova imatge del carlisme, els seus quadres dirigents, els seus ideòlegs. Com no havia de canviar la imatge del grup? Paral·lelament, l'obrerisme passa a situar-se en una tercera posició, la primera manifestació d'envergadura del qual va ser el 1873.

Quant a ideologies, aquesta adscripció progressiva de nous grups (no inserits primitivament en el carlisme), com a resposta a les noves experiències del liberalisme, va comportar mutacions durables per integració de nous elements, acusats pels «vells carlistes» i germen de futures dissensions¹⁸ i que, a la fi, poden justificar el fet que assenyallem en el carlisme d'aquestes

17. ARÓSTEGUI, J., *El carlismo alavés y la guerra civil de 1870-1876*, Vitòria, 1970, pp. 263-273.

18. Em refereixo especialment a l'integrisme. L'impacte en els vells

altures del segle, un esforç d'*aggiornamento* i que hi veiem, com ho feren molts contemporanis, una possible solució alternativa del liberalisme radical, la qual cosa justificava moltes (interessades?) adhesions. Els corrents de la resistència al liberalisme van començar manejant, com ja se sap, argumentacions de tipus religiós i monàrquic —«Altar i Tron»— darrera les quals s'hi troba indubtablement el clergat i els antics col·laboradors de Ferran. Hi ha, tanmateix, indicis i fets provats en els quals basar l'estudi de les motivacions sòcio-econòmiques estructurals i conjunturals, que en els «malcontents» apareixen ja amb claredat. En la dècada dels trenta se suma el problema dinàstic amb la consegüent nova càrrega polèmica sobre les formes polítiques, i la qüestió de la desamortització. A partir d'aquest moment la gamma d'idees s'eixampla considerablement i en els seixanta es concreten en el manteniment de la unitat catòlica, la reforma del camp, les autonomies regionals i el problema de la representació política, que el carlisme es planteja (fixeu-vos que certes posicions carlistes acaben acceptant la figura de la «voluntat nacional», i no parlo només de Cabrera).

En resum, mentre els grups liberals espanyols permeten el seu estudi partint d'estrats socials, inestables en principi —d'aquí la seva força renovadora—, però estabilitzats progressivament, els moviments carlistes no es presten a aquest tractament. Poder detallar aquests grups dins el nostre model d'interaccions, permet explicar-ne certes característiques. Una és la força específica d'aquesta resistència a Espanya, que sempre es va mostrar difícilment reductible, i amb la qual es va haver de pactar. Això determina l'espasmòdica marxa del liberalisme espanyol i el seu fracàs parcial. Una altra és l'acusada per-

carlistes es tracta en diverses obres. Cfr. SALVADOR Y MADRE, M., *Carlos VII y los neos*, Madrid, 1871.

sistència del corrent contradictori del liberalisme al principi del segle. Ens ho demostra la reordenació de grups socials que es va produir en el seu si. La renovació del corrent va ser constant, com deixo indicat, i va restar als grups socials progressius part de la seva força. El liberalisme semblava comptar per endavant amb l'oposició o la indiferència del món pagès i del clergat. Però ni tan sols va aconseguir unir els grups urbans i «burgesos», ni amb «l'enemic al davant», fet que es reflecteix molt bé en les lamentacions sobre l'escissió del liberalisme en partits.¹⁹ Crec, en definitiva, que els visibles reacomodaments que es produeixen a partir de 1823, 1843 i 1876 reflecteixen bé el caràcter no, en absolut, residual que les resistències al liberalisme van mostrar a l'Espanya dels dos primers terços del segle XIX. Però la major part dels apologistes del reialisme —en sentit ampli— han procurat extreure d'aquí les conseqüències ideològiques, amb els resultats que ja sabem, i no les riques ensenyances sobre estructures socials que s'hi puguin trobar.

Les concrecions espacials

Queda per explicar un darrer fenomen implicat en el carlisme de manera decisiva: la seva localització geogràfica. Encara que els tractadistes carlistes han insistit en la generalitat espanyola del fenomen, el carlisme —sobretot si considerem que va aparèixer el 1820— troba els seus nuclis definitoris només en certs espais. Localitzar guerrilles carlistes no és localitzar el carlisme ni les seves condicions d'aparició. El carlisme, amb aparent paradoxa, potencia el seu desenvolupament en les regions més evolucionades del país, per la seva transformació industrial i per la seva agricultura. Aquest és un fet inqüestionable.

19. Cfr. COLOMER, A., «El enfrentamiento de intereses en la división del movimiento liberal español...», a *Revista de Estudios Políticos*, núm. 185, 1972, pp. 109 i ss.

ble que ja ha estat remarcat per R. Oyarzun amb una intenció molt diferent de la meua.²⁰ Per mi, i d'acord amb el model al qual crec que s'ajusten els fenòmens, en això, hi veig, primer, l'estreta dialèctica entre la progressió liberal i la resposta carlista en una relació directament comprovable. Això descarta per si mateix que el carlisme estigui lligat a cap experiència «renovadora». Descarta igualment que sigui un fenomen lligat exclusivament als problemes de la possessió de la terra. I, segon, que la problemàtica política ocupa en el carlisme un lloc de menys categoria del que freqüentment se li adjudica. Al que el carlisme està veritablement lligat és a les transformacions socials que comporten la nova economia liberal-capitalista. La seva comparació amb l'anarquisme, en la qual insisteix molt Brenan, es podria mantenir a aquest nivell, a més de l'ètic i el psicològic.

DISSENY DE LA CONTRASTACIÓ

El procés de la prova

Naturalment, la validesa d'un model no queda establerta abans de la seva contrastació amb els fets inclosos en l'univers que defineix. La nostra darrera missió hauria de ser, per tant, l'adducció d'unes proves que demostrassin l'adequació del model als fets que intenta explicar. Es comprèn, tanmateix, que aquí no ens cabria el complet desenvolupament de tal prova. És més important deixar clares les proposicions perquè puguin ser sotmeses a discussió en la seva mateixa manera de formular-les. A part d'això, aquesta comunicació no és sinó una primera notícia d'una investigació en curs, el resultat de la qual ha de ser trobar, o no, d'aquesta prova que es demana.

20. OYARZUN, R., *Historia del Carlismo*, Madrid, 1969 (reed.), p. 25.

En tot cas, l'inexcusable és fixar les línies generals a les quals s'ha d'atenir aquesta verificació. Podrà dir-se que el model es comprova quan s'estableixen com a certs aquests tres grups d'enunciats:

a/ Que les experiències intentades pel liberalisme espanyol van engendrar sincrònicament una resposta carlista, i que la radicalització d'aquelles experiències és producte significatiu de la resposta.

b/ Que el carlisme no s'identifica com a força amb una classe o capa social definides, sinó —segons una altra perspectiva— amb aquells grups i subgrups que són directament afectats en els seus interessos, econòmics i socio-ideològics, exclouent-ne l'obrer, la resposta del qual és diferent. El liberalisme, al contrari, és la representació d'uns interessos de classe i la seva acció definitiva consisteix essencialment en l'enderrocament de l'aparell econòmic-social de l'Antic Règim, amb unes formes polítiques en conseqüència i una acció centralitzadora.

c/ Que el carlisme, com a resposta «popular», està intermitentment lligat a les zones més desenvolupades del país, on més es va remarcar —i més aviat— el canvi social i l'aparició de noves capes. I també el fet que la resposta carlista està enllaçada amb l'evolució del desenvolupament econòmic espanyol conjuntament.

Però tampoc és possible, com en qualsevol contrastació veritable, excloure la comparació d'aquest model amb les diferents explicacions que concorren a aquest mateix univers de fets. Labor que, una vegada més, no podem abordar aquí.

Unes primeres constatacions

Hem d'advertir que difícilment podem obtenir cap progrés en la investigació del carlisme si no s'exploren noves fonts d'informació, preferiblement en els fons regionals o d'altres,²¹ amb la recerca orientada, en primer lloc, cap al «combatent carlis-

ta». Respecte a la sincronia de la contradicció liberalisme-carlisme, hi ha recents afirmacions en aquest sentit ²² amb referència al Trienni Constitucional. Sens dubte, sincronia no és sinònim de simultaneïtat sinó només de la no intervenció significativa del factor temps. Els fenòmens sincrònics els podem assenyalar fins i tot en aquells moments que menys es mostren a la superfície i en els quals la sublevació carlista es troba també indubtablement connectada amb crisis de subsistències. Faig al·lusió al 1827 i a la connexió de l'aixecament dels malcontents amb una conspiració liberal d'abast poc clar encara.²³ I als anys 1846 i següents, en els quals les sublevacions on apa-

21. Faig al·lusió especialment a Pamplona, Bilbao, Tolosa, arxius catalans com els de Barcelona i Berga, etc. I a l'Arxiu General Militar, fons A. Pirala, a l'Acadèmia de la Història, etc. [Nota de 1992: s'ha de tenir en compte el que s'ha dit a la nota 3 sobre la data de la versió original d'aquest text. L'estat actual de la bibliografia mostra que les meves orientacions anaven en la línia correcta.]

22. Aquesta és una de les tesis de COMELLAS, J. L., *Los realistas en el Trienio Constitucional*, Pamplona, 1958, especialment pp. 49 i ss. Una altra és, per exemple, la de «*la espontaneidad de los alzamientos*».

23. Sobre les crisis de subsistències cfr. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, N., *Las crisis de subsistencias en España en el siglo XIX*, Rosario, 1963. D'aquesta connexió a què hem al·ludit, en va parlar, entre nosaltres, SUÁREZ, F., «El manifiesto realista de 1826», a *Príncipe de Viana*, XXX, 1948, pp. 77-100. Posteriorment, Suárez ha rectificat les seves afirmacions davant l'estudi d'ALONSO TEJADA, L., *Ocaso de la Inquisición...*, Madrid, 1969, especialment p.196. Cfr. SUÁREZ, F., *Los Agraviados de Cataluña*, Pamplona, 1972, vol.I, pp.42 pàssim. Posteriorment va aparèixer el meu estudi sobre el mateix tema «El Manifiesto de la "Federación de Realistas Puros" (1826). Contribución al estudio de los grupos políticos en el reinado de Fernando VII», a *Estudios de Historia Contemporánea*, Madrid, 1976, pp. 119-185.

reix l'element carlista, a més de la sobtada carestia de les subsistències, són relacionables a Catalunya, com ha indicat J. Vicens, amb l'acció del centralisme castellà, i a Navarra i al País Basc, en els petits successos de 1848, amb els problemes revolucionaris europeus de la mateixa data.²⁴ La relació dels problemes de 1833 i 1869 amb iniciatives liberals concretes no és dubtosa. Amb la radicalització de les posicions contràries, em refereixo especialment als anys 1822, 1827,²⁵ 1836 i 1873. El fenomen és perceptible a partir de l'estiu de 1822 amb la formació del govern exultat presidit per San Miguel, d'entre les preocupacions del qual ressaltava la de demanar responsabilitats a l'equip de Martínez de la Rosa per les seves «debilitats» davant els reialistes i el rei; a més de la radicalització efectiva de la política i l'acció contra els reialistes es percep l'agitació en pro d'aquesta.²⁶ En aquest cas, és indubtable que l'amenaça d'invasió estrangera hi va contribuir. Posteriorment, les alteracions de 1835, la desamortització d'aquestes dates, la supressió del delme, el tomb de 1836 i el predomini general del progres-

24. Existeix documentació sobre aquest tema procedent de l'antiga Capitanía General de las Provincias Vascongadas, a l'Archivo de la Diputación Foral de Álava, llig. 5975.

25. Cfr. la nota 23. Que el manifest reialista de 1826 sigui fals confirma l'existència de manipulacions liberals, però no canvia l'essència del problema. Fora d'això, la falsedat d'aquell escrit ja es podia deduir d'un simple estudi del seu lèxic, que evidentment no concorda amb el to general dels escrits reialistes.

26. Cfr.: *Exposición hecha a las Cortes Extraordinarias por 66 diputados sobre las causas de los males que afligen a la Nación*, Madrid, 1822, paràgraf 1, en especial. També: *Observaciones que ofrecen a la Nación los Secretarios de Estado y del Despacho que lo eran a principios de 1822...*, Madrid, 1823, especialment pp. 5 i ss., sobre les crítiques a la gestió del gabinet de Martínez de la Rosa.

sisme, van tenir la seva arrel i justificació en la necessitat i la impossibilitat de vèncer el carlisme. La revolució radical de 1868 ja va comptar amb un consens de masses; les respostes carlistes apareixen el 1869 i 1870, encara que localitzades. El carlisme va decidir la guerra el 1872, quan l'experiència democràtica no havia aconseguit modificar en res les estructures del país i sí, en canvi, lesionar les forces conservadores. No escassegen els testimonis segons els quals el carlisme era en aquell moment «la conjunción de todas las fuerzas antirrevolucionarias»;²⁷ l'efecte següent va ser l'experiència republicana de 1873.²⁸

Però potser el punt de comprovació més interessant en aquesta dinàmica és el dels processos de reacomodament després de les fases de conflicte. Són especialment descriptibles a partir de 1823, 1843 i 1875 —i fins i tot podríem incloure aquí, en certa manera, l'experiència de la Unió Liberal després de 1856—. El reacomodament significava i es manifestava en l'admissió per les forces triomfants de certs postulats de les vençudes. Però això sempre va succeir a través d'una «fase d'inèrcia» en la qual el grup dominant va fer ús d'una espècie de mecanisme de defensa. Així es deu explicar la reacció ferrandina de 1824, la repressió del comte d'Espanya, la quasi-dictadura esparterista i la postura canovista de supressió a ultrança dels furs bascos. Però a partir d'aquests moments sempre es passa a una situació més o menys equilibrada de «moderació». Aquí es troba el «reformisme» ferrandí que hem remarcat, amb l'admissió d'elements més moderats i la

27. Ho testifica, entre altres, el combatent BREA, A., *La campaña del Norte...*, Barcelona, 1987, p. 517.

28. La radicalització dels republicans catalans davant la presència del carlisme en plena expansió es pot comprovar a l'Arxiu de la Diputació Provincial de Barcelona, llig. 559, amb diversos documents d'aquest any.

tendència «centrista».²⁹ La gran etapa moderada, a partir de 1844, amb el seu reforç del poder reial, l'avenença de la qüestió eclesiàstica, la frenada a la desamortització, l'aristocratització, remarcada per J. Vicens i M. Tuñón, i, per acabar, els corrents a favor d'una solució dinàstica per al problema carlista. Tot això reflex de les aspiracions del bàndol vençut. L'alfonsisme, en la dècada dels setanta, va posar en joc la «captura» de certes previsions del carlisme. La «ancha base» preconitzada per Cánovas no era altra cosa. La restauració catòlica, la seguretat antirevolucionària, l'ordre i el progrés econòmic —esquer per a tant element moderat refugiat en el carlisme— no eren sinó camins per aquest pretès reacomodament. La diferència entre les propostes i els efectius resultats del sistema surten del nostre objecte. Però el cas és que els falsos suports de l'equilibri van ser sempre el motiu del desencadenament de nous processos de ruptura.

La presència de la pagesia, el clergat i els altres estrats que hem anomenat en el si del carlisme, és el punt que més necessita de tota la quantificació possible abans de poder determinar el grau de participació exacta de cada grup. No falten testimonis, impresos o no, d'aquestes integracions,³⁰ però ens falten sèries

29. Són apreciacions de SUÁREZ, F., *La crisis política del Antiguo Régimen en España*, Madrid, 1958, cap. IV, i SECO, C., «Don Carlos y el carlismo», a *Revista de la Universidad de Madrid*, IV, 13, 1955, pp. 27-52.

30. Cfr. la meua op. cit., pp. 246 i ss.

suficientment llargues que ens mostrin les adhesions i ens indiquin la procedència dels adherits. El cert és l'absoluta necessitat de la superació de les generalitzacions i de les convencions fàcils, com la de la dicotomia camp-ciutat.³¹

31. Que són les tesis, per exemple, de CARR, R., *España: 1808-1936*, Barcelona, 1970, pp. 116-117 pàssim., i més recentment la de HERR, R., «La inestabilidad política de la España moderna», a *Revista de Occidente*, 117, 1972, especialment p. 311.

* Aquest article forma part de les *Actas de las I Jornadas de Metodología aplicada a las Ciencias Históricas. IV Historia Contemporánea*, Santiago de Compostela, ed. Universidad de Santiago-Fundación Juan- March, 1975, pp. 225-239. La traducció ha estat revisada per l'autor.

¿CONTRAREVOLUCIÓ PAGESA?

Jaume Torras

Malgrat l'enorme quantitat de lletra impresa que existeix sobre el tema, el tractament historiogràfic de la Primera Guerra Carlina i dels seus antecedents pròxims dista molt de ser satisfactori. D'una manera especial, l'àmplia participació popular en aquests moviments contrarevolucionaris a penes ha estat objecte d'investigació i, encara menys, de reflexió per part dels historiadors. No és que es tracti d'un fet ignorat o silenciats, tot al contrari; però gairebé sempre s'introdueix en l'exposició i l'explicació històriques de manera adjectiva, com una dada auxiliar desproveïda de significat propi.

La historiografia d'inspiració tradicionalista s'ha complagut a posar en relleu la massiva participació popular en les insurreccions absolutistes i carlistes, però més amb la finalitat de donar legitimitat «democràtica» a corrents polítics que hi situen els seus orígens que no pas la d'interrogar-se sobre el sentit i l'abast objectius d'aquesta participació. Una participació que, de fet, només sembla interessar com una demostració consoladora que *«las luchas políticas no fueron siempre “el anhelo revolucionario de algo nuevo frente a todo lo pasado, caduco y gastado” sino que alguna vez se vio en lo existente, o inmediatamente anterior, algo suficientemente bueno y, en su fondo, santo y necesariamente respetable»*.¹

1. GAMBRA, R., *La primera guerra civil de España (1821-1823). Historia y meditación de una lucha olvidada*, Madrid, 1950, pp.136-137.

Al seu torn, la historiografia d'inspiració liberal i progressista s'ha mostrat poc diligent a l'hora d'examinar els moviments contrarevolucionaris de la primera meitat del segle XIX des del punt de vista del suport popular de què generalment van gaudir; la minuciositat amb què s'ocupa d'altres aspectes es transforma, quan arriba a aquest, en una exagerada concisió. Aquesta actitud procedeix de l'exclusivista perspectiva de classe des de la qual el liberalisme burgès no podia deixar de contemplar la història de la seva ascensió política, del seu triomf sobre la monarquia absoluta. Que determinats sectors populars recusessin el seu liderat bo i oposant-se a l'adveniment del regne de la llibertat només s'explica, en aquesta perspectiva, per la misèria i la ignorància que els convertien en dòcils instruments dels privilegiats. L'aversion generalitzada de les masses rurals al sistema liberal no tenia substantivitat pròpia, només va ser un llast, tan lamentable com accidental, en el desplegament del procés l'orientació del qual dirimien altres actors, els «veritables» protagonistes de la liquidació de l'Antic Règim.

Fins i tot plantejaments que intenten evitar aquesta concreta perspectiva de classe han desatès la qüestió l'estudi de la qual es preconitza aquí. El fet que els moviments a què ens referim no tinguessin una posteritat d'inequívoca significació revolucionària i que, per tant, no poguessin ser exaltats com a «precursors» explica, en part, el poc interès que han suscitat, fins i tot entre autors decidits a revisar la tradició historiogràfica liberal. També hi pot haver influït la repugnància per haver de fer explícita la conclusió que es desprèn de l'esquema interpretatiu més comú entre aquests autors: que els pagesos pobres, la classe més explotada sota l'Antic Règim, es convertia en una classe reaccionària si no subordinava la seva lluita a la d'una classe explotadora com era la burgesia.

La repugnància és comprensible; però el seu corollari ha de ser un canvi en els plantejaments, i no la inhibició davant

aquest fragment de la història de les classes populars que és l'epopeia iniciada tot seguit de la invasió napoleònica i prolongada, amb unanimitat decreixent, pels aixecaments realistes ² durant el regnat de Ferran VII i per la Primera Guerra Carlista després. No cal justificar l'exigència d'una història que, en ocupar-se de la crisi de l'Antic Règim, tingui en compte com la van viure, la van interpretar i van mirar de resoldre no només les classes dominants d'aleshores, o cridades a ser-ho en el futur, sinó també les classes subalternes, excloses de qualsevol protagonisme —com és el cas de la pagesia³ i alguns sectors populars urbans—. Per procurar satisfer aquesta exigència és necessari sostreure's a l'imperi d'una noció de progrés que organitza els esdeveniments històrics en un encadenament rígid i concep

2. Mentre els liberals utilitzaven correntment els termes servils i facciosos per designar els enemics del règim constitucional, aquests, per la seva banda, preferien anomenar-se *reialistes* —tot i que molts no deixessin de vindicar el terme *servils*.

3. Quan utilitzo el terme *pagesia* o algun dels seus sinònims, em refereixo a la classe d'agricultors i ramaders definida, d'acord amb el criteri proposat per Rodney H. Hilton, pels trets següents: la possessió, però no sempre la propietat, dels mitjans de producció amb els quals obtenen la seva subsistència; l'organització del procés de treball sobre la base de la família com a unitat productiva fonamental; la seva freqüent associació en unitats socials més àmplies, caracteritzades en ocasions per elements de propietat comunal o drets col·lectius que els donen consistència; l'extracció d'aquesta mateixa classe de la resta de treballadors d'una economia rural, com jornalers agrícoles i artesans rurals, que es poden considerar part integrant de la pagesia: l'obligació de mantenir unes classes dominants, que imposa a les unitats familiars la necessitat de produir més del que requereix la seva pròpia subsistència i reproducció (cf. HILTON, R. H., *The English peasantry in the later Middle Ages*, Oxford, 1975, p. 13).

l'evolució social en termes darwinistes, i alhora rebutja com a marginals tots aquells aspectes del passat que no es projecten visiblement sobre els seus futurs successius.⁴ El relat historiogràfic impregnat per aquesta noció mereix almenys dos retrets. El primer és que dóna peu a una inquietant concepció del canvi social —inquietant pel tipus de pràctica política que inspira en el present—. El segon, que ignora fatalment una dimensió efectiva de la realitat el coneixement de la qual pretén expressar. Si es prescindeix de les branques que més tard caldrà podar, no es tindrà la imatge correcta d'un arbre en una etapa determinada del seu creixement; ni tan sols la de les altres branques, que no van créixer soles. De la mateixa manera, l'estudi dels comportaments col·lectius en la perspectiva d'una evolució racionalitzada *a posteriori* condueix a privilegiar artificialment els que van resultar ser «portadors del futur». No suggereixo que en l'anàlisi de l'historiador hagi de reviure la incertesa que les peripècies del curt termini imposaven als contemporanis; ara bé, el seu mètode de treball no l'haurien de vi-ci-ar supòsits teleològics que el portin a falsejar els termes reals en què es plantejaven els conflictes, exagerant la clarividència d'uns comportaments i la inanitat de la resta.

4. Entesos com a producte necessari d'aquest passat, i també com a raó de ser d'ell mateix. Llavors, ja que el desenvolupament del capitalisme —i no la seva negació— és el que produirà un estadi més elevat d'organització social, es postulen alhora la seva necessitat i la seva bondat històriques. No propugnar una sortida capitalista a la crisi de l'Antic Règim era objectivament reaccionari, a més d'inútil. Sobre les implicacions historiogràfiques del concepte «il·lustrat» del progrés, cf. ACCATI, L., «“Vive le roi sans taille et sans gabelle”: Una discussione sulle rivolte contadine», a *Quaderni Storici*, núm. 21, 1972, pp. 1079-1080.

L'afany d'escriure una història que eviti aquests esculls i satisfaci aquella exigència reclama, naturalment, el coneixement de les condicions materials en què vivia la societat objecte d'estudi, però també la comprensió dels processos ideològics per mitjà dels quals les diferents classes interpretaven aquestes condicions i orientaven el seu comportament. La multiplicació recent dels estudis d'història econòmica s'ha traduït en progressos notables en la primera direcció, i en fa presumir la continuïtat; en canvi, no s'han enregistrat avenços comparables pel que fa a la segona.

Aquesta situació presenta alguns riscos, temibles perquè solen passar desapercebuts: en efecte, sovint sembla que se suposa que el coneixement de les transformacions econòmiques fonamentals ja inclou el dels altres ingredients del canvi social, deduïble d'aquelles mitjançant l'aplicació mecànica de certes claus. Aquest supòsit, fundat en l'economicisme dominant en les societats capitalistes, ha donat origen a simplificacions empobridores, a veritables retrocessos en el tractament historiogràfic d'algunes qüestions; en particular ha inspirat anacronismes barroers en la interpretació dels conflictes de classe i les lluites polítiques en formacions socials pre-capitalistes, d'estructures ideològiques diferents i molt complexes.⁵ N'és una clara mostra la que ha estat qualificada de «visió espasmòdica»⁶ de la història de les classes populars, que els nega de fet la qualitat de genuïns subjectes històrics —almenys fins a l'aparició com a força

5. Sobre la diferent articulació de les instàncies econòmica i político-ideològica en el capitalisme i en formacions pre-capitalistes, cf. AMIN, S., *Sobre el desarrollo desigual de las formaciones sociales*, Barcelona, 1974, pp. 80-83.

6. Manllevo l'expressió a THOMPSON, E.P., «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century», a *Past and Present*, núm. 50, 1971, pp. 76-78.

revolucionària conscient del proletariat industrial, dipositari d'un projecte de transformació global de la societat—. La periòdica intrusió dels camperols i de la plebs urbana en el primer pla dels conflictes polítics al llarg de la història s'interpreta, en aquesta concepció, com una sèrie d'espasmes, que no es poden assimilar a comportaments deliberats sinó més aviat a actes reflexos, respostes elementals a estímuls econòmics. Amb freqüència la seva anàlisi queda reduïda a unes quantes al·lusions a la desfavorable conjuntura econòmica, acompanyades per gràfics de preus de les subsistències, la cruel oscil·lació dels quals no defrauda mai els qui s'acontenten amb aquest tipus d'explicació causal.

No és fàcil rebutjar les temptacions simplificadores de la «visió espasmòdica», capaç de presentar-se amb disfresses sofisticades. Per començar, cal ser sensible a formes d'expressió que difereixen radicalment de les que engendra la pràctica política en societats capitalistes, la que modela el plantejament inicial de l'historiador i sòl haver-li subministrat l'estímul intel·lectual que anima el seu treball. La diferència no es basa en el major o menor «primitivisme» d'aquestes formes d'expressió, sinó en el sistema ideològic al qual remeten i que els dona sentit. No es tracta, en efecte, de balboteigs rudimentaris que, com els del nen que aprèn a parlar, es puguin interpretar a partir del llenguatge dels adults, en aquest cas a partir del llenguatge polític contemporani; al contrari, es tracta de llenguatges molt elaborats, amb regles tretes de la secular experiència d'uns conflictes de classe ben diferents dels que han configurat la història política dels dos darrers segles.

Un greu obstacle per apreciar exactament el sentit de les mobilitzacions populars de tipus tradicional⁷ rau en el fet que

7. Al llarg d'aquest text, no atribueixo al qualificatiu «tradicional», ni al seu antònim «modern», altre valor que el que els dona E.J.

les seves motivacions i els seus objectius no acostumaven a desembocar en textos programàtics, que la propaganda escrita, si n'hi havia, exercia una funció molt secundària i marginal⁸ —a diferència del que succeeix en moviments polítics moderns, no només pel major grau d'alfabetització de la població sinó perquè les pretensions innovadores o diferenciadores que esgrimien els imposen la necessitat d'oferir una explicació sintètica de les seves propostes i de les referències ideològiques que les legitimen. La revolta popular de tipus tradicional, en canvi, acostumava a presentar-se com a exigència del restabliment d'un ordre originari, i aquest ordre era una dada cultural que tothom coneixia. Més sovint que no per mitjà de programes en els quals les seves raons i propòsits es resumissin i ordenessin, les revoltes d'aquest tipus s'expressaven mitjançant comportaments rituals amb un contingut simbòlic que escapa moltes vegades a l'historiador, i de manifestacions orals irremissiblement perdudes o conservades de manera fragmentària i indirecta. Per entendre els uns i les altres hauríem de poder situar-los dins

Hobsbawm, qui, alhora que rebutja l'ahistòrica dicotomia entre societat «tradicional» i societat «moderna», admet la utilitat d'abreujar amb aquests adjectius les al·lusions a la diferència entre la pràctica política anterior a la implantació de l'ordre social burgès i la que aquest va configurar; vegeu sobretot les pàgines 4 i 5 del seu article «Peasants and politics», a *The Journal of Peasant Studies*, I, núm. 1, 1973.

8. Aquesta propaganda acostumava a emanar, a més, d'elements aliens a les classes populars, i havia de tenir per objecte instrumentalitzar la seva rebel·lia; això sembla bastant clar en gran part dels textos de procedència clerical sobre les insurreccions reialistes i carlistes. I, en darrer terme, no es pot sobreestimar la seva incidència: en aquest punt cal fugir del prejudici intel·lectualista que porta a suposar —i a buscar— un llibre, o almenys un imprès, darrera de cada una de les iniciatives populars.

un esquema que articulés els components bàsics de la mentalitat i del sistema de vida dels pagesos durant el període estudiat; lamentablement, la indiferència que en la pràctica hem manifestat els historiadors per l'anàlisi antropològica, i sobretot els anacronismes i el biaix de classe de la nostra concepció de cultura, són un mal bagatge per emprendre aquesta tasca.

E. J. Hobsbawm ha remarcat⁹ que la integració dels pagesos en un sistema polític tradicional s'efectuava principalment per mitjà de tres ressorts ideològics fonamentals: el «rei», l'«església» i el que denomina sense gaire convicció, «protonacionalisme».¹⁰ Tal com adverteix, són nocions de contingut ambigu,

9. HOBSBAWM, E.J., art. cit., p 17.

10. Hobsbawm observa que el «protonacionalisme» exerceix la seva funció integradora menys regularment que les altres dues nocions, però que pot revestir una gran importància quan mobilitza en el mateix sentit que «rei» i que «església»; la resistència popular contra Napoleó a Rússia i a Espanya exemplifiquen segons el seu parer aquest potencial (cf. art. cit., p. 17). Pierre Vilar ha realitzat una profunda anàlisi del sentit del «nacionalisme» d'una classe dirigent en formació a «Pàtria i nació en el vocabulari de la guerra contra Napoleó», a *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, Barcelona, 1973. Resulta més difícil, per l'absència d'un treball similar, precisar el caràcter i la funció d'una consciència «nacional» o «protonacional» entre les classes populars en aquella mateixa època. La coloració foralista i fins i tot regionalista del carlisme posterior, mancat de valor probatori retrospectiu, suggereix de tota manera l'oportunitat d'indagar la presència d'un antagonisme de base nacional en l'arrel dels primers moviments absolutistes; per desgràcia, no tinc elements de judici per debatre aquesta qüestió pel que fa a Catalunya. D'una banda, en estudiar aquesta època es troben múltiples testimoniatges de la vitalitat entre les classes populars d'una «consciència ètnica» (referent a aquesta noció vegeu AMIN, S., op. cit., pp. 85-93), sense la preservació de la qual seria

perquè el que els conferia la ideologia feudal dominant, revifat per una pressió sostinguda, es barrejava amb elements d'un altre origen, que eren estímuls potencials a la rebel·lia i a la subversió.

Si es considera, per exemple, la noció de «rei», és clar que el mite monàrquic, la substància del qual era l'assimilació de les idees de rei i de justícia natural, despertava lleialtats políticament inhibidores; però, d'altra banda, el mateix mite podia adquirir connotacions antisenyorials i antiburgeses, i de fet es va invocar el patrocini regi en la majoria de revoltes contra l'ordre que imposaven els opressors concrets del món rural i de les classes populars urbanes. Aquest «reialisme» popular s'acostuma a interpretar, o bé com una enginyosa coartada ideològica dels rebels, sense cap altra transcendència, o bé com una extravagant mostra d'incapacitat per articular les seves aspiracions

impensable l'ulterior catalanisme polític —tenint en compte, sobretot, el frenètic esforç d'espanyolització que feia la burgesia barcelonina. No he trobat, d'altra banda, indicis que aquesta consciència exercís una funció mobilitzadora significativa en l'oposició al règim constitucional; però segurament la insensibilitat dels liberals al respecte va accentuar l'«estrangeria» de la Constitució per a la pagesia, de manera que els absolutistes van poder, algunes vegades, apel·lar-hi. Tal vegada s'hagi d'interpretar així un estrany comentari del reialista *Diario de Urgel* —a part d'això, redactat sempre en castellà, excepte petites glosses com la que transcriu— a la notícia, destacada per la premsa constitucional, que el diputat Hilario Jiménez allistava dos fills en un regiment que durant la tardor de 1822 acudia a combatre els insumectes de Catalunya: «Catalans, cuidado, mirau que venen contra de vosaltres los acabats en z. Encara vos tremolan las camas del susto qué donaren á vostres rebasavis los Abarraez, Majamez, Tintibarraez, Alifanfarrez, y tantas otras zz, que may ne habeu vistas mes en lo a, b, c, y en lo h, a, m, ham.», *Diario de Urgel*, núm. 6 (15 octubre 1822), p.4.

en un programa d'acció eficaç, congruent amb els seus objectius i lliure de ganga mítica. La qüestió reclama, però, que se la consideri amb deteniment.

En la societat feudal, a diferència del que succeeixen el capitalisme, l'evident intervenció de l'aparell jurídic i polític en l'apropiació per part de les classes dominants de l'excedent que produeixen els treballadors directes determina la politització i, fins i tot militarització, de qualsevol temptativa per mitigar l'explotació a què estan sotmesos. No hi ha lluita econòmica, en el sentit que ho és la lluita sindical en una societat capitalista: els conflictes entorn del pagament del delme i dels drets senyorials, per exemple, impliquen posar en qüestió l'ordre jurídic establert i comporten l'enfrontament amb l'aparell de l'Estat feudal.¹¹ El recurs a la seva instància suprema, el «rei», no sembla sorprenent ni aberrant en aquest context; una altra cosa és que un fals coneixement de les funcions i de la mecànica d'aquest Estat fes concebre esperances quimèriques respecte l'efectivitat de la maniobra. Però no hi ha justificació per a considerar les innovacions monàrquiques dels rebels com una cosa fora de lloc, com una excrescència pintoresca d'un pensament encara «primitiu». Procedien d'un esforç genuí d'interpretació de la realitat, limitat, això sí, en la mesura que les seves conclusions s'havien d'ajustar necessàriament a certs motlles ideològics considerats intangibles —i un d'ells era la noció del rei com a font natural de justícia en aquest món—, noció que no era un residu ja molt erosionat, sinó un punt de referència viu per ordenar i interpretar les informacions i experiències sobre el poder i el seu exercici;¹² a part d'això, els aparells ideològics de l'Antic Règim vetllaven perquè ho continués sent.

11. Sobre aquest punt, cf. REY, P.Ph., *Les alliances de classes*, París, 1973, p. 194.

12. Quan era impossible ignorar la injustícia de l'Estat monàrquic,

En estudiar els moviments contrarevolucionaris de la primera meitat del segle XIX cal tenir molt present, en aquest ordre de coses, la hipertròfia del mite monàrquic durant la Guerra del Francès. A la increïble labor de mitificació de la figura del «*Deseado*», sobretot per part de l'Església,¹³ s'ha d'afegir l'experiència concreta de la població, pensada d'acord amb aquells motlles ideològics tradicionals: els anys de buit monàrquic, que mai no va omplir la presència en el tron d'un usurpador estranger, també van quedar associats als sofriments inimaginables de la guerra i l'ocupació, agreujats el 1812 per una crisi de subsistències excepcional. Un món sense rei, igual que un món sense religió, era un món desballestat, presa del caos i de l'arbitrarietat on els dèbils i els pobres eren les principals víctimes.

Respecte a anteriors revoltes populars, les insurreccions contrarevolucionàries de la primera meitat del segle XIX presenten diferències notables; no és la menor el fet que van coe-

s'havia de recórrer, dins els motlles esmentats, a explicacions que donessin compte de la contradicció i assenyalessin un camí per resoldre-la, per exemple, legitimant la revolta contra l'ordre establert. Que les explicacions corresponguin a un fals coneixement de la realitat no implica, naturalment, que fossin «irracionals». La més freqüent posava l'accent en els «mals consellers» del monarca, o en la infidelitat amb què els agents de la Corona aplicaven les seves instruccions. O bé, si el sobirà tenia un comportament ostensiblement injust, és que no era l'autèntic rei, sinó un usurpador. En determinats contextos ideològics i socials, com el de la Rússia dels segles XVII i XVIII, aquesta explicació va arribar a ser un autèntic tòpic de la «política» popular, Cf. LONGWORTH, P., «The pretender phenomenon in eighteenth century Russia», a *Past and Present*, núm. 66, 1975, pp.61-83.

13. Vegeu l'apartat «La apoteosis del absolutismo: Fernando el Redentor», a HERRERO, J., *Los orígenes del pensamiento reaccionario español*, Madrid, 1971, pp. 383-390.

xistir amb un moviment antifeudal, el liberalisme, que aportava revolucionàries innovacions pel que fa a la concepció i a la pràctica de la política. Però una observació atenta revela que la intervenció de les masses rurals en aquelles insurreccions es va continuar ajustant, en general, a les pautes tradicionals.¹⁴ Per aquest motiu no han d'entendre's els visques al rei tot sol dels reialistes catalans com literals aclamacions a la situació política vigent abans del 1820, ni com un ressò invertit dels visques a la Constitució; el «rei» d'aquests revoltats no es pot reduir a la seva escarida denotació institucional.

De fet, observadors contemporanis ja s'adonaven que l'«absolutisme» de la majoria dels pagesos demanava una interpretació especial. «*Véase cuál es el grito de los facciosos...: ninguno dice, Vivan los Señoríos, Vivan los Diezmos, etc. sino que todos gritan viva Déu, viva la fe de Déu*»,¹⁵ remarcava el maig de 1822 un articulista d'*El Indicador Catalán*. Segons ell, els rebels a la Constitució havien estat seduïts, i «*la causa principal de la sublevación*» era «*una clase del estado acostumbrada a serlo todo y reducida a ser lo que debe ser*», una classe que no volia «*transigir con la ilustración y con el reinado de las luces*», és a

14. La pugna entre absolutistes i liberals és el punt d'arrencada de la política «moderna» a Espanya, i es diferencia netament dels conflictes polítics anteriors. Ara bé, aquest període es caracteritza precisament per l'heterogeneïtat dels trets que el configuren, sigui quina sigui la instància considerada. En altres paraules, el compromís liberal d'un Martínez de la Rosa, o d'un milicià barceloní qualsevol, no es pot considerar com l'actitud oposada, però al capdavant simètrica, al compromís absolutista, per exemple, dels mossos que el maig de 1822 van seguir al Trapense quan es va aixecar contra el Govern constitucional.

15. D'un article de la secció «Variedades», en el diari barceloní *El Indicador Catalán*, 20 maig 1822, p. 506.

dir, el clergat. És indiscutible que els eclesiàstics van ser agents decisius en el desencadenament de l'esclat insurreccional de 1822; ara bé, els revolucionaris que compartien aquell plantejament s'equivocaven en suposar que capellans i frares estaven manipulant, a gust dels seus prejudicis i segons els seus interessos corporatius, una població amorfa i menor d'edat, que obeïa dòcilment les seves insinuacions. La relació era molt més complexa, i aquests observadors contemporanis no sabien veure el nexa entre el paper contrarevolucionari que amb raó imputaven al clergat servil i les funcions més àmplies que aquest clergat exercia tradicionalment en el si de la societat rural.¹⁶ I és que els liberals participaven d'una cultura urbana i burgesa que s'havia separat de la tradicional, que prevalia encara en àrees rurals, fins al punt de la mútua inintel·ligibilitat —un altre tret distintiu enfront de les revoltes populars d'èpoques precedents, quan la distància era menor.

Advertida la seva insuficiència, l'historiador no en pot tenir prou amb les explicacions d'aquest gènere que li ofereixen els analistes contemporanis; s'ha de proposar descobrir els continguts —sens dubte confosos, però potser més evocadors del que s'imagina— que hi havia darrera dels visques al «rei tot sol» i a la «fe de Déu». Ha de tenir present que els reialistes que manifestaven tant d'integrisme religiós no eren simples titelles dels seus intransigents pastors espirituals; eren homes i dones que lligaven la seva vida afectiva a un sistema de ritus i de valors que tenien com a eix l'Església, al voltant de la qual es teixien

16. Precisament aquestes funcions permetien als eclesiàstics exercir una labor contrarevolucionària; sobre això, vegeu els suggeriments de MITCHELL, H., «Resistance to the revolution in western France», a *Past and Present*, núm. 63, 1974, pp. 94-131.

les relacions interpersonals dins la col·lectivitat pagesa.¹⁷ Qualsevol atemptat contra aquest sistema havia de ser profundament pertorbador; encara més quan la causa constitucional l'encarnaven, als ulls de la pagesia, individus amb unes motivacions que no compartia ni comprenia en el millor dels casos, o, la majoria de vegades, tenia prou raons per repudiar. En les derivacions eclesiàstiques de la implantació del règim constitucional s'hi pressentien vagues però inquietants amenaces contra estructures bàsiques —jerarquia familiar, codis sexuals, etc.—¹⁸ que fonamentaven la forma de vida tradicional amb

17. En subratllar, a la seva manera, la connexió orgànica entre la religiositat i l'esperit monàrquic i les altres esferes de la mentalitat i, en definitiva, del sistema de vida tradicional, algun text contemporani ja encarrila la reflexió en aquest sentit. Així, en un sermó de 1824, el mercedari fra Magí FERRER (*La mort dels justos condemna la vida dels dolents. Oració fúnebre...*, Cervera, 1824) denunciava com «una tonteria maliciosa lo dir que los realistes se alsaren pera defensar als capellans y frares» (pp. 20-21), ja que «lo que han defensat los realistas es la Religió y lo Rey. La Religió: es dir, aquella lley fundamental de España que no admet altra religió que la católica, apostólica, romana, y que la han sostinguda los españoles ben convenuts de que la pau no pot durar en un regne en lo qual se permeten altrás religions; y que la causa dels estragos y horrors que han succehit en altres païssos es per no haberse castigat de son principi als impíos y heretges [...]. Defensaren aquesta lley porque veyan que anaban á quedar orfans, privats dels auxilis espirituals que habian de conduhirlos á la vida eterna, y porque al matex temps dexaban fills que se haurien perdut irremissiblement en mitg de la corrupció y del llibertinatge. Defensaren lo Rey, porque conegueren que lo Rey es lo pare dels seus vassalls; al contrari de quan governan uns homens ambiciosos y malvats que no tiran sino á fer lo seu negoci xupant la sang dels pobles [...]», p. 23.

18. Respecte a això, un text de propaganda constitucional posava en

tanta força o més que els llaços de tipus econòmic o d'altres. Més que les adversitats de la conjuntura econòmica, i tant com els efectes de les reformes imposades pel nou règim, s'ha de valorar la commoció que constituïa aquesta agressió ideològica per comprendre el caràcter de rebuig global que va tenir la reacció pagesa contra el liberalisme.

Si els plantejaments anteriors són correctes, aleshores les aspiracions i comportaments de la pagesia que prenia part en els moviments contrarevolucionaris de la primera meitat del se-

boca d'un pagès les següents reticències davant la revolució de 1820: «Vols dir que serém felissos, y que la cosa anirá bé, Déu ho fassa, sino que com hom ha vist tantas cosas, més aviát pensa mal que bé, y despues la Sogra de casa, y lo Avi, may me callan si viurém á la bitarranga, que no hi haurá Religió, que se perdrán los bons costums [...]» (I. P. y J., *Instrucció breu de la Constitució, y de lo mes principal que se conté en ella*, Barcelona, 1820, p. 4). Però aquestes constatacions no van suggerir als liberals una reflexió comprensiva davant el fenomen de la impermeabilitat, i després l'activa repugnància de la pagesia cap al programa revolucionari. No cal dir que la propaganda absolutista d'origen clerical incidia insistentment sobre aquests punts; un opuscle molt representatiu del dominic Thomas BOU (*Enterro solemne de la Constitució de Cádiz, ó destrucció completa dels fonaments falsos sobre que descansaba que son igualtat, llibertat, y soberania popular, distribuïda en cinch conversas tingudas entre un Pagés de la muntanya y un fill seu, devant de tota la familia, Manresa, s. a.*) denunciava, per exemple, que entre els constitucionals «no faltaban molts que la llibertat del contracte y us del Matrimoni era lo que desitjaban, y que las Corts decretassen lo repudi (esto es facultat de descasarse)» (p. 52), o que atacaven la institució de la primogenitura per «excitar los fills externs o cabalés á ser partidaris de la Constitució» (p. 29) i, en definitiva, que «intentaban tambe igualtat entre Pares y fills» (p. 31).

gle XIX no s'han d'interpretar segons el sentit del carlisme posterior —i actual—, ni tampoc segons els manifestos absolutistes que redactaven els seus dirigents. Tampoc no s'hi ha de veure la prehistòria de futurs corrents revolucionaris. Eren, senzillament, una altra història. I el que convé és, per tant, inserir-los en l'antiga i densa tradició de les lluites populars contra l'opressió monàrquico-feudal; una tradició que es trencaria, sense remei, amb el triomf del liberalisme i la generalització de relacions socials capitalistes.

La formulació en termes tradicionalistes d'aspiracions subversives, l'ús de referències ideològiques conservadores per legitimar moviments de protesta i revoltes violentes contra l'ordre establert, suscita ara una comprensible perplexitat. Ben mirat, però, l'aprofitament del passat com a subministrador habitual de normes ideals i, per tant, com a inspirador i justificant de rebel·lies no ha de sorprendre gaire. Es tractava, en efecte, d'un passat que encara no havia estat devaluat per cap evolucionisme. Era una concepció del passat molt diferent de la que, difosa gradualment al compàs de la industrialització, el redueix a una successió d'etapes en un camí de perfeccionament que duu a l'actualitat.¹⁹

Dues observacions més de caràcter general abans d'abandonar aquest punt. En l'ambigüitat del llenguatge de les revoltes populars tradicionals s'hi reflectia una consciència política feta a mida de la ideologia dominant, però en la qual la història havia incrustat potencials estímuls a la rebel·lió; la constatació d'aquesta ambigüitat fonamental ha de servir per erigir-les en objecte històric per elles mateixes i per impugnar tant la «visió

19. Sobre aquesta qüestió, cf. VILLARI, R., «Rivolte e coscienza rivoluzionaria nel secolo XVII», a *Studi Storici*, XII, núm. 2, 1971, pp. 235-264, especialment pp. 255-256.

espasmòdica» com la que les atribueix a «l'al·lucinació». Les dues posicions tenen en comú, i per això es combinen amb facilitat, la negació de tota substantivitat als comportaments de les classes populars, relegades al paper de comparses d'una funció que protagonitzaven uns altres —fins que sota el seu últim avatar, el proletariat industrial, són cridades al seu torn al prosceni. Però el rebuig d'aquests plantejaments no ha d'amagar, d'altra banda, que aquesta ambigüitat hipotecava greument el destí dels moviments d'aquest tipus: limitant-los en els seus objectius i, sobretot, imposant-los o propiciant unes aliances polítiques que els tancaven en un cercle impossible de trencar, de manera que el seu resultat només podia ser el de la reproducció de les condicions que els havien donat origen.

Per acabar, no serà inoportuna la referència crítica a una generalització que s'ha volgut derivar d'aquesta incapacitat de les classes populars —la pagesia—, en les societats pre-capitalistes per abstraure de l'experiència de les seves lluites una teoria revolucionària pròpia, trencant amb la ideologia dominant, subvertint-la, en comptes de limitar-se a insuflar-li periòdicament dosis d'utopisme. El contrast obvi amb l'exemple del proletariat industrial ha portat a imputar aquesta incapacitat a unes característiques sociològiques, suposades permanents i universals, de la pagesia, que la inhabiliten per a agent revolucionari i esdevenir força motriu del canvi (progrés) social. La història recent ha desmentit rotundament aquestes especulacions, i no cal doncs entretenir-s'hi. Però es pot oferir una explicació concreta d'aquella incapacitat per assignar-li una precisa localització històrica; és el que ha fet P. Ph. Rey quan ha assenyalat que era el caràcter necessàriament violent, i per tant esporàdic, de la lluita pagesa allò que la privava de les condicions experimentals indispensables per teoritzar-se a si mateixa i elaborar la ciència de la seva pròpia història.²⁰

L'estudi de la participació popular en els moviments contra-revolucionaris durant la crisi de l'Antic Règim, l'ha dificultat una cosa que, d'altra banda, significava un avenç substancial en la historiografia d'aquest procés: em refereixo a la introducció de la noció de «revolució burgesa». En la seva perspectiva, la problemàtica revolucionària, de la identificació de la conjuntura crítica o decisiva, tendeix a desplaçar la problemàtica de la transició i de les seves fases, de l'articulació de modes de producció diferents en el si de formacions socials en procés de canvi; correlativament, el fonament objectiu dels conflictes polítics es tendeix a buscar de manera excloent en l'antagonisme entre les classes dominants dels modes de producció en presència. L'anàlisi de l'enfrontament entre la «classe feudal» i la «classe capitalista» acapara llavors tota l'atenció de l'historiador: les altres contradiccions operants en aquella societat, i en particular les de-

20. En els sistemes de producció pre-capitalistes, el procés de producció no discorre del tot dins l'esfera econòmica, a diferència del que passa en el capitalista; aquest és el fonament de la diferència de la naturalesa entre la lluita obrera i la lluita pagesa a la qual hem fet al·lusió anteriorment. Un tret específic de la lluita de classes sota el capitalisme és que normalment té lloc en la instància econòmica, sense transformar-se de manera automàtica en lluita política i militar; això li garanteix un caràcter sostingut i permanent que facilita la sistematització i la teorització de les seves experiències i, en particular, l'elaboració d'una estratègia apropiada per assolir els seus objectius. Ara bé, l'absorció d'aquesta teoria revolucionària per moviments de base camperola, i la seva adaptació a les característiques especials de la seva lluita, necessàriament subversiva de l'ordre polític, ha revelat l'immens potencial transformador de les masses rurals fins i tot en països «endarrerits». Sobre tot aquest tema, em remeto a l'exposició de REY, P. Ph, *op.cit.*, especialment pp.190 a 205.

rivades de relacions d'explotació es posterguen, o, millor, s'integren, subordinades, en aquest enfrontament.

La realitat d'una vigorosa i continuada oposició camperola al liberalisme s'ha d'interpretar, d'acord amb el planteig descrit, com a reacció específicament feudal —quan no es pretén atribuir-la a una «al·lucinació» els efectes de la qual haurien tingut una estranya persistència. Si això últim no és gaire creïble, el d'abans tampoc no s'aguanta amb facilitat. La defensa de la propietat comunal, o d'altres elements de l'ordre antic l'abolició dels quals pogués empitjorar la situació material de les masses camperoles, no té entitat per fundar objectivament el presumpte alineament de la pagesia darrera la «classe feudal», per assimilar la seva reacció a la defensa que aquesta última feia de l'Antic Règim.

A part d'això, els testimonis coetanis no corroboren aquesta interpretació, i sovint traspuen inquietud per les imprevisibles derivacions de la mobilització de la pagesia «contrarevolucionària». D'una pagesia que, tal com es va dir a les Corts de 1822, volia sobretot «*dos cosas, baja en las contribuciones, y tierras*»,²¹ dues aspiracions que no acaben d'encaixar en un

21. D'una intervenció del diputat Romero (n'hi havia uns quants amb aquest cognom: el text de la intervenció suggereix que es tracta de Bartolomé García Romero y Bernal, electe per Sevilla) al Congrés, el juny de 1822, *Diario de las Sesiones de Cortes*, 1822, III, p. 2072. Josep FONTANA, referint-se a les guerres carlistes, remarca que «*eran dos concepciones distintas de cómo debía estar organizada la sociedad las que se enfrentaron en unas guerras civiles sangrientas, que fueron mucho más que una simple pelea entre frailes montaraces y conspiradores de logia, como algunas caricaturas, de uno y otro lado, pretenden. Y en esas concepciones contrapuestas de cómo debía organizarse la sociedad, el problema de la tierra ocupaba un lugar central*» (cf. *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Barcelona, 1973, p. 162).

programa «feudal», però que tampoc no cabien en el programa liberal «capitalista», i no només per la pusil·lanimitat i la visible falta d'energia revolucionària exhibides pels governs liberals, els del Trienni Constitucional en particular. Aquestes valoracions, pertinents en l'anàlisi d'una conjuntura política concreta, estan fora de lloc en l'explicació de fenòmens que la transcendeixen, com en aquest cas. Es funden, a més, en la comparació implícita amb una concepció prèvia de la revolució burgesa i de les tasques històriques de la «classe capitalista» indugudament abstreta de l'experiència francesa de la fi del segle XVIII. Aquesta concepció oblida, d'una banda, que el capital, per convertir-se en relació dominant dins una formació social, no requereix la supressió de les relacions preexistents; la seva lògica és incloent més que no pas excloent.²² La mateixa concepció parteix, també, d'una noció de «classe» en general, i de «classe capitalista» en particular, poc apropiada per a l'anàlisi històrica; per a l'historiador, les classes només les poden definir els comportaments col·lectius originats en les relacions contradictòries que dins una societat s'estableixen entre grups

22. Convé, doncs, evitar el plantejament que, davant la contraposició entre dues estructures —en aquest cas, el mode de producció capitalista i el mode de producció feudal—, suposa que l'extensió de l'una sempre implica, necessàriament, la correlativa retracció de l'altra. El capital, en lloc d'excloure'ls o suprimir-los, tendeix, al contrari, a integrar en el seu procés de reproducció els elements exteriors que li surten a l'encontre; pel que fa a l'agricultura, l'objectiu del capital no és tant la modificació de les formes productives com la intercepció de la renda i el benefici agrícoles per incloure'ls en l'esfera de la circulació capitalista; cf. VERGOPOULOS, K., «Capitalisme difforme (le cas de l'agriculture dans le capitalisme)», dins AMIN, S., i VERGOPOULOS, K., *La question paysanne et le capitalisme*, París, 1974, pp. 255-256.

d'homes que s'adonen de la identitat dels seus interessos i del comú antagonisme amb el d'altres grups.²³

D'acord amb això, el contingut de classe del liberalisme s'ha de revelar en els interessos i afinitats que van anar confluint en la política dels governs constitucionals, en les aliances que sorgien tant de les successives conjuntures polítiques —dominades durant molt de temps per l'alarmant espectre de la Revolució Francesa— com del desenvolupament de les forces productives, amb els seus entrebancs i exigències. Era aquest procés el que feia de costat, en els escons de les Corts, burgesos vinculats a formes de producció plenament capitalistes; molts juristes i professionals diversos, i fins i tot funcionaris de l'Antic Règim, conscients de la decrepitud de l'Estat absolutista i dels riscos que per a l'estabilitat social implicava la seva ruïna incontrolada, i nombrosos terratinents, als qui només una vaga frontera estamental separava de l'aristocràcia latifundista, nucli de la «classe feudal» que la revolució burgesa havia de suprimir. Supressió que la major part d'aquesta aristocràcia acceptava de bon grat, segons fan suposar declaracions com la que transcriu de la *«comisión especial encargada de examinar el estado político del Reino con respeto a la seguridad pública, y de proponer las medidas [...] convenientes para consolidar el régimen constitucional»*, que el 15 de juny de 1822 va donar a conèixer al congrés el seu dictamen: la comissió aprofitava *«gustosa esta oportunidad para colmar de elogios a la ilustre nobleza española»*, que protagonitzava *«un fenómeno único quizá en la historia. En todos los países del mundo y en todas épocas han dado los privilegiados la mayor importancia a sus más ridículas e insignificantes prerrogativas, y no han reparado por conservarlas en sacrificar su patria y hacer correr ríos*

23. THOMPSON, E.P., *The marking of the English working class*, Harmondsworth, 1968, pp. 9-10.

de sangre [...]. Reservado estaba a la nobleza española, a los poseedores de tanto nombre verdaderamente histórico, no solamente una resignación magnánima al perder con sus privilegios sus intereses mismos, sino la gloria de correr a sacrificarlos en el altar de la Patria». Amb plaer donava compte la comissió que no s'havia «encontrado un solo individuo de esta clase en las diferentes tentativas» de subversió del règim, i que molts, en canvi, s'havien «alistado francamente en las banderas de la libertad e igualdad constitucional».²⁴

Aquesta «classe burgesa» de reclutament tan heterogeni que s'allistava darrera les banderes de la llibertat i la igualtat constitucional, difícilment havia de propugnar una política coincident, ni de manera tangencial, amb les aspiracions pageses, que

24. Del dictamen de la Comissió esmentada, en el *Diario de las Sesiones de Cortes*, 1822, III, p. 1926. La mateixa Comissió subratllava el contrast que sobre això constituïa el clergat, que per desgràcia trobava «disposiciones para recibir su influencia en la sencillez de muchos españoles, particularmente de los habitantes del campo» (ibíd. p. 1927). La presa de posició de l'aristocràcia no era passatgera: «resulta curioso observar lo escasa que fue la nobleza que abrazó el bando carlista. Por el contrario la alta aristocracia reconoció y acató a María Cristina, pese a deslizarse ésta enseguida por la senda liberal» (MOXÓ, S. de, *La disolución del régimen señorial en España*, Madrid, 1965, p.155). És rigorosament exacte que «el interés de la nobleza radicaba en la vinculación de la propiedad territorial» i que «las Cortes no estuvieron dispuestas a ceder en este punto», ja que la van abolir el setembre de 1820, observa CLAVERO, B., *Mayorazgo. Propiedad feudal en Castilla, 1369-1836*, Madrid, 1974, p. 368. Ara bé, aquest interès, identificat teòricament, no serveix de guia per comprendre la concreta actuació política de la noblesa espanyola al principi del segle XIX. En lloc d'erigir-se en paladí de la «classe feudal» en abstracte, aquesta noblesa apareix molt involuagrada en el procés de constitució de la nova «classe burgesa».

només podien aspirar a l'abolició de la renda de la terra, a la seva lliure disposició per part de qui les conreaven. En definitiva, afirmar que una política agrària revolucionària —és a dir, subversiva de les relacions socials existents en el camp— era una opció possible pels governs liberals equival a postular que recolzaven en una classe deslligada de qualsevol compromís amb les formes d'explotació de la pagesia prevalents sota l'Antic Règim. En el cas d'Espanya, que no és excepcional, la hipòtesi és insostenible. Fins i tot a Catalunya, on l'acumulació capitalista havia assolit major desenvolupament, la burgesia s'acomodava de bon grat a les formes d'explotació predominants en el sector agrícola, de les quals no deixava de beneficiar-se.²⁵ Tant és així que fins i tot els més avançats entre els portaveus representatius d'aquesta classe s'apartaven de la «*línea Smith-Ricardo que defendía una reforma agraria en el sentido burgués de la propiedad plena*» per abraçar una «*actitud mucho menos radical*», que consistia en la «*incorporación de la política del despotismo agrario más ilustrado que por medio de reformas evitase una situación como la que condujo a la Revolución Francesa*».²⁶

Les respostes de la pagesia al desplegament de la política entorn de la qual s'anava constituint la nova classe burgesa, no s'han d'interpretar, doncs, només en termes de la seva adscripció

25. Pierre Vilar ha manifestat les raons per les quals importants sectors de la classe dominant en formació estaven satisfets amb el marc jurídic feudal que regia les relacions socials en el camp català; vegeu, en especial, la seva contribució al Col·loqui de Tolosa sobre *L'abolition de la féodalité dans le monde occidental*, París, 1971, II, pp. 745-761.

26. LLUCH, E., «Guillermo Oliver: la política econòmica de la reforma burgesa», a *Boletín Arqueológico de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*, IV, núm. 113 i 120, 1971-1972, p. 424.

ció a un dels dos pols antagònics en la instància política —en el cas que examinem, al nucli irreductible de l'antiga classe feudal, encarnat corporativament pel clergat, sobretot el regular. La reacció pagesa no era específicament feudal; no implicava, tampoc, una suposada alternativa radical de la revolució liberal.²⁷ Cal entendre-la, senzillament, com a testimoni de la seva oposició a la modalitat concreta que revestia la liquidació de l'Antic Règim i, en particular, la inserció de l'agricultura en la formació social resultant d'aquest procés. Oposició no només a causa del deteriorament de les seves condicions materials de vida que en el transcurs d'aquest procés patia la pagesia, sinó també a causa de la profunda frustració que se li infligia. En efecte, per als qui la sofrien en major grau, les injustícies i les misèries de l'Antic Règim no tenien per objecte preparar l'accés a un estadi superior de l'evolució històrica, la societat capitalista; l'alternativa a l'Antic Règim, és a dir, o la seva negació, només podia ser el projecte igualitari d'una monarquia paternal on haguessin desaparegut els intermediaris entre el rei i els seus súbdits, treballadors lliures, propietaris de les seves terres i les seves collites. L'utopisme del projecte, és a dir, la manca d'una estratègia precisa per fer-lo realitat, no disminuïa el seu atractiu. Però, amb el triomf liberal, fins i tot aquesta utopia va ser

27. Encara que, referint-se al cas de França, L. Accati assenyala que la rebel·lia de vendeans i chouans implicava, en el moment de l'aparició de l'estat que ella al·lomena «estat burocràtic», la proposta de fet d'una alternativa descentralitzadora, d'un tipus de desenvolupament econòmic i d'una forma de vida contraposats als que els liberals imposaven (cf. art. cit. p. 1094).

EL CARLISME

arrabassada a les masses pageses; confiscada per la burgesia, la liquidació de l'Antic Règim no va significar la seva negació, sinó justament la seva prolongació en un angoixant horitzó de subordinació i desigualtats més grans.

* Aquest text està extret del llibre *Liberalismo y rebeldía campesina*, Barcelona, ed. Ariel, 1976, pp. 7-31. La traducció ha estat revisada per l'autor.

CRISI CAMPEROLA I REVOLTA CARLINA

Josep Fontana

Durant molts anys els historiadors han utilitzat interpretacions molt superficials del fenomen carlí. El centre d'aquestes explicacions era la persona de l'infant Carles Maria Isidre, amb les seves virtuts o els seus defectes —tot depèn de la tendència de l'autor— que haurien bastat per explicar que un poble senzill —o fanàtic, segons el gust de cadascú— el seguís cegament.

Fins i tot persones tan properes al carlisme com el pare Suárez Verdeguer —un dels fundadors de l'Opus— cometien la insensatesa de recollir de Pirala la història de l'enuig entre la infanta Carlota i les seves cunyades portugueses —la dona de Carles i la seva germana, la princesa de Beira— per explicar que així van néixer les divisions al si de la família reial que serien causa fonamental de la guerra civil. La cosa és prou coneguda: en sortir de Cadis, el primer d'octubre del 1823, per anar al Puerto de Santa María, on Angulema esperava la família reial «alliberada» del jou constitucional, les dues portugueses s'havien posat d'acord amb la reina per dur, sota les túniques, vestits de grana llampants amb flors de liri borbòniques brodades d'or. La malaurada infanta Carlota, a qui no li ho havien advertit, va fer un ridícul vergonyós. La història és autèntica, però poc transcendent. Si el carlisme hagués hagut de néixer per enuigs de dones, hauria sorgit el 1829, quan Ferran VII es negà a casar-se amb la princesa de Beira, malgrat la insistència

amb què li ho demanaren. Cal, però, comprendre el pobre home. Després de molts anys de viure amb una alemanya devota, freda i avorrida, volia un xic de diversió. Si recordem que el 1816, quan Ferran va casar-se amb Isabel, germana de la princesa de Beira, li havien posat a la porta del palau un paper que deia: «*Fea, pobre y portuguesa... ¡Chúpate esa!*», cal imaginar amb quin ànim podia carregar ara amb la germana, una dona de prop de quaranta anys, vídua, intrigant i del morro fort: una «carrossa». Va estimar-se més, i és difícil de blasmar-lo per això, una napolitana jove, alegre i ben plantada, a la qual escrivia cartes d'enamorat on l'anomenava «*pichona mía, gachona mía, pimpancho, resalada*», i li deia coses com «*el corazón me hace pititití, señal que me muero por titití*». Aquestes coses no se li podien escriure a la princesa de Beira. Tot plegat, però, no és gaire seriós i, sobretot, té poca cosa a veure amb el naixement del carlisme.

Fa uns anys els historiadors començaren a fixar-se menys en l'infant i en les seves dones —la de Beira va acabar també casant-s'hi— i més en aquells que combateren per la seva causa, i descobriren que hi havia un component social, de lluita camperola, que explicava molt millor el fet que tants homes s'haguessin jugat la vida sota les banderes del carlisme. I de l'extrem d'abans es va passar al contrari, especialment per part dels historiadors carlins, que començaren a dir que sempre havien estat enemics del capitalisme i que van fer del pretendent Carles Maria Isidre alguna cosa així com un apòstol del socialisme autogestionari, abans i tot que s'inventés la cosa.

Penso, però, que ens convé de distingir entre «el partit carlí» —el nucli de cortesans, militars, eclesiàstics i altra genteta que s'organitzaren per lluitar per un canvi polític a Espanya— i, d'altra banda, les masses camperoles que els seguiren en la lluita contra un enemic comú. El que voldria fer, en aquestes pàgines, és formular algunes hipòtesis sobre els orígens respectius

de cada un d'aquests dos components, avançant raonaments que em proposo de desenrotllar més àmpliament en el futur.

El partit carlí nasqué el gener del 1824. Recordem què havia passat en els dos mesos anteriors, des de l'arribada a Madrid de Ferran VII, restablert com a sobirà absolut per l'exèrcit francès. Ferran havia acceptat un govern ultra, presidit pel seu confessor, Víctor Damián Sáez, però les potències de la Santa Aliança no hi estaven d'acord, perquè temien que aquests ministres podien provocar, pel seu extremisme i la seva incompetència, una nova resposta revolucionària que els obligaria a intervenir de bell nou. Mentre Chateaubriand trametia, al seu ambaixador a Madrid, instruccions arrogants i estúpides, en què li deia que fes o desfés a Espanya allò que li vingués de gust, que per això era l'amo, va ser l'enviat del tsar, Pozzo di Borgo, qui va forçar Ferran a engegar Sáez i li proposà els noms d'un seguit d'absolutistes moderats per formar un nou govern, que començà a actuar el desembre del 1823. En tota aquesta operació, Pozzo guanyava, a més, deixar un equip d'homes agraïts a Rússia, amb Ugarte, que estava a sou del tsar, en bona posició per tal de controlar-los.

A Ferran se li acudí aleshores una idea genial. Havia destituït els vells ministres i acceptat els nous, com se li havia demanat. Però, al mateix temps, restablí el Consell d'Estat, on s'integrarien els nous ministres, tres dels vells i un seguit d'altra gent, començant per l'infant Carles, d'inequívoca filiació ultra. De manera que els ministres, que només podien reunir-se per deliberar conjuntament en el si del Consell d'Estat, es veurien obligats a votar les propostes que elevaven el rei dins d'una entitat on hi havia un predomini ultra. Dit d'una manera més senzilla: Ferran acceptava un ministeri moderat, però el subordinava a un superministeri ultra. L'invent era enginyós, però no podia funcionar.

Mentre els ministres discutien amb els ambaixadors de la Santa Aliança les condicions en què havia de fer-se l'amnistia que aquestes potències exigien, el Consell d'Estat deia que no s'havia de parlar d'amnistia, i els paralitzava. El 29 de desembre del 1823 l'infant Carles atacà a fons en una exposició on afirmà que qualsevol que aconsellés Ferran que signés una amnistia «*más es protector y agente de los enemigos de V. M. que un fiel vasallo suyo*» —la qual cosa equivalia a qualificar de traïdors els ministres. I el canonge Rojas Queipo reblava aquest atac contra els moderats dient: «*Estoy al cabo del infernal plan secreto proyectado ha muchos años para destruir en toda la Europa, y después en todo el mundo, a la religión y los reyes, aparentando defenderlas y sostenerlas con leyes sabias, justas y benéficas.*» Prova que la interpretació que dono de la naturalesa d'aquest Consell d'Estat és correcta ens la dóna l'acta d'aquesta mateixa sessió, on s'afegeix que van tenir lloc «*varias disputas entre el ministro anterior y el actual*».

El 21 de gener de 1824, després d'haver deixat passar tres setmanes des d'aquesta conflictiva reunió, tornà a convocar-se el Consell, que ara havia d'ocupar-se d'un afer que semblava de tràmit, ja que només tenia una resposta possible. Els francesos exigien que se'ls reconegués un deute de 34 milions de francs per les despeses de la seva intervenció, i amenaçaven, en cas contrari, amb retirar les seves tropes i deixar el Govern espanyol indefens. Doncs bé, els ultres s'hi van negar i es van entestar a barrejar en la discussió qüestions de fons com eren la necessitat d'accentuar la duresa de la repressió, el restabliment de la Inquisició i d'altres per l'estil. Al mateix temps, el seu periòdic, *El Restaurador*, publicava atacs duríssims contra els moderats, que anaven des d'afirmar que eren pitjor que els revolucionaris, fins a la clara incitació al cop d'estat.

Així no es podia seguir. Ferran havia de triar entre conservar el Govern moderat i deixar-lo actuar, encara que fos estre-

tament vigilat, o engegar-lo i donar de bell nou el poder als ultres. Com que no s'atrevia a fer això, per més que en tenia ganes, deixà de reunir el Consell d'Estat, creà un consell de ministres i suspengué la publicació d'*El Restaurador*. Per als ultres, la cosa era clara. Ferran els allunyava del poder: era el seu enemic. Des d'aquest moment començaran a pensar a substituir-lo per Carles, que ha assumit la defensa del seu programa. No era cap secret; ho deien fins i tot els periòdics francesos d'aquells dies. Més interessant encara és el testimoni de l'ambaixador prussià, Roher, en un despatx del gener del 1824: «Els reialistes creuen avui que tenen dret a revoltar-se contra el favorit Ugarte i el seu ministeri, com el 1808 contra Godoy; igual que aquest era aleshores l'enemic de Ferran, Ugarte ho és ara de Carles i aquest darrer és avui l'hereu de la Corona, com aleshores ho era Ferran.» La comparació és prou transparent, perquè cal recordar que el 1808 el cop no va limitar-se a fer caure Godoy sinó que, de passada, destronà Carles IV. No poden tenir altre sentit les al·lusions a la condició d'hereu de Carles, en uns moments en què ni Ugarte —que difícilment podia ser comparat amb Godoy— ni cap altre no estava pensant a allunyar Carles o a trobar fórmules successòries que el perjudiquessin. Allò que s'intenta de tapar amb un antecedent històric discutible és un projecte de destronament.

Per què s'enfrontaven aquests dos sectors absolutistes? Què separava els ultres dels moderats? La resposta és senzilla. Els moderats pensaven que en la societat espanyola s'havien produït uns canvis irreversibles i que, conseqüentment, calia fer un mínim de reformes per tal que l'absolutisme resultés viable i subsistís. I tenien tota la raó. D'altra banda, els ultres pensaven que no s'havia d'admetre cap mena de canvi, perquè, un cop iniciat el camí de la reforma, seria impossible d'aturar-se i s'acabaria liquidant l'absolutisme i, amb ell, bona part de l'ordenació social vigent. I també tenien tota la raó. Allò que els se-

parava, per tant, no eren diferències de grau en les respectives fervors absolutistes, ni que els uns fossin més o menys tolerants que els altres. Era el fet que proposaven dues estratègies polítiques alternatives, totalment incompatibles. Els ultres no podien imposar la seva si no tenien la totalitat del poder, i necessitaven obligar Ferran a nomenar un govern enterament dels seus, com el que havia estat destituït el desembre de 1823. Ho intentaran, ja sigui per la intriga de palau, ja pel camí de la intimidació del rei mitjançant una successió d'insurreccions contra el Govern que seran organitzades, estimulades i, allò que és més important, pagades per ells. Més enllà de la intimidació restava el destronament de Ferran i la coronació de Carles. No és difícil de veure que s'hi ha pensat almenys des de la fi del 1823, encara que els crits de «Visca Carles Cinquè!» hagin estat infreqüents, per tal d'evitar el desconcert que podien produir, venint com venien de gent que sostenien que el poder reial emana de la divinitat.

Si el tret fonamental dels ultres és la «frenada», més que el simple immobilisme, s'entendrà que el sol programa polític i ideològic a què pot donar lloc aquesta posició sigui de caràcter netament «reaccionari», en el sentit literal de la paraula, o, si ho preferiu, contrarevolucionari. El nucli ideològic de la literatura ultra no ha canviat en cinquanta anys. Quan els escriptors de l'«ominosa dècada» citen les autoritats en què es basen, remeten a la literatura polèmica adreçada contra l'experiència liberal de Cadis, que, al seu torn, no era altra cosa que un reflex provincial de la literatura contrarevolucionària europea del segle XVIII. Aquests deu anys darrers del regnat de Ferran VII són pobres en obres doctrinals: no tenen polemistes com els Vélez o els Alvarado. I els pocs que ara surten —els Asensio o els Gómez Hermosilla— tindran molt poc ressò.

Això és degut al fet que saben que la lluita ideològica adreçada al públic cultivat està perduda i que ara els toca, en canvi, de

combatre en un terreny que fins al 1820 no semblava amenaçat: el de les classes populars, que han estat les receptores de l'extraordinària tasca propagandística feta pels liberals de 1820 a 1823, mitjançant fullets, diaris, romanços i representacions teatrals, i que esdevenen menys sensibles que abans a la direcció ideològica del rector o del «missioner». Els polemistes d'aquests anys ho diuen clarament. Els liberals han fet una «guerra de papers» i cal imitar-los o tot està perdut. El públic al qual s'adrecen ara, explícitament, és el de «pagesos i menestrals», que són qualificats com «la part més sana i nombrosa del regne». *El Restaurador* dirà: «*Vimos en la guerra pasada que los más leídos fueron los que erraron y el pobre paisano con el catecismo supo más que ellos.*» Cal reforçar els sentiments d'aquesta «part sana» del poble, convencent-la que el seu «instint» és allò que realment val i no la «ciència» dels liberals.

Els llibres no són bons. Els pare Bou incita els bons catòlics a llençar-los al corral, seguint l'exemple de l'«ama» del Quixot, o a cremar-los a la plaça pública, com els cristians d'Efes. Un frare que publica a Tortosa ens diu que ell cremaria els llibres amb els seus autors «*y mezcladas las cenizas, hacerlas tragar a sus lectores.*» Un altre afegeix que ell penjaria els lectors i tot. Alguns fan la distinció entre bon i mal coneixement; són el més il·lustrats. Però n'hi ha que, com el frare que hem esmentat més amunt, consideren que tot coneixement és potencialment dolent. «*Así como los cuerpos humanos enferman muchas veces por lo que solemos llamar demasiada salud, de un modo semejante perecen las sociedades por un exceso de ilustración.*» I després d'això farà la lloança de la destrucció de la cultura romana pels bàrbars, tot dient-nos que «*esta falta de conocimientos naturales ocasionada por las continuas guerras de los pueblos fue compensada felizmente por los progresos que hizo la fe del crucificado.*» D'on es dedueix que cal fonamentar la ignorància per tal d'estendre la fe.

Per facilitar aquesta destrucció del coneixement, una censura brutal i estúpida, que arriba a prohibir l'*Atala* de Chateaubriand. Però com que encara no en tenien prou amb la censura oficial, els bisbes organitzen la seva, que porta a l'índex de llibres prohibits, en aquests anys en què la Inquisició no funciona, un total de tres-centes cinquanta prohibicions noves, bona part de les quals de l'obra completa d'un autor, entre els quals destaca la de l'arquebisbe Simón López, de València, que el 1829 té la santa barra de prohibir totes les obres de teatre que es representaven en aquells anys —és a dir, totes les que havien passat la censura oficial—, incloent-n'hi de Lope de Vega, de Calderón o de Tirso de Molina. El 1827 es demana que tots els llibres que entrin a Espanya siguin lliurats al bisbe més proper per tal que faci cremar tots els que no li agradin, *«sin otra apelación o juicio secular»*, i que no es permeti l'entrada al país d'altra cosa que dibuixos de flors, mentre que caldrà *«prohibir absolutamente la de cuadros, abanicos, cajas, anillos, relojes, sellos, colchas, pañuelos y otros cualesquiera géneros [...] en que se hallen retratadas o pintadas figuras humanas, o presentes emblemas o inscripciones, aunque sean de sólo iniciales»*.

Era obligat que aquesta gent es preocupés de l'ensenyament. El programa ultra es concreta, en el terreny de la universitat, en la depuració dels professors, vigilància dels que acceixin a la docència i control rigorós de les matèries explicades, per mitjà de textos obligatoris que han de seguir-se literalment. La llei dirà: *«Todas las enseñanzas públicas y privadas serán uniformes, explicando los catedráticos y aprendiendo los cursantes, las ciencias por los autores que señale el gobierno para cada una.»* La depuració arriba a extrems tan ridículs com el d'anul·lar els títols concedits entre 1820 i 1823 perquè els manca el jurament *«de defender el misterio de la Purísima Concepción de la Virgen María»*. Les societats d'amics del país són mal vistes —l'Ajuntament de Betanzos diu que això de so-

cietat és «voz mirada actualmente como sinónimo de reunión clandestina» — i les acadèmies de ciències, tancades. El control és encara més estricte en el cas de les escoles de primeres lletres. El Reglament del 1825 fixa les matèries, el tipus de lletra que s'usarà, les oracions que cal resar i fins i tot el que han de fer els nens en sortir, i encomana als mestres que vigilin «*que en saliendo no se paren en las calles y se vayan derechos a besar la mano de sus padres o tutores*». Les nenes aprendran poc: a llegir «*por lo menos en los catecismos y escribir medianamente*», a més, com era d'esperar, de cosir i brodar. Pel que fa al reclutament dels mestres, bastarà que diguem que una de les condicions que se'ls exigeix el 1825 és «*una información legal de limpieza de sangre*». No ha de sorprendre que Gaietà Ripoll, el mestre català que ensenyava els nens pobres de l'horta de València, fos executat, perquè era, en opinió del nunci, «*un deísta fanático*» i, per empitjorar-ho, pacífic i desinteressat.

Aquest immobilisme cultural —o, millor dit, aquest intent d'anar endarrere, eliminant els avenços dels darrers anys— era l'altra cara de la moneda de la posició política dels ultres. Ni la monarquia absoluta podia subsistir sense un consens que el liberalisme havia desgastat greument, ni la persistència de l'ordre ideològic tradicional era possible sense aquest suport militant de la monarquia. No pas perquè aquest fos un règim fort, ans al contrari, perquè era una piràmide de poders delegats que deixava en mans de les oligarquies locals el control del seu entorn, auxiliades per una força descentralitzada: els voluntaris reialistes.

Caldria parlar llargament dels voluntaris reialistes: d'aquesta forma de populisme en què encarnava l'enfrontament de pobres i de rics —la major part dels rics passaven per liberals— legitimat per la sanció de l'Església. Els ambaixadors francesos, que tenien més experiència d'aquestes coses, es preocuparen d'assenyalar que els voluntaris eren més revolucionaris,

potencialment, que les velles milícies del constitucionalisme, que, al cap i a la fi, estaven integrades per homes mitjanament acomodats i no per «proletaris», com ho eren bona part dels voluntaris: marginats de les grans transformacions econòmiques del temps, artesans sense treball a causa de la competència de la indústria moderna, pobres urbans als quals els cossos converteixen en persones importants en donar-los un sou, armes, algun poder i un nou sentit de dignitat. I, en certa mesura, camperols arruinats per la crisi (o per la càrrega dels impostos, que ja veurem que vol dir el mateix).

El que ara m'interessa és, especialment, el cas dels camperols. Entre els ultres —els carlins més tard— i els camperols hi ha, sobretot, coincidència en la lluita contra un enemic comú: contra un govern que esclafa els pagesos amb càrregues fiscals molt dures, com havien fet abans els del liberalisme, amb la qual cosa els sembla que siguin els mateixos —que és justament allò que els ultres volen que pensin. Tampoc no s'ha de menysprear el fet que els camperols, que tenen grans dificultats per crear formes d'organització d'una certa amplitud i per formular les seves reivindicacions en termes de programa polític, trobaran un avantatge considerable en l'aprofitament de l'aparell organitzatiu dels ultres i en l'adopció de la cobertura ideològica que els facilita l'Església. Sols no poden emprendre altra cosa que revoltes locals; enquadrats pel carlisme arribaran a protagonitzar, amb esperances més o menys fonamentades de victòria, una guerra civil.

El drama dels camperols rau en el seu aïllament com a grup social. La majoria dels liberals no han entès els seus problemes, com ho demostra la ineptitud de la política agrària que han fet. Un exemple patètic d'aquesta incomprensió són les *Cartas bornesas* de Telesforo Trueba y Cossío. Amagat a Bornos durant la reacció de 1824, Trueba veu els camperols en termes que defineixen bé aquesta frase: «*En las palabras miseria, ignorancia,*

superstición y fanatismo está encerrada la historia de Bornos.» És a dir: tres paraules que expressen valors culturals —ignorància, superstició, fanatisme— i només una —misèria— que es refereix a la seva situació objectiva. I és que aquests liberals, com els il·lustrats del segle XVIII abans que ells, pensen que la instrucció ho pot resoldre tot. Trueba no sembla haver-se adonat que la misèria dels homes de Bornos s'ha agreujat recentment com a conseqüència de l'explotació feudal, ja que el seu senyor, el duc d'Alcalá, els ha arrabassat les terres comunals. No ens parla de la guerra que sostenen els camperols contra el duc, i no és gens segur que, si se n'ha assabentat, s'hagi sentit del cantó dels explotats.

No és que els apostòlics entenguin millor els problemes agraris. Quan en parlen globalment els surt la pura reivindicació del vell feudalisme, definit com a *«pactos dulces y humanos, protestas de prestarse mutuamente ayuda el poderoso y el pobre»*, que no sembla que sigui l'opinió que tenien els pobres, sinó la justificació interessada dels poderosos. La propaganda ultra es limita, de cara als camperols, a arguments conjunturals, com els que fan referència a la duresa dels impostos (sense que s'entretinguin a explicar com s'ho manegarien ells, si manaven). Aquest mateix recurs a una crítica tan parcial reflecteix el caràcter merament negatiu de la coincidència entre els uns i els altres, que es basa en la lluita contra un enemic comú, i no implica, en canvi, un projecte social compartit. Per omplir els forats que aquesta absència de programa deixa, el paper de l'Església és imprescindible. Els liberals són malvats, ja que s'oposen a l'Església —la veritat és que l'Església s'oposa al liberalisme—, i això significa anar contra la religió. El cel els és contrari i es posa al costat dels bons. Durant el Trienni Constitucional la Península ha estat castigada amb una terrible sequera. Ha bastat la caiguda del règim perquè tornés a ploure. És veritat que l'estiu següent tornà a ser sec, però sempre es po-

dia explicar dient que el cel els castigava per no haver restablert la Inquisició.

Això no significa, però, que els camperols siguin una massa estúpida, manejada pel clergat com els plau, ans al contrari. La prova és que aquest mateix clergat no els podia convèncer, en aquests anys d'aliança, per tal que paguessin els delmes puntualment. La defensa integrista de la fe expressa en el món rural elements d'un marc d'«economia moral» —si se'm permet d'usar el terme thompsonià— i els ajuda a legitimar les seves reivindicacions específiques, de classe.

Parlo d'un malestar engendrat en els camperols per una crisi de caràcter econòmic. Però he d'advertir que no em refereixo ara al problema més ample de la lluita a llarg termini contra la introducció de formes capitalistes del segle XIX que, en provocar un ràpid empitjorament de la seva situació, portà un sector dels camperols a participar en el combat contra l'absolutisme moderat, en la dècada de 1824 a 1833, i a la Primera Guerra Carlina, més endavant.

Segons la meva opinió el fenomen de la caiguda dels preus agrícoles que es manifesta a Europa a la fi de les guerres napoleòniques, i que durarà fins als anys trenta del segle XIX, està estretament relacionat amb les transformacions que han tingut lloc a les agricultures europees avançades. És fàcil de veure que la caiguda dels preus ha estat compensada pels augments de la producció —en casos com el de França— o per la disminució dels costos —en casos com el d'Anglaterra, que entrarà ara en la segona fase de la seva revolució agrícola. I si bé aquests canvis poden dur aparellades conseqüències pertorbadores —a Anglaterra, la disminució dels costos ha estat obtinguda en bona mesura gràcies a la mecanització, la qual cosa ha significat homes sense treball, malestar social, destrucció de màquines i revolta—, no sembla que es pugui dir que, en línies generals, l'agricultura d'aquests països més avançats n'hagi sortit perjudicada.

¿Què passa, però, si la caiguda dels preus es transmet pels camins del comerç internacional a un país com Espanya, on no han tingut lloc la mena de transformacions que han fet possible que França o Anglaterra s'adaptessin a la nova situació, on no hi ha hagut augment de la producció ni disminució dels costos? És clar que la crisi ha atès la Península. En quinze anys, a partir del quinquenni 1814-1818, el preu del blat i de l'oli han baixat a la vora d'un 50 %, el de l'aiguardent en més d'un 60 %. Les dues vies per les quals aquesta crisi s'ha estès a Espanya són fàcils de destriar: inicialment, l'arribada d'importacions de cereals a baix preu, que han col·lapsat els mercats locals; la segona ha estat el descens de les exportacions agràries, que en els casos de l'aiguardent i de la llana ha arribat a atènyer proporcions catastròfiques.

Per tal d'entendre com hi repercuteix la crisi, cal examinar la forma en què es distribueix el producte —la collita— d'aquestes economies familiars camperoles que dominen l'agricultura espanyola. Hi ha cinc grans sortides: tres en producte, una quarta que pot ser parcialment en producte o en diner i una cinquena que sempre és en diner. Les tres sortides en producte són: la llavor —que en el cas del blat, cultiu fonamental, és d'una sisena part de la collita, o sigui entorn d'un 16 %—; els pagaments al sector senyorial, que són molt diferents segons els llocs, i que poden oscil·lar des del mínim del 13 %, que representen el delme i la primícia, fins cap a la vora d'un 40 %, com en llocs del País Valencià; finalment, l'autoconsum, difícil de mesurar però que mai no pot baixar d'uns mínims de subsistència. Aquestes tres sortides no són afectades en absolut per la caiguda dels preus. La quarta és la part que s'usa per tal d'adquirir altres productes de consum, comprats amb diners o obtinguts per intercanvi directe. És una part molt elàstica i que pot adaptar-se a les necessitats del moment. Però hi ha la cinquena sortida, no gens negligible, que només pot pagar-se en diner: els impostos.

¿Què vol dir per al camperol que el preu dels seus productes hagi caigut a la meitat en el transcurs d'aquests quinze anys? No vol dir res pel que fa a les necessitats de la seva subsistència o a les relacions que manté amb el marc senyorial de la societat. Però vol dir, en canvi, que necessita vendre el doble dels seus productes —el doble de blat, de vi o de llana— per tal de continuar pagant uns impostos que no han baixat en la mateixa mesura que els preus, perquè un Estat proper a la fallida no s'ho pot permetre. O, dient-ho en termes de producte físic, que són els termes en què raonen les unitats econòmiques camperoles: que la càrrega dels impostos —mesurada en blat, vi o llana— s'ha doblat en aquests anys. I si la situació ja no era bona abans —que no ho era—, és clar que ara pot arribar a ser insuportable.

Quin remei hi ha, contra això? El més elemental —el primer que se'ls ha d'acudir— és negar-se a pagar. La revolta antifiscal —per més que se'ns aparegui tenyida amb matisos diversos— ha estat la primera rèplica camperola. Vegeu, si no, la resposta que obtenen els homes que investiguen la insurrecció de Bessières quan demanen per l'aixecament que havia de produir-se al Camp de Tarragona: *«Por la escasez de numerario que sufren por causa de las enormes contribuciones [...] son numerosos los realistas que hay en el Campo de Tarragona y en el Priorato que están prontos a defender la causa del rey [...]. No pudiendo pagar las contribuciones, ni teniendo que comer, saldrán con más facilidad a la defensa de S. M., si se les paga conforme está mandado.»*

Però la revolta antifiscal fracassa: una revolta que es presenta en forma d'aixecament contra el Govern, enquadrada i finançada pels ultres, aspecte, aquest darrer, de molta transcendència —advertiu això del «*si se les paga*»—, ja que les insurreccions acostumen a iniciar-se quan acaba la sega i amb els mateixos participants en aquesta feina, que perllongaran els seus dies de treball lluitant a sou a la guerrilla.

Fracassada la revolta antifiscal, quin altre remei resta? Una anàlisi de les sortides del producte que abans hem esmentat demostra que no es pot reduir la part dedicada a llavor, ni la destinada al consum propi, si es vol continuar sobrevivint. La part destinada a adquirir altres productes no basta. No resta altre remei que deixar de pagar al sector senyorial —delmes, drets, censos, parts de fruits...— i portar aquesta part al mercat per tal de fer més diners. Penso que és això, justament, el que ha passat entre 1823 i 1833.

Si aquest model interpretatiu és correcte, hauran de verificar-se dues conseqüències: que en aquests anys hagin minvat els delmes i els drets senyorials i que, en contrapartida, hagi augmentat la comercialització interior de productes agraris. Les dues coses es poden comprovar. En el cas del delme, la caiguda és prou gran i fàcil de documentar; en el dels drets, els exemples catalans i valencians ens parlen de fortes disminucions a les subhastes, fins i tot després de prendre en compte la caiguda dels preus del blat. Pel que fa a la comercialització interior, bastaria recordar que, llevat de períodes molt breus, s'ha pogut mantenir la prohibició d'importar cereals estrangers establerta durant el Trienni, perquè el proveïment interior ha estat suficient. Les xifres de tràfic per terra i de navegació de cabotatge disponibles ho confirmen clarament: en el port de Santander, les quantitats de farina embarcades cap a Catalunya es multiplicaran per deu entre 1824 i 1830.

Ara bé, allò que aquest model ens indica és la via «normal» per la qual els camperols han après de substituir la revolta contra el Govern pel desmuntatge de l'economia senyorial i per una major integració seva en el mercat. A mi em sembla que aquest model explica per què el carlisme no ha estat un fenomen general, ni en les parts d'Espanya on domina l'economia camperola —és a dir: a l'Espanya de la petita explotació familiar. Però, en sentit contrari, explica també que allà on això no

ha funcionat, per la dificultat d'integrar-se en el mercat, o bé on hi ha unes circumstàncies addicionals que empitjoren la situació, la vella sortida de la revolta antifiscal, perllongada per la Primera Guerra Carlina, s'ha mantingut en vigor. Això s'ha esdevingut, per exemple, a bona part de la Catalunya interior, que obtenia diners gràcies a la comercialització de l'aiguardent i que ara no troba demanda d'aquest producte en el mercat interior espanyol: la seva adaptació a produir vi comú per a l'exportació serà lenta i difícil. Ha fallat també a les anomenades províncies exemptes, on el nou règim significava l'abolició d'un sistema fiscal i duaner favorable. L'entestament en la solució armada es dona allà on no es veuen altres sortides alternatives de la crisi. Prenguem el cas de Santander. ¿Per què no hi ha hagut ací, en un terreny admirablement adaptat per a la guerra de guerrilles, una resposta insurreccional carlina comparable a la de Navarra i a la del País Basc? Perquè la Muntanya tenia dues vàlvules reguladores: l'activitat d'exportació de farines per Santander, en plena prosperitat durant aquests anys, i l'emigració d'homes cap a la Meseta, i en especial cap a Madrid.

Cada cas haurà de ser analitzat en concret, i caldrà afegir, a més, tot un seguit d'elements addicionals, com la mena de relacions que s'estableixen entre camp i ciutat, que ha pesat prou a Catalunya i al País Basc, per mencionar-ne només dos exemples. El resultat final em sembla que ens donarà un mapa que ha de mostrar-nos que l'arrelament del carlisme s'ha donat especialment allà on hi havia hagut un cert grau d'adaptació a unes primeres formes de comercialització, que ha estat destruïda pels canvis que han tingut lloc en el primer terç del segle XIX, i on la nova estructuració de l'economia espanyola no ha ofert solucions alternatives a curt termini. Veurem, per exemple, que el carlisme no acostuma a donar-se a les zones camperoles més pobres, sinó a les empobrides, que és tota una altra cosa. O si-

gui, en aquelles que, per una raó o altra, conegueren una certa mesura de prosperitat al final del segle XVIII i no van poder conservar-la.

Al dietari de Martí Vidal, del mas Gallardes, que ha estudiat Pere Pasqual veurem que la guerra carlina és interpretada en termes dels problemes locals, sense gaires mencions de principis, de reis o de ministres. Els liberals són per aquest camperol els grups que surten d'Igualada per tal de perseguir carlins, endur-se'n el capellà pres o forçar els camperols a pagar els impostos. Els carlins són els bandolers que recorren la muntanya, s'emporten igualment els camperols per tal de fer-los pagar, i els roben i estimben els animals. Ni un sol nom de cap polític o militar. Ni Carles, ni Cristina, ni Zumalacárregui, ni Cabrera, ni Espartero, ni Mina no són mencionats. Fins i tot quan parla de la mort de Ferran VII, la situa al 1834; és l'any en què la guerra ha arribat a la seva contrada, i això és el que compta.

Uns camperols com aquest acabaran abandonant el combat i intentaran acomodar-se al règim liberal. Però fins i tot aquells que persisteixen en la revolta aniran trobant noves fórmules que expressen millor les seves demandes globals —el seu programa— i abandonaran gradualment el carlisme per prosseguir el combat —el mateix combat— sota noves banderes. Que les partides carlines i les republicanes col·laborin a Catalunya el 1848 no és fet contra natura, com podria semblar a un observador superficial, sinó una etapa en una evolució general que ha convertit bona part dels vells soldats carlins en guerrillers progressistes —mentre creuen en Prim— o republicans, més tard. Les zones on es desenrotllarà aquesta guerrilla —molt menys estudiada fins avui que la carlina— són les mateixes on havien lluitat ja els malcontents. Els homes, si no els mateixos, els seus fills. Durant el viatge de propaganda que Garrido i Reclus van fer per terres gironines cap al 1869 van trobar un d'aquests homes —antic combatent carlí convertit en repu-

blicà— que els diria que a l'Empordà es podien reunir fàcilment partides per tal de lluitar pels carlins o per la República. Ara bé, per la República a meitat de preu.

Una anècdota molt més recent, dels anys quaranta del segle XX, ens ho confirmarà. Acabada la Guerra Civil espanyola de 1936-1939, l'infant Jaume de Borbó, fill d'Alfons XIII, va demanar permís a Franco per tal d'anar a Compostel·la. En tornar, visità el lloc on havia caigut l'avió de Mola i on uns camperols treballaven en la construcció d'un monument a aquell general. Don Jaume va fer uns quants «números» reials i va manar que els donessin vint duros a cada un. El que va passar després, ens ho explica el secretari de l'infant: *«Cuando se alejó en dirección a los coches, les pregunté a los campesinos: “¿Saben quien es ese señor que les ha dado el dinero?” Y ante su gesto de ignorancia, les dije: “Es el hijo mayor del rey de España.” “¡Ah!” —dijo uno de ellos—, “¿entonces es el hijo de don Carlos?”»*

Suposo que, en una primera aproximació, aquesta anècdota podria semblar reveladora de la persistència de la fidelitat camperola a la «dinastia» carlina. A mi em sembla, però, que mostra tot el contrari. Perquè resulta que aquests camperols que se senten encara identificats amb els carlins i que associen a ells la defensa de les seves formes de vida i dels seus interessos de grup, ignoren que el fill de don Carlos havia mort deu anys abans. I que després d'ell hi hagué un altre «rei carlí» que ni era fill de don Carlos, ni va tenir cap fill... A aquests carlins el rei sembla importar-los ben poc. I és que una cosa era el carlisme dels partidaris de don Carlos i una altra cosa molt distinta el dels camperols.

* Aquest text prové d'una conferència pronunciada el mes d'abril de 1980 i publicada a *Recerques*, núm. 10, 1980, pp. 7-16.

**ALGUNES PUNTUALITZACIONS SOBRE
LA INSURRECCIÓ CARLINA AL PAÍS BASC:
L'ACTITUD DELS NOTABLES RURALS**

**Joseba Agirreazkuenaga
J. M. Ortiz de Orruño**

INTRODUCCIÓ

Pocs fenòmens sòcio-històrics es mostren tan envoltats de tòpics com el carlisme, interpretat durant molt de temps en el sentit etimològic primitiu. És a dir, com un moviment contrarevolucionari promogut pels partidaris del pretendent Carles de Borbó en defensa de la tradició. Per això massa sovint el fenomen carlí s'ha reduït a l'anàlisi de la justificació ideològica que li serveix de base, la versió més acabada i rànica d'un absolutisme teocràtic emparentat amb els moviments antiliberals i reaccionaris de l'Europa de la Restauració. Però al marge dels postulats doctrinals, la confluència en el si del carlisme de grups socials molt diversos, el seu particular arrelament a Bascònia o la seva posterior evolució afegeixen una gran complexitat a un fenomen d'àmbit nacional que encara ens falta molt per conèixer del tot.

No obstant això, l'abundant producció escrita sobre el carlisme gairebé no tracta d'aquestes qüestions. Contràriament, abunden les narracions dels principals episodis bèl·lics, les memòries més o menys autobiogràfiques d'importants caps militars i els pamflets de marcat caràcter apologètic, on la justificació de la supremacia moral i jurídica del legitimisme enfront del pervers i estrangeritzant liberalisme constitueix l'eix central de l'argumentació. D'aquí prové la insistència en la llui-

ta dinàstica —amb el corol·lari subsegüent de la defensa dels valors tradicionals recollits en la trilogia «Déu, Pàtria, Rei»— com a factor desencadenant de la insurrecció. Des del punt de vista liberal, tampoc no manquen les obres que presenten la dialèctica carlisme-liberalisme com una pugna ideològica entre la reacció i el progrés, encara que solen concedir un protagonisme determinant al factor religiós i a l'agitació clerical a favor de la sublevació. En la majoria de casos es tracta d'una literatura militant ideologitzada.¹

Sense trencar del tot amb aquests estereotips, la publicística basca ha posat més atenció en el paper que va tenir la defensa dels furs en l'alçament. Des dels liberals partidaris dels furs —variant local del moderantisme isabelí i fermes defensors d'un particularisme compatible amb la unitat constitucional—, gran part dels assagistes locals han fet de la qüestió foral el detonant de la contesa o, si més no, la causa principal de la seva llarga durada.² I no tant pel foralisme dels cortesans del pretendent Carles —d'altra banda, ferventment apostòlics, legitimistes i majoritàriament castellans—, sinó per la instrumentalització interessada i fratricida d'un sentiment molt més estès al país. Aquesta posició, però, dista de ser unànime. Mentre que uns han refusat el caire foralista del conflicte tot insistint en la llui-

1. El catàleg més complet sobre la literatura carlina continua essent el de BURGO, J. del, *Bibliografía de las guerras carlistas y de las luchas políticas del siglo XIX*, Pamplona, 1966.

2. Vegeu, per a tots, HORMAECHE, F. de, «De las causas que más inmediatamente han contribuido a promover en las Provincias Vascongadas la guerra civil», a *Revista de Madrid*, segona sèrie, volum I, 1839, pp. 336-361. Per a una interpretació més recent de l'estrany maridatge entre furs i contrarevolució, ARÓSTEGUI, J., «El carlismo y los fueros vasconavarros», a *Historia del Pueblo Vasco*, III, Sant Sebastià, s. a., pp. 71-135.

ta dinàstica i en la defensa de la religió com a úniques causes de la contesa, d'altres l'han magnificat fins a l'extrem de considerar la carlinada com el primer pas del poble basc per treure's el jou espanyol.³

D'acord amb la historiografia més recent, el primer carlisme constitueix la protesta de certs estrats socials contra les disfuncions introduïdes per la revolució liberal; protesta que, en el cas concret del País Basc, no es pot deslligar de la resistència camperola a la modernització de les estructures socio-econòmiques tradicionals.⁴ Però, per què el carlisme va arrelar amb tanta força en aquestes províncies?; que potser el descontentament era més gran aquí que a d'altres regions espanyoles? En qual-sevol cas, sembla que no es pot dubtar que, per gran que fos el malestar, sense el concurs actiu de la petita noblesa rural la protesta hauria quedat reduïda a una simple revolta. I en

3. La consideració de la contesa carlina com una guerra d'alliberament nacional, que posteriorment el nacionalisme assumiria com a article de fe, va ser exposada pel suletí CHAHO, J. A., *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des basques, 1830-1835*, París, 1836.

4. Tot i que encara són insuficients per realitzar una síntesi global i definitiva sobre el fenomen carlí, cal destacar els treballs de FERNÁNDEZ DE PINEDO, E., *Crecimiento económico y transformaciones sociales en el País Vasco, 1100-1850*, Madrid, 1974; FERNÁNDEZ ALBALADEJO, P., *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa: cambio económico e historia*, Madrid, 1975; BELTZA, *Del carlismo al nacionalismo burgués*, Sant Sebastià, 1978; EXTRAMIANA, J. M., *Historia de las guerras carlistas*, Sant Sebastià, 1979, 2 vol.; BARAHONA, R., *The making of carlism in Vizcaya (1814-1833)*, tesi doctoral inèdita, Princeton University, 1979; ARÓSTEGUI, J., «El carlismo y la guerra civil», a *Historia de España*, fundada per Ramón Menéndez Pidal i dirigida per José María Jover Zamora, t. XXXIV, Madrid, 1981, p. 70-139; COVERDALE, J. F., *The Basque Phase of Spain's first Carlist War*, Princeton, 1984.

aquest punt sí que es poden establir diferents comportaments regionals, des de la bel·ligerància més extrema a la inhibició més absoluta. Potser perquè en d'altres latituds no van saber o no van voler mobilitzar aquest descontentament contra el programa reformista, el fet és que només al territori basco-navarrès els nobles es posaren de manera decidida al capdavant de la insurrecció. A més d'alçar la bandera de la sedició, els notables rurals van dotar el moviment insurreccional de la indispensable capacitat organitzativa i de la necessària cohesió ideològica per fer del país el més ferm baluard carlí. Ara bé, cal demanar-se per què els «jauntxos» van cooperar amb el pretendent Carles i quins mitjans, ideològics i econòmics, van utilitzar per enquadrar, armar i dirigir les classes subalternes. Vet ací l'objecte d'aquest treball.

LA SOCIETAT BASCA A LA PRIMERIA DEL SEGLE XIX

A mitjan set-cents la societat basca era encara una societat essencialment agrària, tot i que els sectors comercial i industrial havien assolit un creixement notable. Independentment del règim de tinença de la terra, l'agricultura de la regió era en mans de camperols parcel·laris que feien servir exclusivament mà d'obra familiar, gairebé no disposaven del capital tècnic per cultivar les seves cinc o sis hectàrees i dedicaven la major part de la producció a l'autoconsum. Aquesta imatge admet algunes matisacions que, tanmateix, no distorsionen la visió de conjunt.⁵ La baixa productivitat i la fluctuació anual de les collites mantenien permanentment un sector ampli dels camperols a punt de fer fallida. La contrarietat més mínima posava el camperol a mans de l'usurer: no retornar els diners en el termi-

5. En relació amb l'estructura de la propietat, es poden distingir tres zones escalonades de nord a sud. La major concentració de propietaris es corresponia amb el vessant atlàntic, que produïa blat de moro, i que a

ni assenyalat significava perdre el ramat o, fins i tot, la finca que no estava protegida, cal entendre vinculada, contra la voracitat del capital comercial.

Malgrat el relatiu predomini d'una petita propietat, que no exclou l'existència de latifundis dispersos en una munió de parcel·les minúscules, la societat basca estava molt estratificada i fortament jerarquitzada, contràriament al que defensa un determinat corrent historiogràfic.⁶ L'estatus social era definit no tant per la condició nobiliària com pel patrimoni personal, ja que per exercir els càrrecs públics calia acreditar la possessió d'una quantia determinada de béns seents. Fortuna i noble-

grans trets englobava la totalitat de les províncies de Biscaia i Guipúscoa, el nord d'Àlaba i les valls pirinenques navarreses fins a la conca de Pamplona; més al sud, a les zones productores de blat d'Àlaba i la Navarra mitjana, els percentatges s'invertien a favor dels arrendataris. Tan sols a La Rioja alabesa i a La Ribera navarresa, comarques productores de vins que havien trencat el cercle de l'autoconsum i s'orientaven cap a una agricultura més comercialitzada, abundava la mà d'obra assalariada. Potser no fou una senzilla coincidència que, per bé que el carlisme va arrelar amb força allà on predominava la petita propietat, no es va mostrar tan vigorós allà on predominaven els jornalers, sens dubte els membres menys integrats a la comunitat camperola.

6. Sobre la inconsistència de l'igualitarisme, vegeu OTAZU, A. de, *El igualitarismo vasco. Mito y realidad*, Sant Sebastià, 1973. Si alabesos i navarresos estaven sotmesos des de l'antiguitat a la divisió d'estats, a Biscaia i Guipúscoa un procés accelerat de diferenciació social havia devaluat el privilegi de noblesa universal que s'havia aconseguit a la fi de l'Edat Mitjana. Quan el 1787 es va fer el cens de Floridablanca, la meitat de la població havia perdut l'estatut de noblesa i, al començament de la centúria següent, gairebé a tots els pobles d'aquestes províncies es feien llistes de nobles i plebeus, segons que explica HUMBOLDT, W. F.

solien anar plegades perquè quan mancava la primera no tardava a desaparèixer la segona. Com en tota societat pre-industrial, la jerarquització s'establia a partir de la relació amb la terra. Els grans terratinents que monopolitzaven els càrrecs més rellevants de l'Administració provincial, sovint amb títol nobiliari, ocupaven el vèrtex superior. A sota se situaven els nobles que vivien de les curtes herències, sovint carregats de deutes, tot i que alguns podien ser amos de molins i ferreries; líders naturals de la comunitat rural i, com a tals, vocals perpetus del municipi, llur influència social i ideològica era molt superior a la seva importància econòmica. En els llindars de subsistència i gairebé sense representació institucional, es movia una franja àmplia de petits propietaris no nobles, masovers i jornalers de condició molt diversa. Pobres, vagabunds i marginats en general ocupaven l'últim lloc de l'escala social.

Tot i que encara minoritaris, els sectors no agrícoles van anar agafant un protagonisme creixent al voltant de les viles industrials de l'interior o de les activitats comercials dels ports marítims i dels enclavaments duaners de l'interior. Respectables homes de negocis, comerciants a l'engròs, coneguts banquers, buròcrates i escrivans, juntament amb les dignitats eclesiàstiques i els propietaris absentistes, formaven un patriciat urbà que, massa sovint, canalitzava els beneficis cap a la compra de terres. Al seu costat, però sense confondre-s'hi ni pel nivell de rendes ni per la humil extracció social, hi podem distingir un actiu grup de gent dedicada a altres activitats, potser no tan honorables però no per això menys lucratives, com l'especulació de grans, el préstec usurer, l'arrendament de delmes o el coronament dels proveïments municipals. Petits botiguers, artesans, servents i postulants de tota mena ocupaven

von, *Los Vascos. Apuntaciones sobre un viaje per el País Vasco en la primavera del año 1801*, Sant Sebastià, 1975 (reed.), p. 86.

els estrats inferiors de la societat urbana. Amb una concentració immensa de riquesa, Bilbao, Sant Sebastià, Vitòria i Pamplona exercien una influència econòmica i cultural cada vegada més considerable sobre els camps dels voltants. Però, davant dels camperols, la ciutat s'alçava com un cos estrany, amb un sistema de valors diferent i fins i tot amb una llengua diferent.⁷ La tradicional rivalitat camp-ciutat en alguns casos va assolir caires dramàtics, com el 1804, quan els vilatans dels voltants prengueren Bilbao per assalt.

Aquesta complexa estructura social no era exempta de tensions, però tampoc no hi faltaven mecanismes institucionals i institucionalitzats per solucionar-les. Veritable constitució interna, el règim foral⁸ era alguna cosa més que un simple record de la ja llunyana integració de les províncies basques a la corona de Castella. Informal mecanisme d'administració territorial al servei de la monarquia, el règim foral era, així mateix, l'instrument mitjançant el qual l'oligarquia provincial assegurava el domini. Però també una mena de moral per tal com regulava les relacions interpersonals en sancionar els costums, els usos i les tradicions de la comunitat.⁹ Si des d'una perspecti-

7. Nombrosos testimonis indiquen el retrocés de l'èuscar des de mitjan segle XVIII. En vigílies de l'esclat carlí, l'eclesiàstic Agustín Pascual de Iturriaga va denunciar davant la Junta General de Guipúscoa el procés d'aculturació que estava patint el país i augurava que, si no s'hi posava remei aviat, «*nuestra lengua nativa [corre] hacia su total desaparecimiento*», cit. per. LASA, J. I i col·l., *Sobre la enseñanza primaria en el País Vasco*, Sant Sebastià, 1968, p. 151.

8. Seria més exacte parlar de règims forals, en plural, perquè les ordenances particulars d'Àlaba, Biscaia i Guipúscoa eren semblants, però no idèntiques. Navarra encara tenia una personalitat més acusada, ja que fins al 1841 va mantenir l'entramat jurídic-institucional propi d'un regne.

va sociològica el fur actuava com un element estabilitzador del món tradicional amb què s'identificava i li servia de referència, en el vessant més estrictament polític resultava imprescindible, tant per interpretar els esdeveniments exteriors com per dirimir els conflictes interns, perquè aquest règim privatiu operava en dos plans ben diferents. D'una banda, reconeixia l'existència de la Província, cos intermedi amb personalitat jurídica pròpia i dotat d'una certa autonomia funcional i amb capacitat per assumir la representació dels habitants davant del monarca; de l'altra, ordenava l'exercici del poder, en determinar tant les condicions necessàries per ocupar els càrrecs públics com les vies d'accés al govern provincial.

Els territoris d'Àlaba, Biscaia i Guipúscoa s'articulaven en municipis i germandats; dualitat que al mateix temps reflectia la configuració de dos àmbits administratius diferents, gairebé sense interferències entre ells. Mentre que els municipis es regien d'acord amb llurs ordenances sancionades pel Consell de Castella, del qual, a més, depenien orgànicament, els assumptes que afectaven el conjunt de la població quedaven en mans dels procuradors de la germandat. Amb l'excepció de Guipúscoa, on prevalia la representació proporcional, cada apoderat tenia un vot, i la voluntat de la província equivalia a la suma de les voluntats individuals dels procuradors reunits en junta general. Aquest rudimentari sistema de participació va ser qualificat per Larramendi, a mitjan set-cents, com «*un gobierno aristocrático mixto de democracia*». És a dir, com un règim decididament oligàrquic on només hi eren representats els notables rurals i el patriciat urbà, ja que la doble exigència d'acreditar una determinada quantia de béns seents —els milers— i de parlar i escriure correctament el castellà exclouïa gran part de la població.¹⁰

9. FERNÁNDEZ ALBALADEJO, P., «Guipúzcoa 1839-1868: La recomposición de una sociedad», a *Moneda y Crédito*, núm.155, 1980, pp. 42-43.

Aquesta exposició succinta no desmenteix la ductilitat del règim provincial per acomodar-se als interessos de la monarquia o a les pròpies necessitats de l'elit dirigent, ja fos per impuls de la mateixa legislació reial o pels acords presos en junta general. És clar que, en no tenir un fonament escrit suficientment ampli i sistematitzat, el fur podia donar lloc a interpretacions diferents, i fins i tot contradictòries, entre les diverses parts implicades. I és que, en paraules de Javier Corcuera, «allò que significa el fur a cada moment, allò que hi ha sota de la formulació abstracta "*defensa de los fueros*", són reivindicacions concretes, històricament mudables a mesura que les transformacions o crisis econòmiques alteren les necessitats dels diversos grups socials». Precisament, una d'aquestes crisis, d'efectes molt més greus que els simples transtorns econòmics, va comportar a la llarga la desintegració d'un model cultural basat en les relacions comunitàries i de veïnatge.¹¹

ELS EFECTES DE LA CRISI

La inflació desencadenada el darrer terç del segle XVIII va atiar el descontentament social. La pressió demogràfica va estimular la puja de les rendes agrícoles i va atreure capitals ocio-

10. Sobre el funcionament de les institucions forals, vegeu MARICHALAR, A., i MANRIQUE, C., *Fueros de Navarra, Vizcaya, Guipúzcoa y Alava*, Sant Sebastià, 1971, que en realitat és una reedició del volum II de la coneguda *Historia de la legislación y recitaciones del Derecho civil en España*, Madrid, 1861-1872, 9 vol.

11. Des del punt de vista antropològic, cal destacar els estudis d'ECHEGARAY, B., *La vecindad. Relaciones que engendra en el País Vasco*, Sant Sebastià, 1933; LEFEVBRE, Th., *Les modes de vie dans les Pyrénées Atlantiques Orientales*, París, 1933; CARO BAROJA, J., *Los vascos*, Madrid, 1949; ARPAL, J., *La sociedad tradicional en el País Vasco. (El estamento de los hidalgos en Guipúzcoa)*, Sant Sebastià, 1979; BEGUERIE, P., *Le Pays Basque, de la superstition à la religion*,

sos, moltes vegades a costa de la rompuda del sotabosc o de la privatització clandestina de comunals, que provocà la queixa freqüent entre els camperols més pobres. La posterior concate-nació de males anyades a la primeria de segle i l'increment brutal dels preus dels productes de primera necessitat van agreujar el malestar. La crisi, en principi rural, va afectar més tard l'artesanat urbà a causa del brusc descens de la demanda. També la siderúrgia, sens dubte el sector no agrari més important de l'economia basca, feia temps que patia la competència creixent dels ferros nòrdics, que, en ser tan barats, amenaçaven fins i tot de disputar el mercat peninsular al ferro basc.¹² A més, el cors britànic, primer, i, després, l'emancipació de les colònies americanes van reduir de manera notable el comerç marítim, amb una gran pèrdua per a les drassanes. Per si no fos prou, la descapitalització ocasionada per les guerres contra la França revolucionària —1793-1795 i 1808-1814— va fer que la situació esdevingués insostenible. Situació que no va millorar tampoc en acabar la Guerra de la Independència perquè, a la deterioració i la desorganització de l'estructura productiva, s'hi va afegir, com ja va indicar J. Fontana, l'increment de la pressió fiscal en una conjuntura deflacionista.¹³

L'aparició del bandolerisme a gran escala testimonia la magnitud i la intensitat de la crisi social que afectava el País

1982; DD.AA., *Lies et Passeries dans les Pyrénées*, Tarbes, 1985.

12. GONZÁLEZ PORTILLA, M., «La industria siderúrgica en el País Vasco: del *verlangssystem* al capitalismo industrial», a *Crisis del Antiguo Régimen e industrialización en la España del siglo XIX*, Madrid, 1977, pp. 117-181. BILBAO, L. M i FERNÁNDEZ DE PINEDO, E, «Auge y crisis de la siderometalurgia tradicional en el País Vasco (1700-1850)», a *La economía española al final del Antiguo Régimen*, Madrid, 1982, t. v, pp. 133-228.

13. FONTANA, J., «La crisis agraria de comienzos del siglo XIX y sus

Basc. Al marge de propostes més o menys irrealitzables, com la redistribució de la propietat de la terra defensada per J. A. de Zamácola,¹⁴ la classe dirigent va optar per solucions més expeditives per restablir l'ordre. Tot just acabada la guerra contra la Convenció, les tres diputacions provincials, cadascuna en el seu districte, van establir una policia rural per «*atajar los infinitos robos, muertes y heridas habidos de un tiempo a esta parte*». Les mesures repressives es van complementar amb d'altres de caràcter eminentment polític, i, a l'empara de la seva avantatjada situació institucional, els nobles van fer valer llurs privilegis estamentals per desviar cap a altres grups socials el cost de la crisi. Així, en molts ajuntaments basco-navarresos les *veintenas*, representació selectiva i minoritària dels veïns més rics, van substituir els consells oberts; a Àlaba, a més, es van reservar els càrrecs d'alcalde i de procurador de germandat, i els *honrados labradores* van quedar en una posició tan molesta que van oferir mig milió de rals a Ferran VII a canvi de l'ennobliment col·lectiu. Però, assabentats de l'oposició dels nobles, van reiterar les queixes «*en recurso que nos es forzoso hacer para desunirnos i separarnos absolutamente de los preceptos de Provincia en la que no tenemos representación, ya que nos sujetan contra todo derecho legal, solicitando finalmente nuevas leyes sin Fuero alavés por librarnos de una vez de tantos Reyezuelos cuantos son los nobles que nos hacen perder las almas y consumir las haciendas*».¹⁵

repercusiones en España» a GARCÍA SANZ, A. i GARRABOU, R. (ed.), *Historia agraria de la España contemporánea*, Barcelona, 1985, t. I, pp. 103-128.

14. ZAMÁCOLA, J. A., *Historia de las naciones vascas de una y otra parte del Pirineo septentrional y costa del mar Cantábrico...*, Auch, 1818, t. III, pp. 288-289.

15. Arxiu Provincial d'Àlaba, *Actes de la Junta Particular*, 6 d'octu-

Quasi simultàniament es va obrir un altre front conflictiu, aquesta vegada al voltant de les duanes. Pels responsables del Ministeri d'Hisenda, l'eliminació de les duanes interiors era no tan sols una qüestió fiscal, sinó també la condició indispensable per posar fi a les importacions incontrolades i protegir la indústria nacional. Però, davant de la impossibilitat d'assolir un acord amistós a causa de l'obstinació dels «jauntxos» en la defensa del lliure comerç,¹⁶ van decidir de forçar-los mitjançant la pressió econòmica. Per mitjà de diverses disposicions legals, el Govern va restringir la lliure circulació de moneda, va gravar els productes que entressin a Castella amb drets d'estrangeria i va prohibir el tracte directe dels ports bascos amb Amèrica, fins i tot després de la publicació del Reial decret del 1778. Els qui estaven interessats en el fàcil accés als mercats peninsular i colonial creien que el trasllat era inevitable per remuntar les dificultats econòmiques, i acceptaven la reforma de l'ordenació foral en aquest punt; però la seva opinió era minoritària a les juntes generals, que, dominades pels notables rurals, assumien com a propis els interessos dels consumidors. Aquesta divergència de parers va difuminar l'homogeneïtat mantinguda fins llavors entre comerciants i hisendats, les dues faccions del bloc dirigent. La ruptura es va confirmar en la mesura que els projectes esgrimits pels uns i els altres es presentaren com a alternatius, o el que és el mateix, com a excloents. La noblesa rural, ben protegida de la voracitat del capital comercial mitjançant la vinculació del patrimoni, pensava que era possi-

bre de 1818, f. 120.

16. Encara que el 1717 Felip V va decretar el trasllat de les duanes des dels ports secs de l'interior fins a la costa, al cap d'un temps va anul·lar aquesta resolució després d'esclafar una revolta provocada per l'augment de preus induït pels nous aranzels, FERNÁNDEZ DE PINEDO, E., *Crecimiento...*, pp. 391 i ss.

ble contenir el procés de pauperització reforçant les estructures de l'Antic Règim. La burgesia, en canvi, era partidària de la liberalització dels recursos productius —incloent-hi, per descomptat, la propietat de la terra— i la integració del mercat nacional, que s'aconseguiria amb el trasllat de les duanes a la costa.¹⁷

D'aquesta manera, allò que inicialment es va plantejar com un desacord sobre la política econòmica que calia seguir, va acabar convertint-se en un enfrontament ideològic. En coincidir la fractura interna de la societat tradicional basca amb una crisi d'àmbit superior, hisendats i comerciants es van identificar amb els partits polítics d'àmbit nacional i les baralles intestines van quedar emmarcades en un nou discurs polític. Mentre la burgesia urbana va secundar el text constitucional gadità, que sens dubte recollia gran part de les seves aspiracions,¹⁸ els «jauntxos» van donar suport sense reserves als drets absoluts de Ferran VII, perquè només la intangibilitat de l'ordenació jurídic-tradicional podia garantir la continuïtat dels furs, i amb ells el domini que fins llavors havien anat exer-

17. Seria ingenu de pensar que comerciants i hisendats constituïen sengles blocs monolítics. El posicionament individual estava en funció de la major o menor integració de cada un en l'economia de mercat. Els grans terratinents navarresos, per exemple, estaven més interessats en la desamortització i en el lliure accés dels seus excedents al mercat castellano-aragonès que no pas en la defensa dels privilegis forals, com han posat de relleu DONZAR, J. M., «Economía, desamortización y revolución liberal burguesa» a *IX Congreso de Estudios Vascos. Antecedentes próximos de la Sociedad Vasca actual. Siglos XVIII y XIX*, Bilbao, 1983, pp. 109-125, i RÍO ALDAZ, R. del, «El problema de las aduanas en las Cortes de Navarra de 1828-1829. Replanteamiento de la cuestión», a *ibíd.*, pp. 385 i ss.

18. ORTIZ de ORRUÑO, J. M., *Álava durante la ocupación napoleónica. Reconversión fiscal y desamortización*, Vitòria, 1983, pp. 46 i ss.

cint. Si per als notables els furs significaven el control del govern provincial, per a les classes subalternes equivalien a menys impostos, exempció de quintes i accés barat a determinats béns de consum estrangers.

LA PENOSA EXPERIÈNCIA DEL TRIENNI CONSTITUCIONAL

Amb el canvi de règim, l'antic sistema institucional fou desmantellat i les províncies basques van quedar sotmeses a la legislació general. Els caps polítics i les diputacions provincials van reemplaçar l'antic sistema de juntes generals i diputacions forals, les duanes es van traslladar a la costa i van desaparèixer els particularismes fiscals, militars i judicials. L'impacte d'aquestes mesures, i d'altres no tan espectaculars encara que igualment decisives, es féu notar de seguida. Si l'impuls uniformitzador del nou règim va reduir considerablement la capacitat de maniobra dels notables en els plans local i provincial, amb la supressió de les hisendes forals van deixar de rebre els interessos que produïen els censos que tenien imposats.¹⁹ En una situació pitjor encara quedava el clergat: a la reducció del delme a la meitat s'afegia el tancament de convents i la venda del patrimoni en subhasta pública. Els estrats més baixos dels camperols tampoc no tenien motius per sentir-se satisfets. La llibertat d'arrendaments, la privatització de comunals, el servei militar obligatori o l'increment de la pressió fiscal, que per descomptat no compensava la disminució de la prestació decimal,

19. Vegeu RÍO ALDAZ, R. del, «La implantación del nuevo sistema fiscal y el fracaso del régimen liberal del Trienio ante el problema de la deuda pública navarra», a *I Congreso de Historia de Navarra. Siglos XVIII, XIX i XX*, Pamplona, 1986, t. I, pp. 409-424, i AGIRREAZKUENAGA, J., i ORTIZ de ORRUÑO, J. M., «Las Haciendas Forales de Álava, Guipúzcoa y Vizcaya entre 1800 y 1878», a *Ekonomiaz*, núm.9-10, 1988, pp. 75 i ss.

van endolcir el record del feia poc tan injuriat *régimen foral*: al capdavall, eren preferibles les exempcions concretes a les nebuloses promeses de llibertat i igualtat que oferien els constitucionals.

Obstinats a fer la pròpia revolució sacrificant els interessos de col·lectius molt amplis, els liberals van facilitar la reconciliació de les classes subalternes amb les elits tradicionals. En aquest ambient de crispació sovintejaren els pasquins que convidaven a la insurrecció.²⁰ La primitiva hostilitat dels camperols, sota la cobertura ideològica del clergat —no deixa de ser simptomàtic, per exemple, que l'alçament reialista de Salvatierra es produís precisament el dia de Dijous Sant de 1821— i l'ajuda més o menys encoberta dels notables es va transformar en una rebel·lió oberta. A mig camí entre la protesta política i el simple bandidatge, van infestar el país multitud de petites partides reialistes sovint capitanejades per rectors rurals.²¹ Encara que foren

20. Serveixi d'exemple la traducció més o menys literal d'aquests versos escrits en euskera i atribuïts al capellà de Markina-Xemein que recull IRIGOYEN, A., «Konstituzioto dama eta beltzak», *Zehatz* II, núm. 3-4 1978, pp. 43 i ss.: «Com si (els liberals) no poguessin saciar-se de la suor aliena/ cada dia ens demanen encàrrecs i impostos,/ patent, registre i moltes altres coses./ No és estrany que fins a Barrabàs incitin!/[...]/ Ens l'han feta bona als bascs/ amb les freqüents lleves i milícies./ Adéu als nostres furs, adéu a la noblesa./ Sembla com si la gent d'aquí estigués acovardida./ [...] Els bascs honrats i nobles/ volen conservar les lleis dels avantpassats./ Per això els nois han agafat les armes,/ també ho faríeu els vells si fóssiu joves./ [...] La constitució ens ha ofert boniques propostes/ però la llibertat, l'autoritat i la riquesa són per als liberals.»

21. MONTROYA, P. de, *La intervención del clero vasco en las contiendas civiles, 1820-1823*, Sant Sebastià, 1971. Per a una anàlisi més deta-

fàcilment vençudes per les tropes governamentals, aquest episodi es va convertir en una mena d'assaig general —lleves forçoses als pobles desguarnits, requises extraordinàries i represàlies contra els veïns més negligents— del que al cap de deu anys havia de ser la insurrecció carlina.

El restabliment de la monarquia absoluta va comportar no sols la reposició dels furs, sinó també l'enfortiment dels règims provincials, que van augmentar l'autonomia respecte del poder central i en van ampliar considerablement el cercle de competències. En aquest procés, les diputacions es van convertir en la peça clau de l'engrenatge foral i desenrotllaren una vocació decididament intervencionista.²² Durant l'anomenada *década ominosa* van assumir el nomenament dels alcaldes a partir d'una terna presentada pels pobles en detriment de la Cancelleria de Valladolid; amb la consegüent dispensa reial, les autoritats forals van obtenir la prefectura provincial de la noucreada policia i van assumir la direcció dels voluntaris reialistes, una organització paramilitar en altres províncies encomanada a militars professionals d'acreditades idees absolutistes. Els notables, des d'unes bases de poder tan sòlides, van recuperar el control social i van estendre el domini de manera incontestada.

Els constitucionals o els qui eren considerats com a tals —per a la qual cosa n'hi havia prou d'haver estat regidor durant el Trienni— van ser depurats. L'activa burgesia rural tampoc no es va deslliurar dels anatemes reaccionaris. Si a Àlaba els *abastecedores* van quedar inhabilitats per exercir l'apoderament de les germandats, a Biscaia els *especuladores* van ser acusats

llada de l'activitat contrarevolucionària a Navarra durant aquest període, vegeu RÍO ALDAZ, R. del, *Orígenes de la guerra carlista en Navarra (1820-1824)*, Pamplona, 1987.

22. PORTILLO, J. M., *Los poderes locales en la formación del régimen foral. Guipúzcoa (1812-1850)*, Bilbao, 1987, pp. 61 i ss.

d'atemptar contra l'harmonia social davant la Junta de Guernica pel marquès de Valdespina i Pedro Novia de Salcedo, futurs dirigents de la rebel·lió carlina. Durant aquests anys les relacions entre el patriciat urbà i els notables rurals van esdevenir particularment tenses, i fins i tot arribaren a la ruptura a Guipúscoa quan els apoderats de Sant Sebastià van abandonar la Junta General després d'impugnar l'autoritat de la província.²³ En mantenir-se de manera tan interessada com falsa la identificació entre *rico i liberal*, es van cometre tota mena d'arbitrarietats, i l'oligarquització va arribar a extrems increïbles: la corporació de Vitòria va recórrer al rei dues vegades per sol·licitar l'habilitació de nous subjectes que poguessin exercir els oficis de consell davant la impossibilitat de completar la plantilla si s'havien de respectar els buits i les incompatibilitats de sang establertes per l'ordenança municipal.

Paradoxalment, la reconciliació de la comunitat camperola sota el lideratge dels notables rurals, que va resultar afavorida per l'amarga experiència del Trienni Liberal, no va implicar cap redistribució del poder a favor de les classes subalternes, que van continuar excloses dels òrgans decisoris. Però amb la intenció de mantenir aïllada la burgesia urbana, els notables van encoratjar l'entrada massiva de camperols i artesans al cos dels naturals armats, nom que prengueren aquí els voluntaris reialistes. Prescindint dels prejudicis estamentals, van acceptar a la «*milicia real voluntaria a toda clase de personas, de qualquiera estado y condición que sean, nobles o plebeyos, que quieran alistarse en ella, siempre que merezcan por sus buenas costumbres y adhesión a la justa causa, ser admitidos*». Mitjançant impostos especials creats amb aquesta finalitat, les diputacions fo-

23. L'enfrontament entre Sant Sebastià i Guipúscoa ha estat reconstruït per MÚGICA, J., *Carlistas, moderados y progresistas*. Claudio Antón de Luzuriaga, Sant Sebastià, 1950.

rals van finançar l'equipament d'aquesta força paramilitar que fins i tot disposava de peces d'artilleria. Segons l'observador britànic Francis Bacon, els voluntaris reialistes basco-navarresos no eren menys de 57.000 i, quan va morir Ferran VII, disposaven «*de iguales medios que el gobierno*».²⁴

Malgrat l'exageració d'aquestes afirmacions, és inqüestionable que la situació particular de les províncies amb fur va permetre de crear un formidable aparell militar. «Vist d'aquesta manera —ha escrit Albaladejo— és evident que l'existència d'un règim foral fou la causa de la guerra, però no tant perquè es lluités per defensar-lo, com perquè les peculiaritats de la seva organització van permetre que els que havien pactat amb l'absolutisme espanyol poguessin preparar la revolta».²⁵ Creiem, però, que aquesta opinió s'ha de revisar, ja que la defensa dels furs, o si més no d'una determinada concepció de la foralitat, va tenir un paper molt principal en l'esclat de la insurrecció. I no perquè l'absolutisme d'última hora es llancés a l'assalt del règim provincial, sinó perquè els beneficiaris principals —els «jauntxos»— tenien seriosos dubtes sobre les intencions del reformisme administratiu representat per reialistes de la talla de López Ballesteros.

24. BACON, F., *Historia de la Revolución en las Provincias Vascongadas y Navarra desde 1833 a 1837 con una reseña política y religiosa de España*, Sant Sebastià, 1973 (reed.), pp. 103 i ss. Fos com fos, el formidable aparell militar de les diputacions basques va suscitar el temor del comte de Salazar, ministre de Marina, i així ho va exposar als companys del gabinet. Sobre la importància dels voluntaris armats biscaïns, vegeu BARAHONA, R., *op. cit.*, cap. 7.

25. FERNÁNDEZ ALBALADEJO, P., *La crisis ...*, p. 369.

LA RUPTURA DELS NOTABLES AMB L'ABSOLUTISME MODERAT

Si bé de manera oficial la monarquia absoluta no va qüestionar mai obertament l'existència dels règims forals, a la pràctica no van faltar friccions entre els ministres de la Corona i les províncies amb fur. El desacord més greu, però no l'únic, venia de molt enrere i girava al voltant del trasllat de les duanes. Al contenciós econòmic s'afegí el fiscal, ja en temps de Carles IV, a causa de l'escassa aportació dels territoris amb fur a les despeses generals de la monarquia, que ha vien crescut molt a conseqüència dels reiterats conflictes bèl·lics mantinguts amb les potències continentals. Amb la publicació, el 1802, del *Diccionario* de la Real Academia, el debat es va estendre també al terreny doctrinal. Pels reialistes, els furs eren un conjunt de privilegis atorgats voluntàriament per diferents monarques i, consegüentment, també eren revocables. En canvi, pels apolo-gistes del règim foral, constituïen la prova evident d'un pacte respectabilíssim pel qual les províncies basques s'havien integrat a la corona de Castella i, en conseqüència, no es podien alterar sense l'acceptació expressa de les parts contractants.²⁶

Aquesta sorda oposició va esclatar amb intensitat durant el ministeri de López Ballesteros. El ministre d'Hisenda, aclaparat per l'abatiment de les finances reials,²⁷ estava disposat a retallar els privilegis fiscals dels territoris amb fur. Pel Reial de-

26. MAÑARICIA, A., *Historiografía de Vizcaya (desde Lope García de Salazar a Labayru)*, Bilbao, 1971, pp. 273-344, ha sintetitzat els arguments de totes dues parts i la cronologia d'un enfrontament verbal que assolí la intensitat màxima mentre López Ballesteros era ministre d'Hisenda.

27. Sobre la gestió de Ballesteros a Hisenda i la crítica situació financera, responsable, al capdavant, de la fallida política de la monarquia absoluta, FONTANA, J., *Hacienda y Estado en la crisis del Antiguo régimen español: 1823-1833*, Madrid, 1973.

cret del 16 de febrer de 1824 va exigir a les províncies d'Àlaba, Biscaia i Guipúscoa un donatiu conjunt de tres milions de rals anuals durant tres o quatre anys. Les diputacions no van dubtar a qualificar d'«antiforal» aquesta petició, tant pels termes en què estava redactada com per la intenció manifesta de transformar el que sempre havia estat considerat un servei voluntari en una contribució forçosa. No obstant això, van fer una contraoferta un xic més modesta, però que deixava fora de perill la naturalesa voluntària i gratuïta del subsidi, que en cap cas no s'hauria de comptar entre els ingressos ordinaris de l'Estat. Com a contrapartida, demanaven, a més de la supressió dels drets d'estrangeria, el tancament de fronteres als productes siderúrgics europeus i la lliure circulació de moneda entre els dos marges de l'Ebre, i també l'exempció definitiva de la quinta militar i l'establiment d'una seu episcopal. Gràcies a la mediació reial, i després de dos anys de tenses negociacions, pel març de 1826 s'arribà a un acord de principi sobre bases molt fràgils i inconcretes: quedava a l'arbitri de les províncies lliurar la quantitat que creguessin oportuna, encara que la satisfacció de les reivindicacions presentades seria proporcional a la generositat mostrada.²⁸

Una clàusula tan sibil·lina, d'altra banda coincident amb la personalitat de Ferran VII, difícilment podia conciliar els interessos de les dues bandes. Les diputacions es van reafirmar en la contraoferta inicial —set milions de rals, que pagarien en set terminis de set mesos cada un a comptar des del febrer de 1824— i van posar a disposició del reial erari tres milions de

28. Tot el que fa referència al donatiu de 1824 vegeu-ho amb més detall a AGIRREAZKUENAGA, J., *Vizcaya en el siglo XIX: Las finanzas públicas de un Estado emergente*, Bilbao, 1987, p. 463-469, i ORTIZ de ORRUÑO, J. M., *La Hacienda foral alavesa en la crisis del Antiguo Régimen (1800-1876)*, tesi doctoral inèdita, Vitòria, novembre de 1987, pp. 503 i ss.

rals, equivalents als tres terminis vençuts fins al març de 1826; la resta es faria efectiva en les dates previstes si el Govern donava proves de bona voluntat. Aquesta obstinació va irritar Ballesteros, que va criticar durament la mesquinesa del subsidi i la inoportunitat de barrejar-lo amb les reclamacions de greuges. El ministre lamentava *«los recelos, pequeñas miras y frívolos inconvenientes»* adduïts per les diputacions basques que havien privat el donatiu del *«carácter de generosidad y grandeza que lo hubiera hecho sumamente agradable a los ojos de S. M. y de toda la nación, aunque en el fondo no fuese más que el desempeño de las obligaciones que todos los pueblos tienen de contribuir, cada uno según sus leyes y fueros, a los gastos de conservación, seguridad e independencia del Estado»*. D'aquesta manera, el titular d'Hisenda no solament exigia el compliment exacte del que disposava el Reial Decret del 16 de febrer de 1824, sinó que, a més, exposava les seves tesis antiforalistes i «anivelladores».²⁹

L'inesperat alçament ultra dels malcontents³⁰ va restablir momentàniament la calma i va facilitar una efímera reconciliació entre el ministre i les autoritats forals. Les diputacions, tan aviat com van poder reunir uns altres tres milions, i en un clar intent de deslligar les diferències amb Ballesteros de la lleialtat a S. M., van posar aquesta suma a disposició del mo-

29. No deixa de ser eloqüent la resposta conjunta de les tres diputacions: *«Jamás ha existido una monarquía pura y absoluta sin algunas provincias i clases privilegiadas, las que sirven de baluarte inexpugnable contra las ideas democráticas. Cuando llegan a deprimirse las provincias y clases privilegiadas no tarda en disputarse la calidad y el número de prerrogativas inherentes a la soberanía del monarca y en balacear[se] el mismo trono.»*

30. Sobre el significat d'aquells fets, vegeu TORRAS, J., *La Guerra de los Agraviados*, Barcelona, 1967.

narca. La seva contribució en defensa del tron va anar més enllà del donatiu en metàl·lic, agraït públicament a les pàgines de la *Gaceta*. La ràpida mobilització dels naturals armats va desbaratar la temptativa ultra de Lausagarreta, derrotat i finalment detingut al límit d'Àlaba amb Guipúscoa, i va evitar així l'aparició d'un segon focus insurreccional de conseqüències imprevisibles. Per reblar aquest cop d'efecte, a mitjan novembre de 1827 les diputacions van enviar una comissió especial a Barcelona, on en aquells moments encara es trobava el rei, per tal de felicitar-lo per la resolució del conflicte i demanar-li que, quan tornés a la cort, es dignés a visitar les províncies basques. Mesos després, en efecte, Ferran VII va ser rebut multitudinàriament i fou complimentat per les autoritats de fur.

Però, conjurat el perill, Ballesteros va reobrir les hostilitats en estimar aquests tres milions com un servei diferent, sense relació amb la comanda de 1824, i en sol·licitar al director general de Rendes el total dels descoberts de les províncies basco-navarreses amb la intenció de reclamar-los. Sembla que aquesta vegada la cosa anava de debò, perquè el Govern estava acantonant tropes per cobrar el donatiu mitjançant la força.³¹ Quasi simultàniament, el ministre de la Guerra va expressar el desig d'estendre la lleva de l'exèrcit als territoris de fur i, el setembre de 1830, va demanar a les diputacions que aportessin conjuntament mil homes o, si no, l'import del seu manteniment, com ja havia succeït altres vegades. Però una altra vegada la casualitat es va aliar amb les autoritats de fur: la invasió de Mina, el mes

31. Des de feia un quant temps diversos ministres anaven insinuant la possibilitat d'una intervenció militar per forçar la voluntat de les diputacions basques. Si el 1825 aquesta opció va ser defensada per Salazar, ministre de Marina (Arxiu de la Presidència del Govern. Actes del Consell de Ministres, 1825 A 1/1, ff. 418-420), el 17 de juny de 1827 el Consell de Ministres va acordar «preparar una providencia y

d'octubre d'aquell any, va esdevenir providencial. Només de saber-se la notícia, les diputacions van oferir a S. M. cent mil rals mensuals durant el temps que duressin els disturbis i van mobilitzar el seu formidable aparell militar per frenar la penetració dels liberals exiliats. Amb l'ajuda de les tropes regulars, els naturals armats, els caps més destacats dels quals serien condecorats pel rei, van dispersar els invasors i van obligar el general navarrès a expatriar-se. Les autoritats forals van aprofitar el ràpid desenllaç de l'incident per manifestar l'adhesió a Ferran VII i recordar-li, al mateix temps, que el pagament de la totalitat del donatiu estava condicionat a la satisfacció de les reivindicacions ja conegudes.

En definitiva, si els postulats ideològics de l'absolutisme monàrquic no eren incompatibles amb l'existència dels furs, els qui, com Novia de Salcedo, Verástegui o Zabala, havien viscut de prop el contenciós plantejat sobre el donatiu, la creixent intransigència del Govern per admetre les exempcions militars o les contínues pressions governamentals per traslladar les duanes a la costa, tenien motius suficients per desconfiar d'un règim cada vegada menys procliu a respectar els privilegis del país. En una conjuntura política dominada per la incertesa, amb una conspiració formidable que tenia precisament l'epicentre a la Cort i que, segons semblava, comptava amb adhesions molt qualificades, l'elecció entre el continuisme governamental de Cea Bermúdez i l'alternativa ultra del *Pretendiente* oferia pocs dubtes. Com ja va

enviar un cuerpo militar a dichas Provincias que cobre la cantidad devengada por el expresado Donativo» (ib., 1827 A 1/4, f. 298). El 31 de març de 1830 encara «*el Consejo propuso a S.M. que antes de todo tenga a bien mandar se aumente la fuerza militar que hay dentro de las Provincias Vascongadas en el punto de San Sebastián con alguna caballería [...] u otros puntos y con unos 1.500 hombres además*», ibíd., 1830, A 1/7, ff. 83-84.

indicar al seu dia Pedro Pascual de Uhagón, l'únic diputat liberal de la Senyoria al moment d'esclatar la insurrecció, els notables alçaren «*el partido de la resistencia armada*» amb l'única finalitat d'avortar «*toda providencia que en lo más mínimo se rozase con los fueros, privilegios, usos y costumbres que [...] gozaban de hecho o de derecho*». ³²

A TALL DE CONCLUSIÓ

Que la Guerra dels Set Anys constitueix el desenllaç final de la crisi de l'Antic Règim resulta inqüestionable. Que més enllà de la lluita dinàstica el conflicte encobreix la protesta violenta dels sectors sacrificats per la revolució liberal, també; d'aquí ve l'heterogeneïtat social del carlisme i la indefinició del seu projecte polític més enllà del simple restabliment de la *tradición*. Fins i tot hi ha un consens més o menys explícit a l'hora de tipificar la contesa com una rebel·lió de base camperola precedida per les insurreccions del Trienni Constitucional, molt abans, per tant, que cristal·litzés un partit carlí pròpiament dit. ³³ Però aquesta unanimitat es trenca a l'hora de buscar les causes de la molt desigual implantació territorial del carlisme. De vegades s'ha volgut explicar aquesta circumstància en funció de l'estructura de la propietat: la filiació carlina devia ser més intensa a les comarques on predominaven els petits propietaris; altres vegades s'ha pensat en la diferent evolució econòmica regio-

32. Redactat el 1834, l'*Informe evacuado por don Pedro Pascual Uhagon sobre los crímenes cometidos en el aciago alzamiento de 3 de octubre de 1833* va quedar inèdit fins al 1871.

33. Sobre els orígens del *partido carlí*, vegeu ARÓSTEGUI, J., «El manifiesto de la "Federación de Realistas Puros" (1826). Contribución al estudio de los grupos políticos en el reinado de Fernando VII» a *Estudios de Historia Contemporánea*, Madrid, 1976, I, pp. 119-185.

nal: el carlisme articulària la protesta social no tant a les comarques pobres com a les empobrides.³⁴

És cert que a l'àrea basco-navarresa la petita propietat tenia una incidència considerable i que la recessió econòmica fou particularment greu des de la fi del segle XVIII.³⁵ Però, amb intensitat variable, la conjunció de tots dos factors es donava també en altres zones del nord peninsular, per la qual cosa difícilment podrien justificar per ells mateixos el fervor carlí del país i la seva enorme contribució a l'esforç bèl·lic, molt superior al de qualsevol altra regió espanyola: si exceptuem les capitals de província i les comarques més meridionals d'Àlaba i Navarra, la resta del territori va quedar sota el control carlí quasi des del començament de la contesa i va proporcionar la major part dels recursos humans i materials, a més d'allotjar el *Pretendiente* i tot el seu seguici. Potser la clau d'aquest desmesurat entusiasme procarlí s'hagi de buscar en la capacitat de la petita noblesa rural basca per instrumentalitzar el malestar camperol i transformar la revolta en una veritable guerra civil. Sens dubte menys espontània del que s'ha anat dient fins ara, la mobilització de gran part de la població basca a favor del pretendent Carles només es pot explicar a partir de la ferma voluntat d'un sector de les elits tradicionals.³⁶

34. FONTANA, J., «Crisi camperola i revolta carlina», a *Recerques*, núm.10, 1980.

35. Entre les diferents monografies locals que corroboren les dificultats d'aquest període, destaquen els treballs de GARCÍA SANZ, A., *Demografía y sociedad de la Barranca de Navarra (1760-1860)*, Pamplona, 1985; URRUTIKOETXEA, J., «Demografía vasca en el siglo XVIII», a *Historia del País Vasco (siglo XVIII)*, Bilbao, 1985; ORTEGA, A. R., «Un modelo de población socialmente autofrenada: la Vizcaya oriental en el siglo XVIII», *Ernaroa. Revista de Historia de Euskal Herria*, núm.3, 1986, pp. 27-93.

D'acord amb les investigacions més recents, sembla que aquesta ferma voluntat dels notables és el resultat de la combinació, almenys, de tres factors concrets: una profunda crisi econòmica, responsable no sols de l'agitació que vivia el país sinó també de la ruptura entre hisendats i comerciants, les dues faccions del bloc dirigent; el penós record de l'experiència constitucional de 1820-1823, que va fer renéixer antigues lleialtats i va reconciliar els «jauntxos» amb la comunitat rural,³⁷ i, finalment, el paral·lel, i en certa manera contradictori, enfortiment del règim provincial amb el reialisme de López Ballesteros, ja durant la segona restauració absoluta de Ferran VII. Ara bé, cal demanar-se si l'absolutisme³⁸ dels notables ha de ser interpretat com un simple reflex defensiu davant l'ame-

36. Abundants testimonis documentals confirmen la realització de lleves forçoses als territoris controlats pels insurrectes des de la primeirada de novembre de 1833, segons que ha comprovat URQUIJO, J. R., «Represión y disidencia durante la primera guerra carlista. La policía carlista» a *Hispania*, 159, 1985, pp. 131-166.

37. Recentment, Fernández Albaladejo ha indicat, en un treball brillant, no exempt d'una certa autocrítica, que per analitzar la conflictivitat de la societat basca a la primera meitat del vuit-cents hauria estat més encertat d'aprofundir en el coneixement de les relacions comunitàries, pròpies de les societats tradicionals o premodernes, que no pas aplicar el concepte de lluita de classes sobre la base d'un rígid determinisme econòmic: FERNÁNDEZ ALBALADEJO, P., «El País Vasco: algunas consideraciones sobre su más reciente historiografía», a R. FERNÁNDEZ (ed.), *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*, Barcelona, 1985, pp. 536-564. Un suggeriment semblant el va fer ja fa algun temps TORRAS, J., «¿Contrarrevolución campesina?», a *Liberalismo y rebelión campesina, 1820-1823*, Barcelona, 1976, pp. 7-31. No obstant això, gairebé no s'ha explorat aquesta via d'investigació.

38. Absolutisme del qual dona bona prova el memorial dirigit a la

naça que planava sobre la comunitat rural de la qual ells es creien els principals valedors o si, al contrari, encobreix la defensa d'uns interessos més específics.

No oblidem que els «jauntxos», a diferència dels petits nobles rurals d'aquestes altres províncies, disposaven d'un sòlid aparell institucional i, per mitjà d'ell, d'una gens negligible capacitat de mediació entre la comunitat rural i la societat englobant. Però la importància del règim foral no es fonamenta sols en la potenciencialitat instrumental per armar i dirigir amplis sectors socials. Els furs canalitzaven una sèrie de lleialtats primàries que, si s'haguessin trencat, haurien erosionat el lideratge dels notables. Perquè els furs no solament legitimaven un sistema polític d'àmbit provincial relativament autònom que garantia

Regència el mes d'agost de 1823 per la Junta Particular d'Àlaba amb l'objecte de mostrar la disconformitat amb la hipotètica reunió de les Corts insinuada, probablement, pel duc d'Angulema. «[...] una facción ominosa y detestable [...] un agregado de malvados que son la hez del género humano [...] esparcen sobre la faz de la tierra el proyecto arriesgado y temerario de disminuir la autoridad soberana de Fernando mediante la formación de Cámaras [...] Está bien que la Nación vecina haya adoptado ese proyecto, pero en España son las circunstancias diversas. Aquí por fortuna no ha llegado la desmoralización hasta el grado que para gobernar el Monarca al Pueblo necesite el apoyo de las Cámaras; antes por el contrario; el adoptar semejante sistema sería dar un influjo, el más vigoroso, al germen del sistema constitucional. [...] Por otra parte en el gobierno representativo, o de muchos, no dejarían de tener parte los abominables Masones, los que con su sagacidad diabólica, desde sus centros tenebrosos conspirarían sin cesar contra el Trono y el Altar. Viva Fernando 7º, Viva el Rey absoluto: ésa fue la voz que resonó com mayor entusiasmo en todos los ángulos de esta feliz Provincia, y esta misma se ha repetido en todas las Provincias de España cuando se han visto libres de la tiranía constitucional [...] Esta

el domini dels notables, a més d'una sèrie d'exempcions fiscals i militars que, per descomptat, no eren indiferents a les classes subalternes, sinó que també constituïen una espècie de norma moral que podia ser invocada en moments crítics a la llum dels quals s'analitzaven els esdeveniments exteriors. Probablement, l'especial coloració del carlisme basc deriva de l'èmfasi a reivindicar la continuïtat de la societat tradicional a través de la defensa dels furs, entesos com un conjunt de valors incompatibles amb l'individualisme burgès. Que la qüestió foral no era un assumpte intranscendent ho demostra el compromís assolit a Bergara, pel qual gairebé tots els batallons bascos es mostraren disposats a depositar les armes, contra l'expressa voluntat del pretendent Carles, sempre que es garantís la continuïtat del règim foral.

leal Provincia desea ver libre su suelo de una multitud de sectarios disimulados, llenos de ipocresía, los que como Bampiros o duendes, mueven todos sus secretos resortes para volver a sumergir la Patria en el abismo de males que acabamos de sufrir, y de los que aún no estamosconvalecidos. Para curar esta peligrosa peste, juzgamos que el antídoto más poderoso y eficaz es el restablecimiento de la Santa Inquisición[...]», A. P. A., Actes de la Junta Particular, 29 d'agost de 1823, pp. 76-83.

*Aquest article està extret del llibre *Carlisme i moviments absolutistes*, Vic, Eumo, 1990, pp. 169-186.

**SOBRE LES LIMITACIONS HISTORIOGRÀFIQUES
DEL PRIMER CARLISME**

Pere Anguera

EL LLAST DE LA TRADICIÓ

La historiografia del carlisme, que en els darrers anys ha rebut un impuls notable, es manté encara en bona part en la penombra malgrat els nous coneixements sobre el seu origen, desenvolupament i estructura social, ja que els treballs clàssics continuen llastant-ne l'estudi amb dues limitacions de base.

La primera és la confusió terminològica que encobreix la paraula, com ja va assenyalar J. Aróstegui l'any 1970.¹ Què és el carlisme, a què o a qui es refereixen els textos que utilitzen aquest concepte? És evident que un suposat corrent ideològic que es manté com a mínim entre 1833 i 1977, és a dir, al llarg d'un segle i mig, no pot ser un moviment unívoc, no només per la diversitat d'etapes en què subsisteix, per la pluralitat de dirigents o per la confusa trama d'ambicions i justificacions de les bases, sinó també perquè molt sovint els dirigents i els militants que conviuen en els mateixos anys i en els mateixos llocs no comparteixen més elements d'identificació que el nom del partit i arriben a estar a les antípodes ideològiques i poden acabar liquidant violentament les seves diferències. La seva longevitat en reflecteix l'escassa solidesa ideològica. L'exemple més re-

1. ARÓSTEGUI, J., *El carlismo alavés y la primera guerra civil de 1870-1876*, Vitòria, 1970, p. 241.

cent de les contradiccions internes és l'enfrontament de Montejurra l'any 1976 entre els seguidors del pretendent Carles Hug, que es proclamaven socialistes autogestionaris,² i els del seu germà Sixt, situat a l'extrem més bel·ligerant i irracional de la dreta. La divisió venia de lluny com també en venia la conversió del carlisme, si és que mai va ser un corrent ideològic cohesionat i mínimament homogeni, en un conglomerat de pensament eteri de marcat regust popularitzant. Es pot formular la mateixa denúncia contra qualsevol corrent de llarga tradició, sia la socialista sia la republicana, però ni tan sols citant-los per donar avior als seus orígens, ni els republicans no es presenten com a continuadors lineals de Xaudaró ni els socialistes, de Monlau. En canvi, els carlins, si més no alguns sectors, encara organitzen homenatges a guerrillers de la primera guerra o de la tercera i s'enorgulleixen de sagues familiars els avantpassats de les quals van combatre l'any 1823, l'any 1827, els anys trenta, amb els matiners, els anys setanta i els seus últims descendents armats van lluitar encara al terç de Montserrat contra la Segona República. Això reflecteix una fidelitat acrítica³ per tradició familiar. Josep Fontana va assenyalar fa uns quants anys la necessitat, pel que fa als anys inicials, «de distingir entre el *partit carlí* —el nucli de cortesans, militars, eclesiàstics i altra genteta que s'organitzaren per lluitar per un canvi polític a Espanya— i, per altra banda, les masses camperoles que els seguien en la lluita contra un enemic comú.»⁴

2. BORBÓN-PARMA, Carlos Hugo de, *Qué es el carlismo*, Barcelona, 1976, i *La via carlista al socialismo autogestionario*, Barcelona, 1977.

3. El presumpte foralisme evolutiu carlista es contradiu amb la seva actuació l'any 1936, contra el procés autonòmic republicà, fórmula modernitzada dels vells sistemes forals.

4. FONTANA, J., «Crisi camperola i revolta carlina», a *Recerques*, núm 10, Barcelona, 1980, pp. 7-16. L'esmenta a la p. 8.

La segona limitació és l'escorament ideològic de la majoria de treballs, present en grau màxim a tota l'abominable jungla d'apologies que es van multiplicar fa quaranta o cinquanta anys i que sovint es transmet a obres més ambicioses. La lectura aberrant i lineal que sorgeix dels autors del segle passat es troba latent en obres molt més recents amb interpretacions contagiades pels tics distorsionadors heretats del passat. Payne parla del «carlisme pagès i reaccionari»;⁵ Hobsbawn en qualifica els seguidors de «clericals», partícpis de «moviments de base popular [...] antiliberal catòlica», amb la qual cosa prima el caràcter filoecclesiàstic.⁶ Tuñón de Lara els veu com una conjunció de «nobles i pagesos (que) representen tots una societat arcaica».⁷ Per a Vicens Vives, «el carlisme seria el moviment armat del catolicisme espanyol, intransigent amb qualsevol novetat espiritual».⁸ A repèl d'aquests esquematismes, fa alguns anys i més acostada a la realitat, N. Sales parlava de les «partides de *sans-culottes* carlins» i del «partisà carlí al segle passat»,⁹ definicions que de fet ja insinuen diversos compo-

5. PAYNE, S.G., *Los militares y la política en la España contemporánea*, París, 1968, p. 4.

6. HOBBSBAWN, E.J., *Las revoluciones burguesas*, Barcelona, 1987, pp. 204 i 214. A la p. 283 insisteix que «la iglesia, el rey y un tradicionalismo tan extremado, que ya resultaba extraordinario a principios del siglo XIX, inspiraron las guerrillas carlistas [...] en sucesivas guerras civiles». Curiosament, a l'última citació no inclou Catalunya en la llista de territoris afectats.

7. TUÑÓN DE LARA, M., *La España del siglo XIX*, Barcelona, 1973, p. 78.

8. VICENS, J., (dir.), *Historia social y económica de España y América*, V, Barcelona, 1974, p. 300.

9. SALES, N., *Història dels mossos d'esquadra*, Barcelona, 1962, p. 20. La segona definició enllaça amb P. VILAR, *Histoire de l'Espagne*, París, 1973 (1a. ed. 1947), p. 54, «don Carlos a été proclamé roi par ses par-

nents rupturistes en el carlisme. El retrat dels combatents cal completar-lo amb el dels dirigents encertadament descrits per Fontana com «una part de la clerecia, de la vella burocràcia, dels oficis menetrals en decadència, dels membres de les professions lliberals, de la noblesa menor».¹⁰

Fins fa poc, la història del carlisme era bàsicament un conjunt de narracions dels principals episodis bèl·lics, memòries i biografies, més o menys novel·lades, de dirigents, inspirades en la necessitat justificativo-apologetica, o bé pamflets divulgatius de caire hagiogràfic, enfront dels quals se situen les obres de caràcter liberal que només es distingeixen de les anteriors per la inversió dels conceptes maniqueus, sense arribar a penes a plantejar-se'n ni els components polítics profunds ni els sociològics. És a dir, es tractava d'obres limitades per un marcat component militant o ideologista. Hi havia descripció, però es defugia l'anàlisi. Part de les limitacions es derivaven de les fonts utilitzades, que no permetien una aproximació més acurada a les arrels de la mobilització, a qui eren els militants carlins i per què n'eren. La majoria dels combatents de base procedia de les denominades classes populars, amb una formació molt limitada que els dificultava la possibilitat de deixar testimoniatges escrits de vivències i de reivindicacions, no tant perquè es tractés d'analfabets absoluts com per l'escassa preocupació de deixar constància escrita de la seva visió dels esdeveniments històrics i per la manca d'interès, que sí que tenien

tisans». També J. FUSTER, *Indagacions i propostes*, Barcelona, 1981, p. 190, «¿fins a quin punt [...] no era l'agitació carlina una nova *jaoquerie*?».

10. FONTANA, J., *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*, Barcelona, 1988, p. 271. Aquesta caracterització dels impulsors encaixa com l'anell al dit al nucli conspirador de Reus, F. TORNÉ, *Los veinte años de inspiración*, p. 67.

altres sectors socials, per produir documents que justifiquessin les seves actuacions de cara al futur. Malgrat tot, cal plantejar-se si els testimonis dels combatents a peu són inexistents o ens són desconeguts. És a dir, si no es coneixen perquè no es van elaborar o si ho són perquè la seva localització no és la tradicional en arxius històrics habituals i s'han de rastrejar en llocs més propers a la seva redacció, a col·leccions particulars o en possessió dels seus descendents per pobles o masos. Testimonis immediats d'aquesta mena permetrien una visió del perquè del carlisme molt més propera a la percepció sentida pels protagonistes i crec que en general molt més elemental de la que es pot sustentar a partir de l'anàlisi de les dades i les pistes facilitades per altres fonts. Que n'existeixen ho demostra un text publicat fa anys, les memòries de l'alcalde de Roa,¹¹ descobertes per pur atzar, com també per atzar he pogut localitzar els testimonis de dos carlins catalans: un combatent, fill de sastre rural, que en forma de poema enalteix els reialistes i denigra els liberals,¹² i la crònica familiar, apassionant i desgavellada, del fill d'un menestral urbà arruïnat combatent a la primera guerra.¹³ Si la documentació carlina conservada a arxius familiars ha estat infrautilitzada, no ha tingut més sort la dipositada als públics, sia els municipals sia els nacionals o d'altres institucions.

11. LAZO, S., (ed.), *Memorias del alcalde de Roa Don Gregorio González Arranz, 1788-1840*, Madrid, 1935.

12. ANGUERA, P., «La guerra dels Set Anys segons un sastre carlí, a pagès», a *Revista de Catalunya*, núm. 38, Barcelona, 1990, pp. 34-36. ANGUERA, P. i SUNYER, M., (eds.) *Diversió de realistes i desengany de liberals*, Montserrat, 1991.

13. TORNÉ DOMINGO, F., *Los veinte años de inscripción*, edició i pròleg de P. Anguera, Reus, 1990.

LES QÜESTIONS PENDENTS

Convé un inajornable replantejament en profunditat de la qüestió carlina. El primer element que cal tenir en compte és la simultaneïtat de l'origen del carlisme amb diversos moviments europeus que coincideixen a enquadrar, com a base de la protesta contra les propostes liberals, masses d'origen camperol situades al marge o marginades per la transformació capitalista.¹⁴ L'ascensió del capitalisme i les revolucions liberals van implicar l'aparició d'una tipologia de conflictes socials inèdita fins aquell moment, que no es limiten als d'origen agrari (centrats en els problemes derivats de la confusa frontera dels drets territorials i/o jurisdiccionals i la seva traducció a la nova situació jurídica; en el trànsit d'una economia basada en l'autosuficiència a una d'horitzons de mercat més amplis que exigia l'increment d'excedents comercialitzables; en la reconversió de les fórmules de distribució de les rendes; en la modificació del marc jurídic i les transformacions de la titularitat de la propietat de la terra, tant la de mà morta com la comunal), sinó que s'estén als sectors menestrals; sobretot als que van ser incapços de superar el repte de la transformació de l'antic esquema de producció en capitalisme industrial, que comportava la irremissible proletarització d'amplis sectors de la societat urbana o paraurbana (entenem per paraurbana la de les petites capitals comarcals, situades a la frontera entre el poble i la ciutat pròpiament dita), bé que els menestrals van oscil·lar, en la seva evolució política, entre el reialisme pur i el liberalisme radical. El carlisme té, com a element diferenciador dels altres fenòmens

14. Com a visions útils i recents, remeto als articles de F. della PERUTA, J. DAVIS, C. DIPPER, B. FRITZPATRICK, N. G. MONTEIRO, amb la bibliografia que s'hi cita, a FRADERA, J.M., MILLÁN, J., GARRABOU, R., (eds.), *Carlisme i moviments absolutistes*, Vic, 1991, pp. 59-150.

europaus, la seva llarga pervivència temporal, que el converteix en un element condicionant de tota la història d'Espanya al llarg del segle XIX amb guspireigs més esporàdics al segle XX, com és ara la participació en la insurrecció militar de 1936.

Diverses interpretacions del carlisme en proposen la identificació més o menys àmplia amb el protonacionalisme/nacionalisme quan insisteixen en la seva defensa o en la seva vindicació de les estructures forals. Una reflexió que cal emprendre és la de si és correcta la identificació del foralisme amb el nacionalisme, és a dir, si en realitat el foralisme no era més una expressió de classe que de nació, ja que sabem que els règims forals en vigor l'any 1833, igual que els que llavors ja estaven abolits, tenien un funcionament altament elitista. Si la foralitat equivalia al manteniment d'un nucli reduït de privilegiats en el poder, suposar que el poble tenia interès a garantir-los el monopoli és reduir-lo una vegada més al seguidisme alienat que massa sovint se li atribueix. En canvi, el que sí que resulta lògic és que aquesta defensa estamental fos propulsada pels seus beneficiaris, com es posa en relleu en el protagonisme dels «jauntxos» bascos, bé que sigui al País Basc, on la defensa del foralisme va quallar amb més profunditat en el sentiment popular, ja que comportava impostos menys gravosos, l'exempció del servei militar i una reducció del cost de la vida. Els sectors populars devien ser molt més contundents en els seus plantejaments, tal com s'intueix en la notícia publicada en un diari madrileny, *El Corresponsal*, l'any 1841, en què s'afirmava que diversos capitosts catalans refugiats a França «estan decidits a renovar els horrors de la guerra civil [...], però no a favor de Don Carlos, al qual detesten [...] sinó a favor del que ells anomenen "independència de Catalunya"»,¹⁵ sense que l'acompanyi

15. Reproduït a SÁNCHEZ AGUSTÍ, F., *Carlins i liberals a Catalunya (1840-1850)*, Sallent, 1990, p. 10.

cap reivindicació historicista. Aquí sorgeix un nou problema: quina era l'actitud dels dirigents liberals enfront de la que ara s'anomena qüestió nacional, sense discutir-ne l'innegable jacobinisme? L'any 1822 els liberals catalans ja reclamaven per a ells el protagonisme de la recuperació de les llibertats abolides «per l'antisocial "dret de conquesta"» de Felip V, ja que amb la seva proposta «renaixien, per dir-ho d'alguna manera, amb molta usura i millora els antics furs i llibertats de la província».¹⁶ Alhora entonaven cants apassionats, amb una retòrica molt semblant a la que després van fer servir els romàntics i el nacionalisme conservador d'arrel carlina, a l'antiga estructura legal, no perquè en volguessin el restabliment mimètic, sinó perquè en les noves llibertats burgeses veien les successores lò-

16. MUNS, R., *Breve noticia de las tareas y ocupaciones más importantes en que se ha ocupado la Diputación Provincial de Cataluña desde 6 de junio de 1820 hasta 28 de febrero de 1822*, Barcelona, 1822, p. 74. En cursiva a l'original. L'ambibalència liberal la sintetitza F. Raull, que després de descriure l'Espanya de 1835 com «un caos, un laberinto, dividio en provincias privilegiadas y en otras que no lo eran, y aún en provincias conquistadas, como era reputada Cataluña», reclamava la urgència de convertir-la en «un solo estado, un solo estado, un solo territorio TODO, gobernado por los mismos principios y leyes», *Historia de la conmoción de Barcelona, en la noche del 25 al 26 de julio de 1835*, Barcelona, 1835, p. 15. Al seu torn, un dels pocs textos teòrics del primer carlisme català, *Carlos V de Borbón rey legítimo de las Españas. Breve y sencilla demostración que ofrece a sus paisanos un catalán de su patria y de su rey*, Berga, 1837, de v. P (ou), tracta Felip V de «sabio monarca» i celebra el resultat de la guerra de successió sense fer cap plany pel decret de Nova Planta i les seves conseqüències, pp. 1, 20, 21, 30, 72 i 76, p. ex. Pel cas basc remeto a la brillant síntesi de J. FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, *La génesis del fuerismo*, Madrid, 1991

giques, d'acord amb el sentit dinàmic de la història, de les ja obsoletes per desfasades en el temps i en el sentir social. Si una facció dels carlins catalans va esperar la derrota i l'any 1841 per proposar una actuació independentista, els liberals (si és que Llauder pot qualificar-se de liberal) se l'havien plantejada molt abans. L'octubre de 1833 un comissionat de Llauder va fer un sondeig davant les autoritats militars franceses de la frontera per saber quina seria la reacció del seu Govern en la possibilitat que Catalunya es declarés «en independència» per forçar la regent a implantar un règim mínimament liberal.¹⁷ La possibilitat independentista flota sobre una altra documentació de l'època. Ja sé que la proposta liberal obeïa a dos motius que no eren el nacionalisme estricte: la pressió política sobre el Govern i la major eficàcia de la gestió militar, però el plantejament al govern francès indica per si sol que no es tractava d'una pura especulació teòrica i, en qualsevol cas, per què s'ha de donar més credibilitat al discurs absolutista que al liberal, si els dirigents de l'Antic Règim no havien fet el més mínim gest mentre es van mantenir sense traves al poder? Que a la Guerra dels Matiners s'intentés utilitzar la reivindicació foral com a reclam, encara que possiblement fos per influència dels republicans, indica sobretot que el sentiment nacional era més una aspiració o un record, per eteri que fos, del sentiment popular que no una part integrant d'un programa polític assumit i raonat. En contra de la justificació filoforalista del carlisme també es pot esmentar, com recorda V. Fernández, que l'abolició de la foral Junta General del Principat d'Astúries l'any 1834 no va provocar la més mínima oposició popular ni autènticament elitista, com tampoc no la van utilitzar els dirigents carlins per incrementar l'agitació. En aquest període tampoc no apareixen reivindicacions forals a Galícia.

17. Agraïixo a Mercè Jordà la notícia provinent dels papers de l'arxiu Llauder.

S'imposa alhora una necessària anàlisi qualitativa i quantitativa dels combatents. Sembla ja indiscutible que la pagesia va nodrir de manera essencial les files del carlisme. Hi coincideixen diversos indicadors. Però també ho va fer la menestralia empesa a la proletarització o a l'atur forçós, amb la qual cosa es confirma la tesi de J. Fontana¹⁸ que la geografia del carlisme obeeix més a l'empobriment que a la pobresa. No és endebades que les dues zones amb activitat carlina més intensa són Catalunya i el País Basc, pioneres en la transformació de les relacions econòmiques a Espanya. A Catalunya, dos fets demostren la importància de la presència de la menestralia a les partides. Les zones de més virulència van ser, precisament, aquelles que havien disposat d'una indústria tradicional important (el Berguedà o el Priorat) i aquelles amb una industrialització incipient al nou estil (el Baix Camp) que desbancava l'estructura anterior. V. Fernández per a Cantàbria, i J. Agirreazkuenaga i J. M. Ortiz, per al País Basc, han trobat la mateixa tipologia amb algunes matisacions. Les al·locucions de Llauder mentre ocupa la Capitania General els primers anys del conflicte i els plans de la Comissió de Fàbriques assenyalen reiteradament la relació directa de la crisi fabril amb l'increment de les partides. A un major nombre de fàbriques tancades, segons els seus amos a causa de la tolerància del Govern amb els contrabandistes, correspon una resurrecció amb nou ímpetu del carlisme. Cada teixidor enviat a l'atur era per ells un facciós en potència. Sembla lògic que els jornalers agraris que veien mermats els seus ingressos per les males collites o per les transformacions del sistema d'explotació i per la crisi de la indústria rural o de la domiciliària, i els treballadors industrials privats dels

18. FONTANA, *Op. cit.*, p. 15. Vegeu també les seves lúcides reflexions sobre el tema a *La fi de l'Antic Règim i la industrialització, 1787-1868*, pp. 269-273.

seus salaris, s'incorporessin a sou a les partides, però això no implica necessàriament una comunió plena amb la ideologia per a la qual, més que combatre, treballaven.

Als miserables de nova o de vella fornada s'han de sumar tots aquells que vivien ja dins de la marginalitat delictiva o hi eren empesos. Com passa a totes les guerres, especialment a les civils, la lluita constitueix una inesperada cobertura ideològica i un soplug per les accions dels situats al marge de la llei. Una quantitat important de bandolers, contrabandistes i captaires es van sumar a les hosts carlines, i amb la seva presència van contribuir a distorsionar-ne la imatge política i afavorir el seu bateig com a latrofacioses, la qual cosa comportava l'homologació, com a combatents, dels bandits i la consideració de bandits dels facciosos purament ideològics o a sou. La imatge publicitària que en el seu origen va servir per desqualificar els oponents enterboleix ara el seu component sociològic. Això es fa evident en el cas català. Les ordres de cerca dictades pel capità general, que alhora era superintendent de policia, posaven al mateix sac carlins purs i delinqüents comuns.

Els carlins han estat acusats sistemàticament de practicar un bandidatge salvatge imposant exaccions, practicant segrests o saquejant pobles. Les acusacions són certes i estan àmpliament documentades, però la veracitat dels fets no és obstacle per analitzar-ne l'actuació amb més equitat. Quina diferència real copsaven les víctimes entre les exaccions imposades pels carlins i les que provenien de les tropes liberals, reiteradament denunciades per les autoritats municipals o provincials, com les catalanes, que acusen les tropes de viure sobre Catalunya com si es tractés d'un país ocupat? Quina diferència hi ha entre el segrest a canvi d'un rescat copios portat a terme per les partides i l'amenaça de presó amb què els liberals exigeixen el pagament immediat de diverses contribucions extraordinàries? Quina diferència hi ha entre el saqueig de la localitat

per un capitost o la requisa per un oficial de l'exèrcit regular? Molt sovint la diferència prové més de la font que del vocabulari utilitzat per l'impositor, mentre que els efectes eren idèntics i les possibilitats de rescabalar-se'n igualment remotes, sense oblidar que l'exèrcit havia estat utilitzat tradicionalment com a element de coacció sobre els municipis morosos, amb el càstig complementari de l'obligatorietat de mantenir els cobradors.

Només els darrers anys es comença a desembullar la sociologia del carlisme amb treballs que es dediquen a l'enervant però imprescindible recompte numèric i nominal dels combatents, i que aporten, quan la documentació ho permet, informació sobre l'edat, l'estat civil i professió. Un estudi capdavanter va ser el de M. F. Castroviejo per a Galícia. Segons Castroviejo, el 39% eren pagesos; el 20,4% nobles rurals, el 13,9% clergat, els jornalers el 5,1% i la menestralia el 6,5%.¹⁹ En el cas català dels combatents localitzats fins a mitjan 1835, el 42% eren pagesos o jornalers agrícoles, el 17,45% eren teixidors o practicants d'oficis vinculats a la indústria tèxtil, mentre els eclesiàstics representaven el 5,09%.²⁰ A Santander la baixa pagesia representava el 83,40%, la noblesa menor el 8,2% i les classes baixes urbanes el 5,2%.²¹ Segons una mostra pamplonesa el 46,58% eren

19. CASTROVIEJO, M.F., *Aproximación sociológica al carlismo gallego*, Madrid, 1977, p. 156. BARREIRO, J.R., *El carlismo gallego*, Santiago de Compostela, 1976, pp. 155-156 ofereix una estratificació molt més discutible ja que integra en un sol bloc comerciants, menestrals i taverners.

20. ANGUERA, P., «Components i algunes motivacions del primer carlisme català», a *Moviments populars contra el poder de l'estat*, Barcelona, 1992, pp. 84-87.

21. SÁNCHEZ, M.A., *El primer carlismo montañés: aspectos sociales y localización geográfica*, Santander, 1985, pp. 33. Vegeu també FERNÁNDEZ, V., *Carlismo y rebelión campesina*, Madrid, 1985, pp. 49-50.

peons menestrals, el 12,51% jornalers agraris, i el 10,14% persones vinculades a l'administració.²² Per al País Valencià, sense donar estimacions percentuals, J. Millán destaca també la participació menestral a les partides.²³ La manca de sintonia terminològica als diferents estudis, derivada de la disparitat de les societats sobre les quals incideixen, dificulta una síntesi general. Però el problema principal deriva de l'ambigüitat terminològica. Parlar de pagesos com si formessin un tot homogeni comporta acceptar que constituïen una categoria social sense fissures, quan les diferències internes, incrementades per les característiques socio-contractuals dels diferents territoris, podien ser enormes. Per aconseguir més precisió, cal establir una definició dels conceptes utilitzats i, naturalment, sumar a les notícies estadístiques una bona informació sociològica, per obtenir la necessària correcció ponderada que reflecteix l'autèntica incidència social que permeti dilucidar, per exemple, si la major presència de gent del camp és deguda exclusivament al fet que constituïen la major part de la població o si realment la seva participació relativa és superior a la d'altres sectors. Per establir els índexs de participació en els estudis quantitatius cal evitar la deducció dels percentatges sobre la població total, que es tra-

22. PAN-MONTOJO, J.L., «El ejército carlista en Navarra», a *Aportes*, núm 4, 1986, p. 17. Id. p. 16, «un 50 por 100 de los carlistas de esta ribera eran jornaleros». Altres informacions PAN, J. L., «Las bases de carlismo navarro: 1833-1839», a *I Congreso de historia de Navarra de los siglos XVII-XIX y XX*, II, pp. 23-36.

23. «Els militants carlins del País Valencià central. Una aproximació a la sociologia del carlisme durant la revolució burgesa», a *Recerques*, núm 21, Barcelona, 1988, pp. 101-123. Per a Aragó les xifres més limitades que ofereixen F. ASÍN, *El carlismo aragonés 1833-1840*, Saragossa, 1983, pp. 43 i 95 i F. ASÍN i BULLÓN DE MENDOZA, A., *Carlismo y sociedad 1833-1840*, Saragossa, 1987, pp. 31-33.

dueix en uns índexs irrisoris. El càlcul s'hauria de fer sobre la quarta part de la població prescindint de les dones, que representaven prop de la meitat del cens, i també dels nens i els vells, de manera que el resultat tingués en compte només la població amb possibilitats de participar en el combat. Una idea aproximada l'ofereixen les lleves de la postguerra immediata, publicades per Madoz en el seu diccionari, tot i que aquest resulti limitat en referir-se només als joves en estricta edat militar, malgrat que en la guerra van participar també els d'edats immediates, per la qual cosa se'n podria multiplicar la xifra per dos.

En tercer lloc, cal investigar quins van ser els motors del reclutament de les partides. S'ha insistit en el protagonisme dels hisendats locals i dels eclesiàstics. Encara que diverses fonts confirmen la veracitat d'aquestes afirmacions, no se'n troba la resposta indiscutible que justifiqui el perquè i el com d'aquest liderat. S'insisteix en el paper de primer ordre exercit per l'Església (confirmat per la retòrica i la imatgeria religiosa de les proclames), i en la reiteració dels carlins a presentar-se com a paladins de la defensa de la religió com a nexa aglutinador de la societat i com a creadora del model de vida. La religió actual, a més, com a esmorteïdora dels conflictes generats pels interessos interclassistes contraposats. Això és ben cert, però apareixen diverses qüestions que queden per resoldre. Per exemple, la suposada submissió ideològica a l'Església es contradiu amb la reiterada negativa a pagar els delmes, present ja a la Guerra del Francès. Cal explicar per quin motiu l'Església, incapaç de convèncer la pagesia perquè compleixi les seves obligacions fiscals, és capaç, en canvi, d'aconseguir que empunyï les armes en defensa d'una causa que no és pròpiament seva. Com també es pot qüestionar el grau de cristianització de la societat —abans de les campanyes de catequizació empreses a mitjan segle, un exemple paradigmàtic de les quals és el pare Claret—, perquè una cosa és que els pobles competissin per

veure qui construïa l'església amb més capacitat o que ho fessin els gremis per veure qui aconseguia la capella més suntuosa, i que sorgís una epidèrmica religiositat aparatosa, hereva de les fórmules externes del Barroc, i una altra de molt diferent que la religiositat, i amb ella les paraules dels seus propagandistes, fos assumida plenament. La contradicció entre religiositat oficial aparent i creença religiosa assumida i viscuda, malgrat la manca d'estudis en profunditat, era molt més notable del que se suposa habitualment, sense que això impedís recórrer-hi davant la por atàvica a la mort o en moments de perill extrem. Les descripcions de l'estat físic dels temples o del compliment dels preceptes pasquals, coneguts pels llibres de visites pastorals, no reflecteixen en absolut una pràctica religiosa conscient; suggereixen una notable laïcització de la vida quotidiana. Abunden els rectors sumits en la misèria, els temples mig abandonats, bruts i en perill d'esfondrament, els expòsits i els casos de comportament moral al marge de l'església catòlica, les baralles dels rectors i els seus feligresos sobre l'edat en què els fills han de rebre els sagraments per evitar que tinguin la categoria de cos i abaratir, si moren, els costos dels oficis fúnebres.

Un missioner carlí, J. Areso, va deixar el testimoni de les seves prediques al País Basc i el nord de Castella a partir de 1827. La descripció del grau de catolicitat ambiental no té pèrdua, ja que, arreu els posaven tot d'obstacles per tal d'entorpir l'actuació dels missioners, dient-los, per exemple, *«no estan los pueblos para sufrir los gastos de los misioneros, ni los habitantes para perder el tiempo en misiones»*. El 1827 a Cervera del Río Alama *«pretenden muchos pasar su vida [...] blasfemando y profanando todo lo más sagrado y divino»*. En un balanç fet el 1836 des de Navarra explicava *«la España, desde el año 23 al 33, la veo hecha un cenegal de cieno y corrupción. En una parte veo el adulterio, en otra el aborto, en aquella el hurto y en esta*

*el asesinato [...] se tiemblan las columnas del firmamento al ver y oír errores los más grandes contra los misterios principales de nuestra fe».*²⁴

Tampoc no apareix gaire clara la simpatia que despertava el clergat entre la pagesia, quan part d'aquest havia estat desposseït de les seves terres al llarg del segle XVII per liquidar els crèdits rebuts d'institucions eclesiàstiques i quan s'acusava els rectors de forçar testaments favorables a l'Església en detriment dels interessos familiars aprofitant-se de les seves facultats notariais o la seva influència sobre els moribunds. Tenien, doncs, aquests eclesiàstics la força de pressió moral que se'ls suposa? Una qüestió semblant planteja la noblesa menor, titulada o simplement detentadora del privilegi militar, i amb ella els terratinents equiparables per riquesa, protagonisme o presumpció social. Tots ells veien en la liquidació del vell règim

24. ARESO, J., *Cartas cristianas del padre fr...*, Barcelona, 1845, vegeu esp. pp. 21-24, 77, 132-133, 146-148, 164-167 i 180-181. Per Areso, P. SAGÜES, *El padre José Areso, OFM, misionero y restaurador (1797-1878)*. Areso estigué exiliat a França (1837-1848) i pels incidents que provocà a Baiona el cònsol espanyol aconseguí el seu internament França endins. A l'exili anava de coll amb un altre frare, també carlí, Antonio Yoldi, el qual en un memorial adreçat a Carles V es dolia que els seus soldats, en plena campanya, posaven en quarentena «*los misterios de nuestra adorable religión*» i que entre ells circulaven amb profusió «*los libros prohibidos, los naipes [...] que [...] representan las figuras más torpes y obscenas, los juegos judaicos que presagian lo futuro [...]*. Yo no extraño que den por lícita la fornicación, y que aprueben un instrumento que, saciando la sensualidad, impida la generación, cual es el de los condones», que aprofitaven per a practicar múltiples «*estupros, incestos, adulterios y fornicaciones*», segons transcriu J. del BURGO, *Bibliografía de siglo XIX. Guerras carlistas. Luchas políticas*, Pamplona, pp. 1060-1061.

l'enfonsament del seu protagonisme centrat en el monopoli dels ressorts del poder polític i econòmic. Però és difícil d'imaginar, i encara més de justificar, que els jornalers i la pagesia pobra, juntament amb els menestrals empobrits, es llancessin a la muntanya per defensar-ne els privilegis amb les armes, mentre alguns d'ells actuaven com a prestamistes usurers. Si bé es cert que els clergues i els notables locals tenien a les mans eines de pressió per forçar que els seguisin en el combat, també ho és que difícilment el poble ignorava que eren els seus enemics de classe o d'interessos més immediats, i que, per tant, lluitaven per consolidar els seus botxins. En aquest sentit, serien interessants els estudis que investiguessin a llarg termini el conjunt de reaccions en una societat limitada, observant el canvi o el manteniment de la presa de posició, segons l'estament, als successius conflictes civils. Si a la primera guerra un poble es manifesta hegemonícament carlí, seguint aparentment l'exemple dels notables, ¿què passa als conflictes següents, un cop els notables s'han incorporat als moderats, per evolució ideològica simple, per haver observat que en el nou ordenament jurídic mantenien el seu estatus per esquivar el risc, per haver incrementat el seu patrimoni amb algun bé desamortitzat o per constatar que les eleccions censitàries els garantien la continuïtat en el monopoli polític? El poble, continua llavors a les files carlines, s'alinea amb els liberals o manté una actitud de displicència entre ambdues faccions? I si es manté fidel a la primera opció, qui n'és l'impulsor i amb quins estímuls, o, en cas contrari, a qui es deuria la ruptura de l'antiga solidaritat interestamental? Pot ser més raonable buscar com a nexa d'unió entre els sectors populars i els dirigents carlins un codi mental i cultural comú, que es podria traduir en uns valors ètics compartits, com la mitificació del passat llunyà, amb un rei justicier i sensible.

En els primers moviments antiliberals del Trienni, com han demostrat per a Cantàbria V. Fernández i per a Navarra R. del

Río, el seguidisme popular no es va produir, tot i que havia estat instigat per la petita noblesa i el clergat rurals. En canvi, sembla que es produeix l'any 1833. La causa del canvi d'actitud podria ser la dissolució del Cos de Voluntaris Reialistes, que durant la dècada havia enquadrat, com assenyalen càusticament els liberals, els sectors més depauperats de la societat. Els voluntaris van ser un dels primers motors de la rebel·lió carlina. La justificació es basaria en el fet que els voluntaris havien obtingut durant deu anys un sou segur, un protagonisme públic, una possibilitat d'actuació impune contra la burgesia rica, acusada de liberal, que transformava l'afront en un acte legal, i una tradició de disciplina i d'obediència amb els que més endavant els van empènyer a alçar-se contra la reina. Estaven, doncs, acostumats, potser també agraïts, a acatar les ordres dels futurs capitosts, que els havien permès exercicis d'arrogància i garantit la subsistència traient-los de la misèria per dotar-los d'un cert reconeixement públic. ¿La reacció dels voluntaris hauria estat la mateixa si en lloc de disoldre'ls i desarmar-los, amb la triple pèrdua de jornal, uniforme i prestigi, s'hagués optat per la seva reconversió, amb els canvis necessaris en la direcció del Cos, mantenint-ne la base en les seves prerrogatives i guanys? El plantejament pot semblar una *aberratio*, però les denúncies liberals catalanes sobre l'acollida de carlins a la milícia i posteriorment la integració de guerrillers als cossos francs, que no dubtaven a perseguir acarnissadament els seus antics companys, insinua que l'enrolament era més econòmic que ideològic. Pels mateixos motius caldria analitzar a què és deguda l'actuació contrarevolucionària dels components d'una força, a la qual diferents comentaris de coetanis i historiadors atorguen un component revolucionari més important que la mateixa Milícia Nacional, i dilucidar si el seu carlisme era antiliberalisme o el que primàriament pot definir-se com una actitud antisistèmica, que es mantindria amb el ma-

teix llenguatge, encara que amb un to diferent, i fins a quin punt la vinculació dels ex-voluntaris al carlisme no va empènyer altres sectors al liberalisme, més com a refugi que com a identificació ideològica plena.²⁵ A Catalunya, com a mínim, es va produir una altra situació. Durant els primers anys de la guerra l'impuls i la direcció van recaure en notables locals, però, a partir de 1836-1837, aquests desapareixen o són substituïts majoritàriament per capitosts de l'extracció popular més estricta, igual que els seus subordinats, la qual cosa va coincidir amb el creixement de les partides i la radicalització de les actuacions. Això pot reflectir una imatge més nítida de lluita social o un simple ús de la bandera carlina per encobrir activitats delictives, que haurien propiciat la deserció dels primers dirigents o el seu relegament. La pervivència d'una fidelitat militant popular els anys posteriors pot obeir a la mitificació transmesa familiarment, que presentaria, en àmplies zones, una imatge del carlisme com a oponent del sistema opressor, fos aquest liberal o capitalista; per aquest motiu, la progressiva deserció de dirigents no té una continuïtat equiparable a les bases més populars.

25. Per a les possibilitats de manipulació dels Voluntaris, *Galería militar contemporánea. Biografías pertenecientes al primer tomo*, Madrid, 1846, p. 52. Per a la seva indefinició ideològica, Marquès de Miraflores, *Memorias para escribir la historia contemporánea de los siete primeros años del reinado de Isabel II*, I, Madrid, 1843, pp. 18-19. , *Galería militar*, I, p. 71 i íd. *Biografías*, I, p. 67 participació de Voluntaris en una temptativa liberal. Voluntaris no necessàriament carlins, *Fastos españoles o efemérides de la guerra civil desde octubre de 1832*, Madrid, 1839, pp. 256 i 456. Sempre entre altres exemples possibles.

PER QUÈ CARLINS?

Les motivacions del carlisme actiu continuen sent una incògnita de solució difícil, ti encara més perquè els textos programàtics eviten la qüestió en no plantejar problemàtiques concretes, sinó ambigües teories generalitzadores. El que sí que sembla evident és que van anar canviant al llarg dels anys. El testimoni exhumat per P. Pascual²⁶ invita a creure que les motivacions del suport dels pagesos i els nuclis marginats de la ciutat obeïen a reaccions molt primàries i poc elaborades, tot i que això no exclou la presència d'un pòsit ideològic vague, més sentimental que raonat. Cal plantejar-se si el carlisme de base s'identificava amb les propostes dels seus dirigents o si obeïa en tot o en part a altres factors. En primer lloc, les limitacions operatives del Govern liberal. Extenses zones rurals del país, sobretot les situades a la muntanya (amb una ampliació del concepte a causa de la fragilitat de les comunicacions, que explica que es qualifiquin com a alta muntanya zones que avui fan riure), van estar durant llargs mesos sense veure ni per casualitat cap soldat liberal i, per tant, van quedar a mercè dels carlins, que hi imposaven impunement la seva llei. Aquests pobles, tant se val quina fos la seva opció, no tenien cap altre recurs, si no volien oferir un heroisme inútil i estèril, que el de ser externament carlins. Això porta implícita una altra qüestió: quants combatents carlins ho van ser per decisió ideològica plena, quants com a recurs de supervivència quan se'ls oferia un sou

26. «Carlisme i societat rural, la Guerra dels Set Anys a la Conca d'Odena», a *Recerques*, núm. 10, Barcelona, 1980, pp. 51-91. En canvi no contenen, en contra del que pretén l'editor, cap element de justificació de les causes reals de l'enrolament al carlisme, els documents com la carta d'un soldat o els comunicats oficials, que publica GARRALDA, J.F., «Fundamentos doctrinales del realismo y el carlismo (1823-1840)», a *Aportes*, núm 9, 1988, pp. 24-28.

més o menys estable que els garantia sobreviure en una època de crisi i, finalment, quants ho van ser contra la seva voluntat, en una quinta tan forçosa com la governamental? Resulta impossible discernir els percentatges de voluntaris, mercenaris i forçosos, però cal evitar lectures primàries. En aquest sentit, el cas basco-navarrès és exemplar. Per què hem de creure que aquells que oferien tota mena de resistència a les quintes tradicionals van acceptar sense resistència les d'origen carlí? Si a l'última Guerra Civil l'adscripció dels soldats de quinta a un bàndol o a l'altre va ser deguda únicament al destí forçat pel sorteig o, en menor grau, el dels voluntaris a la seva zona de residència, el mateix va passar a la Primera Guerra Carlina. Carlins sociològics van combatre amb les hosts liberals, de la mateixa manera que liberals i neutres es van veure forçats a incorporar-se a les del pretendent.

S'ha insistit molt en l'odi ressentit del camp cap a la ciutat, però massa poc en el menyspreu de la ciutat envers el camp; envers el camp i envers els sectors socials subalterns de la ciutat. Uns articles publicats al *Boletín Oficial de la provincia de Cataluña* els primers mesos de 1834 parlen de l'«amor a la mandra» dels jornalers o del desvergonyiment amb què feien ostentació de la seva misèria. El mateix menyspreu surt en comunicacions de la Comissió de Fàbriques. Si aquest menyspreu es feia públic en plena guerra civil, amb la crisi social latent, quan era urgent unificar voluntats per exterminar la rebel·lió i quan era lògic suposar que els interessos dels dirigents burgesos havien de facilitar un discurs de camaraderia amb els seus jornalers per incitar-los a participar al costat seu en la guerra civil, no cal gaire imaginació per suposar que en temps de pau i, amb l'ordre garantit per l'autoritat, el menyspreu devia ser molt més gran. L'animadversió de l'assalariat pel burgès era recíproca, amb l'agreujant que el ric podia utilitzar diversos sistemes per escarnir i humiliar el pobre. Amb la re-

volta carlina el jornalier va poder descobrir una via útil per venjar-se dels greuges rebuts, rebre un sou, practicar el saqueig i gaudir a més de les benediccions de part de la classe dirigent i del clergat, que alhora actuarien d'incitadors i d'encobridors de la venjança.

Els diferents nivells d'oposició, que comportaven una notable heterogeneïtat social, compartien l'enemic, però no els objectius finals. Els motius de participació dels dirigents semblen immediats i fora de discussió: la conservació del seu estatus i dels seus monopolis privilegiats. Però els dels combatents populars resulten més obscurs i confusos, perquè eren menys racionalitzats i més diversificats. La seva fidelitat inicial va ser molt més dèbil, com ho reflexen les constants inflexions de la facció, amb moments àlgids en èpoques d'especial penúria i uns altres de baixos quan la supervivència era més fàcil o la pressió liberal més forta. Tampoc no podien coincidir en un tot els motius dels desertors, que en un primer moment només aspiraven a defugir la incorporació a l'exèrcit, els dels delinqüents, ja fossin contrabandistes o bandolers, que buscaven només un soplug ideològic, i els dels pàries socials que necessitaven urgentment garantir-se les garrofes. L'absència de justificacions polítiques, en els escassos testimonis coneguts, no es deguda només a la ignorància o a la incapacitat de formular-les, sinó que obeeix essencialment a la realitat, a la seva absència estricta; en canvi, formulen denúncies contra els «senyors» i els «rics», als quals acusaven d'enganyar i d'explotar el poble, amb un llenguatge molt radical. La manca d'una veritable comunió profunda d'ideals amb notables rurals o clergues queda reflectida pel fet que aquells tampoc no es lliuraven de saqueigs, robatoris i altres coaccions, com tampoc no se'n lliuraven els edificis religiosos, ja que pesava més la seva riquesa que l'aparent aliança.

Entre els elements que poden justificar la incorporació dels sectors populars al carlisme actiu destaquen: la pressió exerci-

da pels notables locals i pels clergues, amb les limitacions apuntades més amunt, possible per la suma del prestigi social i la capacitat de xantatge econòmic. La protecció que els primers a incorporar-se van rebre de les autoritats municipals (en realitat, els mateixos notables locals o els seus homes de palla), en encobrir la seva participació eludint l'elaboració de les llistes de facciosos sol·licitades per les autoritats superiors, amb la qual cosa, a la pràctica, la participació guerrillera quedava impune, mentre que els beneficis econòmics que se'n derivaven eren reals; una situació facilitada per les limitacions governamentals per controlar, protegir i castigar. L'aversion contra les quintes, amb llargs anys de servei militar, les condicions de vida ínfimes i l'allunyament de la terra natal, que feien preferir la participació a les partides, amb més llibertat de moviment i habitualment en llocs propers al domicili, fet que permetia mantenir bona part de la vida normal, amb l'excepció basco-navarresa, on eren els carlistes els que quintaven. L'actitud contrària a la quinta era general a tot Espanya: l'any 1834 un article oficial parlava, referint-se a Mondoñedo, que «sovint, els mossos d'aquella província arrancant-se les dents i d'altres tallant-se els dits de la mà» intentaven «sostreure's amb uns mitjans tan bàrbars a l'honrós servei de les armes»; si es preferia la mutilació a l'exèrcit no ha d'estranyar que els joves optessin per enrolar-se a les partides; el retrat robot dels carlins catalans l'any 1833-1835 és majoritàriament el del solter en edat militar. La millor oferta econòmica i de llibertat, representada la primera per la soldada i la participació en els saqueigs o exaccions, i la segona, pel caràcter de força irregular oberta que van tenir a la major part del territori. L'actuació de les autoritats liberals que imposaven contribucions extraordinàries en diners o en espècie; que castigaven durament els familiars dels combatents carlins amb presons, multes i confiscacions; que ordenaven tales massives de boscos i canyars; que regla-

mentaven el trasllat a lloc segur dels homes útils en cas que s'apropés la facció (en realitat una deportació encoberta); que toleraven el pacte de la fam als familiars dels facciosos, entre altres mesures, pot haver empès gent ambigua o vagament simpatitzant a sumar-se a la facció per evitar penalitats més grans. Com també pot haver incitat a empunyar les armes en un desig de venjança immediat la vesània de diferents caps liberals que van practicar execucions massives de presoners, fet que, si bé era compartit amb els carlins, oferia una diferència fonamental: mentre les víctimes carlines podien ser soldats de quinta procedents de terres llunyanes, les liberals eren majoritàriament de la comarca i quan es podia afusellats davant del seus, per tant, la reacció dels familiars i amics contra els responsables de la mort que intentaven venjar era molt més immediata i en calent. Tot això unit, pel que fa a la pagesia, a la pèrdua definitiva de la participació en els béns comunals i, pel que fa a la menestralia, a l'ampliació de competència desigual que significava la liquidació dels gremis. En un altre lloc he intentat documentar sobre fonts geogràficament limitades aquestes afirmacions que s'haurien de contrastar amb estudis monogràfics a base de fons municipals o comarcals per ratificar-los o introduir-hi matisos. Per al coneixement correcte dels que formaven les bases és imprescindible el buidat exhaustiu dels llibres parroquials d'òbits, de les llistes dels acollits a indult, de les de presoners o les d'incorporats a la facció i les que poden subministrar fonts consulars com ha evidenciat Rodríguez Moñino.²⁷ La consulta dels llibres parroquials, juntament amb la d'altres fonts complementàries, permetrà establir el cost

27. *El exilio en la España del XIX (Carlistas y «demócratas revolucionarios»*), Madrid, 1984. Un estat del total d'exilats a França l'any 1840 a BULLÓN, A., «Memoria histórica del partido carlista», a *Aportes*, núm 5, 1987, pp. 5-6

humà de la guerra, potser la més cruel de les que han assolat la península, perquè en àmplies zones no va ser una típica guerra d'ocupació, sinó que el control del territori era extremadament canviant, la qual cosa facilitava venjances sanguinàries i reiterades. Igual que per conèixer les causes d'incorporació són imprescindibles, a més dels escassos testimonis personals inèdits, la localització de les actes d'indult, tot i la seva mediatització evident.

Sortosament la majoria dels últims estudis publicats sobre el carlisme tendeixen a aprofundir en aquesta direcció, acotant zones limitades, però no insignificants, que permeten un treball d'apropament en profunditat a la problemàtica latent darrera de les retòriques grandiloqüents.

*Aquest article va ser publicat a la revista *Ayer*, núm. 2, 1991, pp. 61-77. L'autor ha revistat la traducció i ha ampliat el text.

CONTRAREVOLUCIÓ I MOBILITZACIÓ A L'ESPANYA CONTEMPORÀNIA

Jesús Millán

Probablement hi hauria un acord a reconèixer que existeix una àmplia literatura sobre el carlisme i que, ahora, són sorprenentment escasses les anàlisis sobre el seu significat. Potser per això el carlisme resulta un personatge incòmode en les síntesis o les explicacions generalitzadores dels segles XIX i XX, sotmès a les consideracions més oposades o a investigacions parcials sovint poc acumulatives. El fenomen es relaciona amb la decadència dels debats sostinguts fa més d'una dècada sobre l'origen i les característiques de la societat burgesa a Espanya. En els darrers anys s'han acumulat els estudis relacionats amb aquesta matèria, per bé que continuen sent pocs els dedicats a l'anàlisi global del carlisme.¹ És necessari, però,

1. Fonamentalment, ARÓSTEGUI, J., «El carlismo en la dinámica de los movimientos liberales españoles. Formulación de un modelo», a *Actas de las Primeras Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas*, Universidad de Santiago, Santiago de Compostela, 1975, vol. IV, pp. 225-239; FONTANA, J., «Crisi camperola i revolta carlina», a *Recerques*, núm. 10, pp. 7-16; FRADERA, J. M. et al. (ed.), *Carlisme i moviments absolutistes*, Eumo, Vic, 1990; MORAL, Joaquín del, «Carlismo y rebelión rural en España (1833-1840): algunas notas aclaratorias e hipótesis de trabajo», a *Agricultura y Sociedad*, núm. 11, pp. 207-251; TORRAS, J., *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Ariel, Barcelona, 1976.

no tan sols un coneixement més aprofundit del carlisme, sinó també inserir-lo dins la dinàmica general de la societat dels segles XIX i XX. Sens dubte, d'aquest esforç es poden deduir també plantejaments interessants per a altres camps relacionats.

En efecte, és difícil intentar una anàlisi àmplia del fenomen sense abordar un bon grapat de qüestions, des de la història agrària fins a la política o la cultura popular. Alhora, l'existència del carlisme com a moviment relativament important ha estat un tret significatiu de bona part de la història contemporània espanyola. Al llarg del segle XIX el carlisme fou una opció armada involutiva enfront d'un liberalisme inestable i amenaçat de ser desbordat per l'esquerra. Antoni Aparisi, d'una manera significativa, protagonitzà el camí que conduïa del liberalisme conservador a l'opció carlina, un fet que es podia rastrejar a l'obra de Donoso Cortés. A més llarg termini, el carlisme reformulat es constituí en un inspirador de la dreta necessitada d'una mobilització de masses. Això atorgà una característica pròpia al complicat naixement de la «política de masses» a l'Espanya del primer terç del segle XX. La persistència d'un confessionalisme antiliberal va furnir polítiques de dreta clarament diferenciades d'aquelles que acompanyaren els orígens del feixisme italià i del nazisme a Alemanya. La mobilització «des de dalt», el dirigisme de les elits de la burgesia terratinent, el confessionalisme tradicional i el recurs a la violència repressiva caracteritzaren una dreta més innovadora en les formes que no en el fons a l'hora d'assolir una dimensió popular. L'herència del carlisme era llavors ben important i marcava les distàncies respecte a la «nova dreta» de l'Europa d'entre guerres. Tot analitzant la política en el poder de la CEDA —fundada i dirigida en bona part per ex-carlins i fills de carlins—, un diplomàtic de l'Alemanya nazi remarcava que «es va dedicar a fer política jesuítica i només s'interessà per tornar l'Església al lloc de predomini anterior», en comptes de «sua-

vitzar la dramàtica situació dels camperols, de desenvolupar un programa de creació de llocs de treball». Poc més tard, un altre informant nazi —més autoconfiat encara— considerava que la insurrecció del 1936 hauria de resultar «una dictadura de classe i no, com a Alemanya, un govern del poble». ² Aquesta situació no podia sorprendre els feixistes, que, com un dirigent de la Itàlia de Mussolini, observaven que les propostes carlines eren «retornar a les tradicions espanyoles [...] sense dir res ni preocupar-se dels grans problemes socials i econòmics imposats per la vida moderna». ³

Aquest estat de coses no es pot explicar d'una manera simple, ja que remet a l'evolució global de l'estructura socio-política del país i les seues forces principals. Però, en aquest sentit, és difícil negligir la importància d'una dreta tradicionalista, que disposava d'un suport popular i que —a diferència del que succeï a d'altres països— havia aconseguit perllongar l'antiliberalisme de la crisi de l'Antic Règim fins a l'època del capitalisme avançat i la lluita de classes organitzada. L'antiliberalisme espanyol mostrà una certa capacitat de mobilització per a la lluita armada des de 1820-1823. Legitimat més tard arran del plet dinàstic, esdevingué, entre 1833 i el darrer quart del segle XIX, una força capaç d'oposar-se amb les armes a tots els intents d'obertura liberal, rebutjats sistemàticament com l'antesala d'una subversió més gran. És lògic, doncs, que els carlins, alçats en armes en 1833-1840, 1846-1849 i 1869-1875, fossen

2. Vegeu BLINKHORN, M., *Fascists and conservatives*, U. Hyman, Londres, 1990, pp 1-13. Per a les citacions, VIÑAS, A., *La Alemania nazi y el 18 de julio*, Alianza, Madrid, 1977, 2a ed., p. 120, i *Guerra, dinero, dictadura*, Crítica, Barcelona, 1984, p. 48.

3. Esmentat per SAZ, I., *Mussolini contra la II República*, Alfons el Magnànim, València, 1986, p. 52.

considerats com l'últim remei dels conservadors en perill. Però, d'altra banda, el carlisme no es reduïa a un cercle de notables, com succeïa amb moviments pareguts, per exemple a França, des de mitjan segle XIX. Disposaven d'una certa base popular, d'una manera que cap altre corrent conservador —pensem en els moderats o en el caciquisme canovista— no havia necessitat formar. D'aquesta manera, en produir-se l'acceptació formal del sufragi universal masculí i els primers símptomes d'erosió del caciquisme de la Restauració, en el pas del segle XIX al XX, el tradicionalisme carlí era l'única forma de dretes que podia presentar un cert suport basat en l'acceptació popular. Això no s'ha d'entendre sempre com la pervivència d'una força inalterada. Al mateix temps que el seu pes havia minvat prou en algunes regions, el carlisme es reformulava —al marge del simple recurs a la guerra— per dotar-se d'alguna cosa pareguda a un programa per reestructurar l'ordre social. L'intent —encara que no gaire ferm— es plasmà en l'Acta de Loredan (1897), en vigílies d'una crisi important del règim de la Restauració, i, alhora, s'iniciava la necessitat d'una renovada mobilització política, que anava des de certs republicanismes interclassistes fins als moviments nacionalistes, el sindicalisme catòlic o la militància de la classe obrera. En aquest context, l'aportació del carlisme a la mobilització popular significà la seua transformació gradual. Entre la darrera dècada del segle XIX i la primera del XX, dirigents d'inspiració carlina configuraren un nacionalisme basc progressivament lligat a la burgesia en ascens, mentre que a Catalunya la renovació del carlisme girava majoritàriament al voltant d'un nou partit definidament burgès, la Lliga Catalana. En algun cas, com el sector del diari barceloní *La Trinchera*, l'evolució del carlisme conduïa a un cert radicalisme, de retòrica anticapitalista i ostentosament violenta, que, de tota manera, sembla haver estat un ferment minoritari, força contradictori i més aviat

episòdic. Des de la dècada de 1920 el nou conservadorisme —condicionat al seu torn per la irrupció de la dictadura de Primo de Rivera— sembla haver pres, en bona mesura, el relleu dels carlins al País Basc, a Catalunya i a bona part del País Valencià. Això no exclou la seua expansió més o menys conjuntural a d'altres llocs arran de la II República. Navarra va continuar sent una sòlida base i Andalusia occidental experimentà una certa expansió, protagonitzada sobretot per empleats i professionals urbans.⁴

Pel que fa a la inspiració doctrinal i a l'origen dels dirigents, el carlisme féu una contribució significativa al naixement de la peculiar dreta mobilitzadora a l'Espanya del segle XX. Això no implica, però, que l'experiència de la militància carlina no haja afavorit moviments des de la base en altres direccions. A zones tradicionalment mobilitzades pel carlisme, part de les seues bases poden haver girat des del final del segle XIX (o abans) cap a moviments de protesta prou diferents, com sembla haver

4. Vegeu BLINKHORN, M., *Carlismo y contrarrevolución en España 1931-1939*, Crítica, Barcelona, 1979; BERNARDO, J. M. de, «Concepción doctrinal y opción política del carlismo. Religión y política (1890-1900)», a *Escritos del Vedat*, núm. XI, pp. 359-370; CANAL, J., «Els militants carlins a la fi del segle XIX. Una aproximació a la base social del carlisme», a ANGUERA, P., et al., *El carlisme i la seva base social*, Llibres de l'Índex, Barcelona, 1992, pp. 227-255; PRATS, J., *El carlisme sota la Restauració. El partit carlí a la província de Tarragona (1885-1907)*, Diputació, Tarragona, 1990; REAL CUESTA, J., *El carlismo vasco 1876-1900*, Siglo XXI, Madrid, 1985; WINSTON, C. M., *La clase trabajadora y la derecha en España 1900-1936*, Cátedra, Madrid, 1979, pp. 71-109; ÁLVAREZ REY, L., «El carlismo en Andalucía durante la II República (1931-1936)», a *Sevilla 36: sublevación fascista y represión*, Muñoz Moya y Montraveta, Brenes, 1990, pp. 17-79.

succeït, per exemple, al Baix Penedès.⁵ Probablement l'evolució cap al republicanisme —apuntada ja en la peculiar Guerra dels Matiners a Catalunya—⁶ recolzava tant en canvis socioeconòmics com en l'experiència d'una llarga politització popular, hegemnitzada fins llavors pels carlins. No tothom, per tant, hauria seguit l'evolució que duia del tradicionalisme a la nova dreta. Al seu torn, el moviment tradicionalista es mostrà impermeable a qualsevol readaptació d'esquerres. En conjunt, doncs, quedava abocat des del primer quart del segle XX a continuar funcionant com a força de xoc antirevolucionària i, més tard, a una difícil supervivència. Els carlins quedaven en un gueto, utilitzat en casos extrems i condemnat a buidar-se.

L'ANTILIBERALISME AUTOTITARI COM A ALTERNATIVA

Aquesta difícil supervivència tingué un dels seus motius bàsics en el paper clau que la figura del rei —i del plet dinàstic, per tant— tenia en la configuració doctrinal del carlisme. És clar que aquests elements eren considerats instrumentals, al servei d'una reestructuració antiliberal i suposadament harmoniosa de la societat. Però, en la mesura que el carlisme no arribà a definir un programa versemblant a l'altura dels temps, de fet el rei legítim continuava apareixent com la gran esperança de l'alternativa carlina, i això la condemnava a aparèixer com un projecte obsolet, llevat de la seua capacitat per engegar la in-

5. ARNABAT, R., *Els aixecaments reialistes i el Trienni Liberal (1820-1823)*, R. Dalmau, Barcelona, 1991, p. 57; LÓPEZ ESTUDILLO, A. J., «Federalismo y mundo rural en Cataluña (1890-1905)», a *Historia Social*, núm. 3, pp. 17-32.

6. V. l'anàlisi que en fa FONTANA, J., *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*, vol. v de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre VILAR, Edicions 62, Barcelona, 1988, pp. 307-314.

surrecció quan els temps esdevenien subversius. És cert que després de la Tercera Guerra Carlina hi hagué intents de definir el contingut del moviment, tot atorgant la primacia a l'integrisme religiós sobre la figura del rei. Tanmateix, és destacable que el suport social al carlisme dinàstic fos notablement superior al de les alternatives integristes. La imprevisible figura del «rei tot sol» continuava sent una peça irrenunciable de la mobilització, encara, en iniciar-se el segle xx. ¿Com caracteritzar aquesta peculiar dimensió social d'una alternativa reialista en el canvi de segle? Prou dècades després de la fi de l'Antic Règim aquest fet suggereix, em sembla, un desenvolupament desigual en la percepció social de la política i del paper que li corresponia. En general, sobre les restes de les monarquies absolutes havia arrelat una visió contractualista de la política, que feia que el poder recolzés —en tot o en part— en la voluntat de la nació (entesa d'una manera més o menys àmplia) i que es legitimés pels beneficis concrets que —des d'escalas de valors ben diverses, és clar— se suposava que assegurava el conjunt del país. El carlisme, en canvi, se situava en una òptica diferent: no negava només les conseqüències d'una política concreta o la manera de mesurar els beneficis que assegurava l'ordre vigent per a determinats sectors de la població. Els carlins reclamaven una construcció política prèvia i alternativa a qualsevol liberalisme, que negava la política com a construcció artificial i defensava la legitimitat *per se* de l'autoritat. No és estrany que, per dirigents com Vázquez de Mella, la viabilitat del carlisme es projectés sobretot per després del fracàs del socialisme, hereu previst de la revolució liberal.

Els estudiosos del tema han insistit en la «visió popular» d'aquest sistema, i l'han considerada com a part d'una «cultura camperola», confiada en la justícia paternal del rei legítim i en el valor de la religió.⁷ Tres observacions em semblen necessàries en aquest sentit. En primer lloc, caldria interrogar-se pel fet

de la permanència i la credibilitat popular d'aquest discurs enfront de la seua irresistible erosió a moltes zones. Ja al darrer quart del segle XVIII Campomanes havia previst que a Espanya es podia produir una indiferència massiva respecte a la sort de les institucions —com a la Polònia de l'època—, i, en general, els símptomes de pèrdua de credibilitat de la monarquia tradicional anaren a l'alça des de l'època de Godoy i durant 1814-1820.⁸ En segon lloc, cal tenir present que la validesa de la proposta reialista no s'ha de mesurar tan sols segons la possible lectura que en fessen les capes populars. No es pot oblidar allò que significava institucionalment i els efectes que tenia sobre el conjunt de la societat. Això és fonamental tant pel fet que l'alternativa carlina es defensava davant d'una altra de ben diferent, com pel fet que no eren només camperols o capes populars, ni de bon tros, els qui integraven i dirigien el moviment. I, en tercer lloc, cal tenir en compte que sovint la caracterització del discurs carlí ha recolzat en una concepció, més o menys explícita, de l'alternativa liberal com a projecte clarament hegemunitzat per la burgesia, la qual hauria tingut una necessitat lògica de bastir un sistema representatiu, només amb la restricció d'allunyar la participació democràtica. Això comporta oblidar que hi ha alternatives per al desenvolupament d'una societat burgesa que no requereixen una configuració liberal

7. HOBBSBAWM, E. J., «Los campesinos y la política», en un volum que arreplega també el treball de ALAVI, H., «Las clases campesinas y las lealtades primordiales», Anagrama, Barcelona, 1976, pp. 5-45.

8. RODRÍGUEZ DE CAMPOMANES, P., *Discurso sobre el fomento de la industria popular*, editat per J. Reeder, Instituto de Estudios Fiscales, Madrid 1975, p. 121-123. Sobre les tensions socials durant la lluita contra la França revolucionària, per exemple, ROURA, Ll., «Cataluña y la Francia de la revolución», a AYMES, J. R., (ed.), *España y la Revolución Francesa*, Crítica, Barcelona, 1989, pp. 168-192.

—oligàrquica o no— de la política. La subversió liberal de la monarquia absoluta només en part era «burguesa», especialment després de l'experiència revolucionària de França. El liberalisme forní un horitzó utòpic —la possibilitat de reorganitzar de bell nou l'edifici polític— que només en part i en condicions específiques coincidí amb les aspiracions de les capes burgeses. Com ha recordat D. Langewiesche,⁹ els liberals foren normalment revolucionaris contra la seua voluntat i tractaren de reconduir una subversió no desitjada cap a uns objectius limitats. Un esquema semblant es podria aplicar a la gènesi de la societat burgesa espanyola. Així, no pot sorprendre que el ministre Mendizábal rebutgés una recompensa per al sergent Gómez —un dels protagonistes dels fets de La Granja que el 1836 havien permès l'arribada al poder de l'home símbol de la revolució— amb l'argument que no s'havia de fer res per un «revolucionari» com aquell.¹⁰

El carlisme s'enfrontà a un moviment liberal promogut per la Constitució de Cadis i, per tant, molt menys conservador i pactista d'allò que es pot pensar a partir de la seua etapa de consolidació, com ara l'època del moderantisme. La dissuassió dels moviments populars, i també la integració social amb una part de la noblesa de l'Antic Règim, foren resultats finals i postrevolucionaris d'un liberalisme inicialment molt més obert. El

9. LANGEWIESCHE, D., «Liberalismus und Bürgertum in Europa», a KOCKA, J., (ed.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, DTV, Munic, 1988, vol. 3, pp. 361-375. També SHEEHAN, J. J., «Some reflections on liberalism in comparative perspective», a KÖHLER, H., (ed.), *Deutschland und der Westen*, Colloquium, Berlín, 1984, pp. 44-58. Per a les relacions entre la societat burgesa i l'autoritarisme polític, BLACKBOURN, D. i ELEY, G., *The peculiarities of German history*, Oxford University, Oxford, 1985.

10. Esmentat per BURDIEL, I., «Dret, compromís i violència en la revolució burgesa: la revolució del 1836», a *Recerques*, núm. 22, p. 81.

recurs al sufragi universal masculí, la definició decidida de la sobirania nacional o la primacia de les Corts sobre el rei a la Constitució de Cadis en poden ser exemples. Des del Trienni Liberal es comprovaria que tot això havia arrelat prou com per desestabilitzar qualsevol projecte moderat.¹¹

Des del 1823, l'oposició encara pre-carlina, obeiria a aquests motius: la manca de recompensa suficient per a molts reialistes i la tolerància vers els «negres», concretada en l'actitud de no restablir la Inquisició, en la posició pretesament proliberal de la policia i en algunes amnisties força limitades. El primer factor remet a la considerable inestabilitat social que s'hagué de produir a l'Espanya del primer terç del segle XIX. Les perllongades crisis econòmiques, la ruïna de moltes activitats i la llarga durada dels conflictes hagueren d'empènyer un sector significatiu de la població (i no només de les capes baixes) a prendre les armes com a mitjà de supervivència o de promoció social. Sens dubte, la seua frustració podia furnir un suport decisiu per a l'aixecament armat, com es comprovà aviat a la Guerra dels Malcontents (1827). D'altra banda, la insistència en un antiliberalisme bel·ligerant, ja des de les acaballes del 1823, acabaria introduint la qüestió successòria: l'hereu de la Corona eliminaria qualsevol signe d'obertura d'una manera que el seu germà es negava a fer.¹² Quina perspectiva hi havia al darrere?

11. ROMEO, M. C., «Teoría política y agitación social en los orígenes del liberalismo exaltado: la oposición al gobierno Bardají-Feliu, 1821-1822», a *Bicentenari de la Revolució Francesa (1789-1989). El jacobinisme*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1990, pp. 431-447; VARELA SUANZES-CARPEGNA, J., *La teoría del Estado en los orígenes del constitucionalismo hispánico (las Cortes de Cádiz)*, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid, 1983.

12. FONTANA, J., *La crisis del Antiguo Régimen 1808-1833*, Crítica, Barcelona, 1979, pp. 170-203, i «Crisi camperola i revolta carlina».

Probablement l'experiència d'un liberalisme procliu a una radicalització imprevisible. L'exèrcit —alterat en la seua composició arran de la Guerra del Francès— no era un element segur i, d'altra banda, la força del radicalisme popular era considerable. En aquest context, la necessitat d'un antiliberalisme intransigent es basava en la percepció que, ateses les circumstàncies d'Espanya, qualsevol obertura liberal abocaria a una situació inestable que acabaria en una subversió difícil d'aturar. El progressista Vicent Sancho, raonant precisament la viabilitat del sufragi censitari com a instrument d'un liberalisme estable i mesocràtic, resumia la versió dels carlins: «*Dirán nuestros enemigos de dentro y fuera que no tenemos clase media: los carlistas y los absolutistas dicen que la aristocracia no ha hecho servicio y que no sirve para nada, y que no hay clase media y, por consiguiente, que no se puede establecer un gobierno representativo bajo nuestras instituciones; y pues no hay otras bases para establecerlo que las clases brutas e ignorantes de la sociedad, no se puede establecer otro que el absolutismo*».¹³

La defensa del rei absolut era, doncs, una alternativa a la temuda subversió liberal. Però, què implicava la figura del rei, entesa d'aquesta manera, respecte a l'ordre social? El tradicionalisme de la fórmula, i també una identificació esquemàtica del liberalisme amb les aspiracions burgeses, porten sovint a pensar en el reialisme com un discurs radicalment al marge de les estructures capitalistes o, fins i tot, en una idealització de la justícia, lligada a concepcions «comunitàries» o «camperoles». No es pot ignorar, però, que la teoria del poder reial disposava d'una llarga tradició en els cercles privilegiats. La relació entre el rei i el regne s'entenia com una mena de «pacte de tutela», de manera que la dinastia disposava d'una àmplia capacitat d'ini-

13. Esmentat per MARICHAL, C., *La revolución liberal y los primeros partidos políticos en España: 1834-1844*, Cátedra, Madrid, 1980, p. 142.

ciativa per fer prosperar els interessos del «regne». Per aquest motiu, hi havia una disposició a concedir que el rei estava exempt del compliment de les lleis. Amb tot, els teòrics feien ressaltar que el pacte de tutela es complia entre la Corona i un regne prèviament configurat al seu interior, de manera que l'ordre orgànic de la societat (de vegades, jurisdiccions particulars, «cossos intermedis», l'ordre familiar, els drets de propietat, etc.) formava part de l'interès comú del regne que la Corona havia de defensar amb el seu poder «sobirà». Per tant, el rei era lliure de complir les lleis, però no els drets (*jura*) fonamentals —i no codificats— del regne. El carlisme procedeix d'una llarga tradició que, des de Vitoria i Suárez, reafirmava la prioritat del «bé comú» de la república sobre la lliure voluntat del rei, i alhora negava també la capacitat del poble per autogovernar-se. En aquest sentit, aquesta teoria equivalia a un ordre autoritari, mancat de garanties institucionals, al servei de l'estatus vigent a l'interior d'una societat que, com al *Leviathan* de Hobbes, era impensable al marge de la política.¹⁴ La tradició d'aquest pensament s'havia mantingut al llarg del segle XVIII, en oposició al perill del «despotisme» reformista de la monarquia borbònica: Juan de Cabrera, Mora y Jaraba i Pérez Valiente havien recordat els límits teòrics de qualsevol intent de reordenar des del poder sobirà el conjunt de les estructures socials. La màxima clàssica *ad reges enim potestas omnium pertinet, ad singulos proprietates* resumia aquest punt de vista antiil·lustrat i políticament antiliberal alhora.¹⁵ Aquesta mena

14. BARUDIO, G., *La época del absolutismo y la Ilustración (1648-1779)*, Siglo XXI, Madrid, 1983, pp. 14-16, 74-132. Sobre la proposta de Hobbes —ben distinta de l'organicisme estamental—, MCPHERSON, C. B., *La teoría política del individualismo posesivo*, Fontanella, Barcelona, 1970, p. 21-97.

15. FERNÁNDEZ ALBALADEJO, P., «La monarquía», a *Actas del*

de discurs tenia una especial vigència a zones com el País Basc o Navarra, on pervivien ordenaments forals que es consideraven unitats de manera contractual a la monarquia. Manuel Larramendi, Bernabé Egaña i Manuel de Aguirre teoritzaren una defensa de la peculiar «constitució» de les províncies basques, que calia defensar del reformisme il·lustrat tant com del nou constitucionalisme que volia conformar la política segons la voluntat sobirana de la nació.¹⁶ *«Los niveladores Españoles trabajan sin cesar por destruir los fueros Vascongados para luego atacar parcialmente a las clases privilegiadas incluso la del clero, y dejar desprovisto el Trono de sus mejores defensores»*: aquesta frase de la procarlina diputació de Biscaia del 1827 confirma els lligams entre el dret tradicional, la primacia dels notables locals i la Corona com a barrera enfront de la revolució.¹⁷

¿El tradicionalisme de l'enfocament polític es corresponia amb la conservació d'un ordre social comunitari, harmoniós i poc marcat per la polarització social? No sembla que fos així.

Congreso Internacional sobre Carlos III y la Ilustración, Ministerio de Cultura, Madrid, 1989, vol. I, pp. 1-89.

16. PORTILLO, J. M., «El País Vasco: el antiguo régimen y la revolución», a AYMES, J. R., (ed.), *España y la Revolución Francesa*, pp. 239-282, i «Tradició i revolució: el debat constitucional al País Basc», a FRADERA, J. M., et al., (ed.), *Carlisme i moviments absolutistes*, pp. 207-226; FERNÁNDEZ ALBALADEJO, P., *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa, 1766-1833*, Akal, Madrid, 1975, pp. 342-361.

17. Esmentat per BARAHONA, R., «On the origins of carlism in the Basque provinces: Vizcaya during the ominous decade (1823-1833)», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUIJO, J. R., (ed.), *150 años del Convenio de Bergara y de la ley del 25-X-1839*, Parlament Basc, Vitòria/Gasteiz, 1990, p. 141. Del mateix autor, *Vizcaya on the eve of Carlism. Politics and society, 1800-1833*, University of Nevada, Reno i Las Vegas, 1989.

Al País Basc, com a Catalunya o al País Valencià, el grau de desposseïció i la diferenciació interna de les societats agràries havia avançat decisivament ja sota l'Antic Règim. La política tradicional reivindicava una pràctica elitista del poder local, allò que condicionava decisivament l'ús real dels béns comuns allà on encara existien. D'altra banda, la lliure disposició de la propietat privada no era defensada només pels liberals, com es comprovà en l'oposició al reformisme agrari de l'època de Carles III i, més tard, a les Corts de Cadis.¹⁸ L'ordre «tradicional» defensat enfront del liberalisme rebutjava la mena de canvis induïts des del poder que implicava la revolució, però assumia els processos acumulats quant a l'avenç de la propietat privada, la desposseïció i la dependència del mercat. Així doncs, la defensa de l'organització interna del regne davant les ingerències d'un poder sobirà —reformista o liberal— s'ha d'entendre com la protecció d'una trajectòria històrica concreta, que havia fomentat la diferenciació social i l'expansió del mercat dins d'un marc polític tradicional i oligàrquic. Davant l'amenaça d'un replantejament global de l'ordre vigent en nom de la sobirania nacional, els reialistes van acudir a la primacia del poder reial. No es podien posar límits constitucionals al rei, però el manteniment de l'estatus polític ja implicava que la Corona estava al servei dels drets tradicionals. Tot mantenint-se en un estadi polític que venia de lluny, els reialistes deixaven de precisar un sistema de garanties corresponent. Com deia de manera solemne i concisa el reialista Lara a les Corts de Cadis, «*un rey justo jamás se opondrá al establecimiento de una ley conveniente al bien común [...] cuando se opusiese, en las mis-*

18. MILLÁN, J., «Los rentistas valencianos entre el reformismo ilustrado y la revolución liberal», a ALBEROLA, A. i LA PARRA, E. (ed.), *La Ilustración española*, Instituto J. Gil-Albert, Alacant, 1986, pp. 497-520. FONTANA, J. i GARRABOU, R., *Guerra y Hacienda*, Instituto J. Gil-Albert, Alacant, 1986, pp. 151-171.

*mas leyes fundamentales está prevenido el modo de hacer conocer al monarca su error».*¹⁹ Quins eren els mecanismes que garantien efectivament això fou un problema escassament atès pels carlins: la seua teoria no avançava gaire respecte a les formulacions del «pacte de tutela». Davant l'ascens del liberalisme, aquest discurs acomplia, de fet, algunes funcions précises. Es convertia en una alternativa autoritària i bel·ligerant contra qualsevol signe de liberalisme polític i, en segon lloc, garantia que la desigualtat de l'ordre social vigent no seria afectada per la voluntat política. Com veurem, tractava d'assolir també (encara que amb un èxit força mediocre) un altre efecte: servir de bandera per a una mobilització popular contra l'amenaça de subversió. El conservadorisme social i les tendències repressives del tradicionalisme espanyol eren, per tant, aspectes visibles des del seu inici.

OLIGARQUIES I CAPES POPULARS EN L'ANTILIBERALISME

Des de 1820-1823 la mobilització antiliberal fou possible allà on determinades elits ultres trobaren ressò entre les capes populars. L'absolutisme, com a moviment, no fou una derivació de conflictes populars, sinó un fruit (localitzat) de l'agitació ultra feta per sectors relativament benestants i molt sovint urbans.²⁰ La importància d'aquests grups és, doncs, clau. El seu paper es pot minimitzar si fem servir un esquema simplifica-

19. Esmentat per VARELA SUANZES-CARPEGNA, J., *La teoría del Estado*, p. 158. Vegeu ALIENA, R., «La política de l'absolutisme a les primeres Corts de Cadis: el llenguatge judicial», a FRADERA J. M., *et al.* (ed.), *Carlisme i moviments absolutistes*, pp. 151-168.

20. He tractat de fonamentar aquesta interpretació a MILLÁN, J., «La resistència antiliberal a la revolució burgesa espanyola: insurrecció popular o moviment subaltern?», a FRADERA, J. M., *et al.*, (ed.), *Carlisme i moviments absolutistes*, pp. 27-58.

dor que només parle de «senyors» i «camperols» davant un grapat de burgesos residents a les ciutats. L'evolució de la societat feudal havia estat molt més complicada, sobretot en els darrers segles. Moltes de les noves fortunes en ascens havien procurat revestir-se d'alguns privilegis (per exemple, vincles, exempció fiscal, monopoli del poder local, vinculació amb les institucions eclesiàstiques), i alhora disposaven d'unes bases econòmiques caracteritzades per la propietat privada, la comercialització o les relacions contractuals. Aquesta barreja de propietat i privilegi era característica de grups heterogenis, comparables als que Régine Robin ha proposat d'anomenar burgesia d'antic règim.²¹ En aquest bloc caldria incorporar l'Església, que havia protagonitzat a molts llocs una veritable cursa per la propietat del segle XVIII, però també molts *hidalgos* o «pagesos» rics que utilitzaven l'associació amb el clergat com a part d'una estratègia d'ascens familiar.²²

21. «La naturaleza del Estado a finales del antiguo régimen: formación social, Estado y transición», a RICHET, D., *et al.*, *Estudios sobre la Revolución Francesa y el final del Antiguo Régimen*, Akal, Madrid, 1980, pp. 69-100.

22. Per a Catalunya, FERRER, Ll., *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*, Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987. SALES, N., «Església, masia i poble (segles XVI, XVII i XVIII)», a *Revista de Catalunya*, núm. 16, (1988), pp. 60-72; TERRADES, I., *El món històric de les masies*, Curial, Barcelona, 1984, i *El Cavaller de Vidrà*, Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987. Per al cas basc, URQUIJO, J. R., «Poder municipal y conflictos sociales en el País Vasco», a *Tokiko historiaz ikerketak*, Sociedad de Estudios Vascos, Bilbao, 1987; ARPAL, J., «Familia y solares ante los conflictos de la primera mitad del siglo XIX», a *Euskal Herria (1789-1850)*, pp. 35-67; OTAZU, A. de, *El «igualitarismo» vasco: mito y realidad*, Txertoa, Sant Sebastià, 1973, pp. 355-408. FERNÁNDEZ de PINEDO, E., «El Memorial incompleto de D.

Des de molt aviat el liberalisme amenaçava les posicions as-solides (o projectades) per aquesta mena de gent, de vegades a partir d'estratègies seguides al llarg de generacions. Un ús nou de la política els barrava el camí. Determinats homes de negocis, propietaris o llauradors acomodats s'interessaven per invertir en un mercat de terres gairebé bloquejat, en la mesura que potser més de la meitat de la terra conreada estava en mans de la noblesa i el clergat. Les crisis comercials i la pèrdua de les colònies americanes pogueren afavorir un interès major per la diversificació de riscos mitjançant la creació d'un mercat de terres.²³ La guerra contra el francès permeté una primera renovació dels poders locals, plena de conseqüències quant a l'adquisició de terres i la nova distribució de la fiscalitat. Però, sobretot, la difusió de la «llibertat» arran de les Corts de Cadis i la interpretació dels seus decrets desfermà un seguit de resistències que, acompanyades d'una nova estructura del poder, significà nombroses dificultats —de vegades insuperables— per a l'Església i bona part de les elits tradicionals.

L'absolutisme no s'havia d'oposar, doncs, a un liberalisme decididament oligàrquic i claudicant. Des del 1820 s'havia comprovat que el primer liberalisme fomentava una mobilitza-

Julián de Churruca. Un exponente de los antagonismos rurales pocos años antes del estallido de la primera guerra carlista», a *Revista de Occidente*, núm. 128, pp. 197-211. En general, *Hidalgos et hidalguía dans l'Espagne des XVIe-XVIIIe siècles*, CNRS, París, 1989.

23. FERNÁNDEZ de PINEDO, E., «Coyuntura y política económicas», a *Centralismo, Ilustración y agonía del antiguo régimen (1715-1833)*, Labor, Barcelona, 1980, pp. 11-173, i també l'anàlisi que proposa ROMEO, M. C., *Entre el orden y la revolución. La formación de la burguesía liberal en la crisis de la monarquía absoluta, 1814-1833*, Institut J. Gil-Albert, Alacant, 1992.

ció radical prou estesa, capaç de subvertir fins i tot els poders de l'Estat. Liberalisme i aspiracions burgeses no coincidien del tot, la qual cosa es comprovà entre 1823 i 1835-1836. Si el preu que calia pagar per la transformació burgesa de la societat era tornar a l'ordre de 1812, per a molts liberals no valia la pena córrer el risc. Cap al 1834, com han assenyalat Anna M. Garcia Rovira i Isabel Burdiel, un règim no constitucional com l'Estatut de Martínez de la Rosa podia merèixer la confiança de la majoria dels liberals. Conscients d'això i de la por al radicalisme de molts liberals, els carlins apostaren ben fort: revoltats molt abans de qualsevol inici d'un règim constitucional, es negaren a tot compromís i començaren una lluita notablement violenta dirigida a forçar l'erosió del règim. Era una aposta per fer inviable la política del «just mitjà», enfrontat ara amb la necessitat d'un radicalisme major per guanyar la guerra o arribar a una entesa amb els carlins, que per a aquests no podia ser més que una rendició a don Carles. Tanmateix, després de dos anys de guerra cruel, fou el desbordament del radicalisme popular —irritat amb la manca d'energia contra els carlins, els continus rumors de pactes i el fantasma d'una repressió més dura que la del 1823— allò que conduí a una ruptura decidida en favor d'un règim constitucional que, inicialment, hauria de ser el del 1812. Els dirigents progressistes tractarien, en tot cas, d'encapçalar un moviment rupturista que, en principi, no havia estat ben controlat per ells. La revolució burgesa —amb conseqüències sovint oligàrquiques, per bé que no tant com de vegades s'ha pensat— fou possible gràcies a una revolució liberal de contingut social més ampli. A llarg termini, aquest naixement peculiar donaria una inestabilitat característica al domini de la burgesia en condicions liberals.²⁴

24. GARCÍA ROVIRA, A. M., *La revolució liberal a Espanya i les classes populars (1832-1835)*, Eumo, Vic, 1989; BURDIEL, I., *La política de los*

Els ultres foren capaços de mobilitzar sectors populars d'algunes zones amb un discurs antiliberal i socialment poc compromès. Això configura unes relacions especials dintre del bloc que donava suport al carlisme. A diferència de l'antiliberalisme popular a la Prússia del 1848 —orientat per la glorificació d'una monarquia capaç d'intervenir en les dures condicions que generava la desigualtat social—, el carlisme feia compatible l'absolutisme monàrquic amb la necessitat d'una descentralització que assegurava la capacitat de maniobra dels notables locals.²⁵ Un dels avenços més importants de les noves investigacions a partir de Jaume Torras ha estat el plantejament d'una protesta popular (o «camperola»), que tenia motius propis i que no s'ha de confondre amb els projectes dels dirigents de la contrarevolució. No és difícil, de fet, trobar un malestar social important al primer terç del segle XIX, originat per la baixa de preus agraris, la renovada pressió fiscal, l'avenç en la privatització de la terra, la crisi de la indústria domèstica, etc. Amb tot, no n'hi ha prou, amb això, per explicar el contingut social del moviment, perquè tot això no explica per què el malestar popular es traduí en una manifestació específica com el carlisme. Caldria relacionar els motius reals de conflicte amb les característiques globals i duradores del fenomen, sobretot la

notables, Alfons el Magnànim, València, 1987. Sobre el significat social de la revolució, RUIZ TORRES, P., «Algunos aspectos de la revolución burguesa en España», a *Bicentenari de la Revolució Francesa*, pp. 9-39, i també ROMEO, M. C., «Liberalismo y revolución en España: a propósito del Trienio liberal», a *Bulletin d'histoire contemporaine d'Espagne*, núm. 15, 1992, pp. 71-88, i el seu llibre esmentat a la nota anterior.

25. MOOSER, J., *Ländliche Klassengesellschaft 1770-1848*, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1984, pp. 342-367; SCHWENKTER, W., *Konservative Vereine und Revolution in Preussen 1848/49*, Droste, Düsseldorf, 1988.

manca de compromisos i reivindicacions socials i el predomini determinant de l'antiliberalisme polític; la capacitat mobilitzadora d'un discurs polític autoritari, i la capacitat (per bé que limitada) de les elits ultres per desviar, en un sentit políticament condicionat —antiliberal— i dirigit per elles, l'agressivitat potencial de les capes populars. És aquest el terreny en el qual s'ha avançat menys. Les interpretacions, de vegades implícites, van en les direccions següents: els «camperols» protagonitzaren una revolta prepolítica, que expressava la seua protesta contra un conjunt de greuges antics i nous. Fou la manca de sensibilitat dels liberals i les pressions coactives dels ultres allò que polititzaria de manera força precària la protesta popular; la resposta a un liberalisme definidament burgès havia de ser una rebel·lia expressada al medi rural d'acord amb l'univers cultural propi dels «camperols» (religió i rei, un cert sentit comunitari).²⁶

26. La primera interpretació, segons crec, es deriva de RÍO, Ramón del, «Camperols foralistes i contraris a la revolució burgesa? Un mite que s'esfondra a Navarra», a *Recerques*, núm. 22, pp. 25-44. Pel que fa al segon cas, la proposta interpretativa de TORRAS, J., *Op. cit.*, especialment pp. 26-31, suggeria una identificació entre liberalisme i els grans interessos terratinents que resulta difícil de mantenir a hores d'ara. D'altra banda, encaixa malament amb la capacitat provada del discurs liberal per traduir les aspiracions de les capes baixes decebudes del moderantisme burgès. Resulta arriscat fer interpretacions populistes o radicals del carlisme sense discutir els problemes de l'arrelament social del discurs polític des d'un angle comparatiu. No fer-ho acaba conduint de vegades a unes explicacions culturalistes o paranacionalistes que tampoc no encaixen ben bé amb la naturalesa de l'antiliberalisme autoritari, com ja destacava el mateix Torras (p. e., *íd.*, pp. 14-15), i que semblen acostar-se més aviat a un essencialisme al marge de l'evolució històrica de les societats. La discussió historiogràfica al cas del carlisme basc hauria de servir per no caure en esquematismes semblants.

La primera interpretació minimitza la importància i la duració del fenomen a determinades zones, a banda de negar implícitament la capacitat de les capes populars per perseguir objectius socials no susceptibles de desviació política. La segona fa una caracterització social del liberalisme que resulta cada cop més difícil de sostenir. Els carlins no s'oposaren (per «l'esquerra»?) a una mena de «via prussiana» a Espanya, sinó a un conjunt de reformes imposades sovint per la via dels fets, que eliminà molts drets senyorials i que afavorí determinades formes d'expansió de la propietat camperola.²⁷ S'oposaren també a un discurs polític que permetia la defensa autònoma de les classes populars. Tot i els esforços militars dels carlins i l'existència d'una forta protesta social, la causa de don Carles no trobà ressò a Andalusia. El progressisme i el radicalisme democràtic foren els canals de les reivindicacions socials de les capes populars a les ciutats grans i a moltes zones rurals. ¿Es podia explicar aquest desenvolupament desigual de l'arrela-

27. A banda de la síntesi realitzada per Pedro Ruiz Torres al treball esmentat a la nota 24, val la pena tenir en compte síntesis regionals recents com ara QUINTANA, X. R., «Campesinos que se adaptan y agricultura que se mueve. De la historia agraria de la Galicia contemporánea», a *Áreas*, núm. 12, pp. 147-165, i SEVILLA GUZMÁN, E., i GONZÁLEZ de MOLINA, M., «Minifundio y gran propiedad agraria: estabilidad y cambio en la alta Andalucía, 1758-1930», a SAAVEDRA, P., i VILLARES, R., (ed.), *Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX*, Consello da Cultura Galega-Crítica, Barcelona, 1991, vol. II, pp. 88-138. ORTEGA VALCARCEL, J., «La consolidación de la pequeña explotación agraria en Cantabria: de campesinos renteros a propietarios en precario», íd., pp. 156-172, o ATIENZA, A., i FORCADELL, C., «Aragón en el siglo XIX: del dominio religioso y nobiliario a la parcelación y pequeña explotación campesina», íd., vol. I, pp. 138-172.

ment de la política per l'hegemonia de determinades estructures culturals? Els absolutistes feien servir aquests mecanismes: el motí de Manresa arran de l'expulsió dels dominicans, les processons amb la Divina Pastora a Xàtiva (durant el Trienni) o molts sermons de quaresma sovint eren ocasions per a l'agitació antiliberal. Caldria explicar, però, per què aquests mecanismes funcionaven en algunes zones i no a la gran majoria de llocs on aquesta «cultura tradicional» donà signes d'una ràpida erosió: la suficient com per permetre la derrota de Carles V mentre els convents es buidaven i la subversió s'imposava a la voluntat de la reina regent.

Caldria no confondre tampoc *cultura tradicional* amb *cultura popular*. Sens dubte, aquest és un tema que resta poc conegut, però no se'n poden marginar algunes dades fonamentals. D'una banda, el fet que des de la darrerria del segle XVII la cultura popular havia estat objecte d'una impregnació intensa per part dels sectors dominants, allò que havia assolit un punt màxim al segle XVIII. D'una altra, els canvis sòcio-econòmics, la polarització social, i sobretot, els trasbalsos polítics succeïts des de la fi del segle XVIII hagueren d'influir d'alguna manera la percepció popular de les construccions legitimadores de l'ordre antic, bé per rebutjar-les, bé per afavorir un ús alternatiu d'aquestes. Tanmateix, els elements d'una cultura més propera a la «interpretació màgica del món» foren manipulats per la jerarquia ultra per tal de desviar, en un sentit prioritàriament antiliberal, l'agressivitat d'un poble menut al qual es volia mantenir en una posició subalterna. Episodis més o menys concrets, en part justificats només al recer de la lògica militar, o fenòmens com la defraudació del delme —recaptat molt sovint per laics o arrendat a homes de negocis propers al liberalisme, especialment a Catalunya—, no poden desfer aquesta impressió d'un ús dels elements culturals en favor d'una mobilització contrarevolucionària, tot inhibint, de passada, que les aspira-

cions populars assolissen una mínima elaboració. Que això succeís al mateix temps que s'estenia el llenguatge constitucionalista i la retòrica de la sobirania nacional mostra que hi hagué un desenvolupament desigual en aquest terreny, que s'haurà d'investigar d'una manera complexa, no prioritzant la cultura com a «variable independent», sinó tractant d'integrar-la en el conjunt d'experiències socio-econòmiques i polítiques del període.²⁸

Per realitzar aquesta integració resta un treball considerable, a partir de l'estudi comparatiu de trajectòries locals, sovint prou diverses. Per descomptat, qualsevol tensió social no pot ser identificada com a motor de l'adscripció al carlisme, ateses les seues característiques i les alternatives disponibles. En general, caldria pensar, a tall d'hipòtesi, en una mena d'aspiracions específiques, no lligades tant a canvis estructurals precisos (per exemple, l'accés a la propietat de la terra), en realitat difícils d'encaixar amb l'estructura del moviment carlí, com en una mena de resistències individuals, lligades a l'equilibri de les petites economies dependents, fossen treballadors del camp o artesans d'escassos mitjans. En determinats casos, com ha assenyalat James C. Scott, aquestes resistències «dels febles» po-

28. Vegeu. BURKE, P., *La cultura popular en la Europa moderna*, Alianza, Madrid, 1978; KASCHUBA, W., *Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft*, Campus, Frankfurt am Main, 1988, p. 31-50. CALLAHAN, W. J., *Iglesia, poder y sociedad en España*, Nerea, Madrid, 1989; FIGUEROLA, J., *Església i societat a principis del segle XIX*, Eumo, Vic, 1988, esp. pp. 42-65 i 90-97; PUIGVERT, J. M., «Parròquia i societat rural a la Catalunya d'Antic Règim. L'exemple de Riudellots de la Selva», a *Recerques*, núm. 20, pp. 171-196, i «Guerra i Contrareforma a la Catalunya rural del segle XVII», a *La revolució catalana de 1640*, Crítica, Barcelona, 1991, pp. 99-132.

den adoptar la forma de la integració en estructures de patronatge o protecció dirigides per les jerarquies localment dominants.²⁹ En el cas del carlisme, les aspiracions populars es plasmaven de manera políticament condicionada, fins al punt que era el triomf de l'antiliberalisme i de les elits amenaçades per la revolució allò que s'oferia com una alternativa versemblant. Que un missatge semblant arribés a funcionar no es pot explicar per l'autonomia de la manipulació cultural. Necessitava unes estructures socio-econòmiques que fessen viables aquests mecanismes d'integració, mobilització i control alhora, i que s'oferiren com una alternativa preferible al ventall de possibilitats que fornien el nou ús de la política introduïda pel liberalisme. Com el predomini dels terratinents ultres a Tolosa, la gestió de molts terratinents catalans —que van continuar fragmentant llurs propietats fins a la segona meitat del segle XIX— o de molts rendistes del sud valencià —que lliuraven llurs terres a arrendataris de pocs mitjans— podia afavorir la continuada capacitat de mobilització dels contrarevolucionaris quan, al llarg del temps, les esquerdes de la societat burgesa amenaçaven amb la subversió.³⁰

29. SCOTT, J.J., *The moral economy of the peasant*, Yale University, New Haven, 1976, pp. 204-240, i *Weapons of the weak*, Yale University, New Haven, 1985, pp. 304-350. L'estudi de les aspiracions de les diverses capes del «camperolat» no es pot reemplaçar per fórmules evidentment abusives, com ara el suposat desig universal a assolir la propietat de la terra. V. sobre aquest tema MARTÍNEZ ALIER, J., «Peasants and labourers in southern Spain, Cuba, and Highland Perú», a *The journal of Peasant Studies*, vol. 1 (1974), pp. 133-163, i «Renda de la terra, explotació i excedent», a *Estudis d'Història Agrària*, núm. 1 (1978), pp. 38-63. He intentat plantejar aquest problema a MILLÁN, J., «Radicalismo, pasividad, contrarrevolución. Política y conflictividad en la sociedad agraria española durante el ascenso del capitalismo», a *Idearium*, Universitat de Málaga, núm. 1 (1992), pp. 75-90.

Valorar de manera adequada el sentit de la mobilització antiliberal requereix una consideració àmplia i integradora de molts factors, no una anàlisi aïllada d'algunes manifestacions o conjuntures. Al capdavant, l'existència d'una base popular per a la contrarevolució difícilment pot ser negada. Quan, immersos en les negociacions amb el general Mola, els dirigents carlins volgueren condicionar el seu suport a l'alçament contra la República, aviat es comprovà que la majoria dels carlins tenia una prioritat clara: lluitar contra la República a qualsevol preu.³¹ Fins al final, doncs, la força de xoc contra la revolució continuà caracteritzant, per damunt de qualsevol altre motiu, el vell moviment antiliberal. Les classes dominants no disposaren a tot arreu d'una darrera barricada comparable a aquesta.

30. AMINZADE, R., *Class, politics and early industrial capitalism. A study of mid-nineteenth-century Toulouse, France*, State University of New York, Albany, 1981; CONGOST, R., *Els propietaris i els altres*, Eumo, Vic, 1990; MILLÁN, J., «Antiliberalisme, protesta i subordinació popular al sud del País Valencià. El tradicionalisme polític en el desenvolupament d'una agricultura intensiva», a *Recerques*, núm. 16, pp. 95-117.

31. BLINKHORN, M., *Carlismo y contrarrevolución*, pp. 340-347; AROSTEGUI, J., «El voluntariado de Navarra en el ejército de Franco 1936-1939», a *Sistema*, núm. 47, pp. 77-109.

*Aquest text forma part d'un dossier publicat a la revista *L'Avenç*, núm. 154, 1991, pp. 16-23.

ÍNDIX

- 5 EL CARLISME. NOTES PER A UNA ANÀLISI DE LA PRODUCCIÓ HISTORIOGRÀFICA DEL DARRER QUART DE SEGLE (Jordi Canal)
- 51 EL CARLISME EN LA DINÀMICA DELS MOVIMENTS LIBERALS ESPANYOLS. FORMULACIÓ D'UN MODEL (Julio Aróstegui)
- 79 ¿CONTRAREVOLUCIÓ PAGESA? (Jaume Torras)
- 107 CRISI CAMPEROLA I REVOLTA CARLINA (Josep Fontana)
- 127 ALGUNES PUNTUALITZACIONS SOBRE LA INSURRECCIÓ CARLINA AL PAÍS BASC: L'ACTITUD DELS NOTABLES RURALS (J. Agirreazkue-naga — J. M. Ortiz de Orruño)
- 157 SOBRE LES LIMITACIONS HISTORIOGRÀFIQUES DEL PRIMER CARLISME (Pere Anguera)
- 185 CONTRAREVOLUCIÓ I MOBILITZACIÓ A L'ESPANYA CONTEMPORÀNIA (Jesús Millán)

Aquest volum reuneix un conjunt de treballs que es trobaven dispersos en llibres, revistes i actes de congressos. El seu denominador comú és el carlisme. Es tracta de reflexions generals, decantades cap als orígens d'aquest moviment socio-polític, ben important en la història espanyola contemporània.

Aquesta recopilació pretén esdevenir
una eina de treball útil a les mans
dels historiadors, els estu-
dians universitaris i
el públic en ge-
neral.

L'AVENÇ

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS